

Національна академія педагогічних наук України
Інститут психології імені Г.С. Костюка

На правах рукопису

УДК 159.947.2

Степура Євгеній Вікторович
Ціннісно-сміслові чинники прийняття рішень особистістю в умовах
невизначеності

19.00.01 – загальна психологія, історія психології

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук

науковий керівник
член-кор. НАПН України,
доктор психологічних наук, професор
Балл Георгій Олексійович

Київ – 2016

Зміст

Вступ.....	4
Розділ I. Зв'язок ціннісно-сміслової сфери з прийняттям рішень особистістю в класичних психологічних школах та сучасних дослідженнях.....	11
1.1. Ціннісно-сміслова сфера та процеси прийняття рішень в класичних психологічних школах.....	11
1.2. Зв'язок ціннісно-сміслової сфери з процесами прийняття рішень в сучасних дослідженнях.....	26
Висновки до першого розділу.....	44
Публікації до першого розділу.....	46
Розділ II. Методологічні та теоретичні проблеми дослідження зв'язку ціннісно-сміслової сфери з прийняттям рішень в умовах невизначеності.....	48
2.1. Методологічні та теоретичні аспекти дослідження ціннісно-сміслової сфери особистості.....	48
2.2. Методологічні та теоретичні аспекти дослідження процесів прийняття рішень особистістю.....	58
2.3. Проблема свободи як передумови прийняття рішень особою.....	74
2.4. Проблема відповідальності як важливого аспекта процесів прийняття рішень.....	84
2.5. Проблеми прийняття рішень в суспільно-політичній сфері.....	95
2.6. Теоретичні та методологічні проблеми прийняття рішень у науковій сфері.....	105
Висновки до другого розділу.....	114
Публікації до другого розділу.....	118
Розділ III. Емпіричне дослідження зв'язку ціннісно-сміслової сфери з прийняттям рішень в умовах невизначеності.....	120
3.1. Загальна характеристика дослідження.....	120
3.2. Кореляційний аналіз зв'язку ціннісно-сміслової сфери з прийняттям рішень в умовах невизначеності.....	134

3.2.1. Зв'язок процесів прийняття рішень в умовах часткової невизначеності з ціннісно-смісловою сферою особистості.....	134
3.2.2. Зв'язок ціннісно-сміслової сфери з прийняттям рішень в умовах повної невизначеності.....	146
3.4. Факторний та кластерний аналіз результатів дослідження.....	157
Висновки до третього розділу.....	162
Публікації до третього розділу.....	166
Література.....	167
Додатки.....	181

Вступ

Смисл є однією з найважливіших категорій сучасної психології. Згідно з Д.О. Леонтьєвим, він об'єднує в собі зовнішнє та внутрішнє, об'єктивне та суб'єктивне, індивідуальне та соціальне, особистісне та міжособистісне. Він пронизує собою всю життєдіяльність людини. Смыслову регуляцію вважають найвищим рівнем саморегуляції особистості (Б.В. Зейгарнік, С.Д. Максименко). У наш час адекватна смыслова регуляція є необхідною, щоб забезпечити слухність дій у все більш ускладнених процесах, в яких бере участь людина (А.П. Назаретян). Для сучасної епохи є характерним розширення смыслових полів, при цьому, як зазначає В. Франкл, кожна ситуація несе в собі унікальний смисл. Хоча традиційні цінності та смисли раз у раз перестають бути адекватними в нових умовах (А.П. Назаретян), саме цінності та смисли здатні уберегти цивілізацію від самознищення.

Особливістю прийняття рішень людиною є те, що часто їй доводиться приймати ці рішення в умовах невизначеності. Невизначеність може бути двоякого роду: або вона потребує вибору між відомими альтернативами, або ж (у разі повної невизначеності) альтернативи невідомі (Ю. Козелецький, Т.В. Корнілова). Але в будь-якому разі ситуація невизначеності вимагає від людини залучення її свідомості до процесу прийняття рішень. В першому випадку людина має зіставити зі своїми цінностями та смислами наявні альтернативи і визначити серед них найбільш бажані для неї. У другому випадку людина повинна осмислити наявну ситуацію і встановити для себе притаманні їй ціннісні відношення. Все це вимагає від людини глибокої рефлексії, знання себе, своїх потреб та мотивів – адже саме вони породжують смисли, укоріненість в культуру та прилучення до певної ідеології. Відсутність чітких ціннісних орієнтацій робить з людини об'єкт впливу не тільки ситуації, але й інших людей. Типовим прикладом для нашої країни є маніпулювання людьми з боку різних політичних та релігійних організацій, через пропаганду, здійснювану з-за кордону, тощо. У зв'язку з вищесказаним стає актуальним дослідження особистісних рис та настановлень, пов'язаних

зі здійсненням маніпуляції та протидією їй, зокрема макіавеллізму особи. Окреслені проблеми стосуються питань невизначеності, оскільки маніпулятори часто створюють ілюзію наявності простих відповідей на складні питання, Невизначеність найбільше проявляється під час екстремальних ситуацій, що зараз дуже актуально для нашої держави. Як зазначає Д.О. Леонт'єв, ми живемо в світі невизначеності, тож нам раз у раз доводиться діяти, не знаючи, чи принесуть наші дії належний результат. Єдине, на що ми можемо покластися, то це на себе, свої власні цінності, на те, що ми самі осмислили.

Актуальність і недостатнє вивчення питання впливу ціннісно-сміслової сфери на прийняття рішень зумовили вибір теми дисертаційного дослідження: «Ціннісно-сміслові чинники прийняття рішень особистістю в умовах невизначеності».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконувалося відповідно до тематики лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України – «Теоретико-методологічні основи реалізації культуротвірної функції психологічної науки» (державний реєстраційний номер 0111U000356). Тему дисертаційного дослідження затверджено Вченою радою Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України (протокол № 3 від 28.02.2013 р.) та узгоджено у бюро Міжвідомчої ради з координації досліджень у галузі педагогіки та психології НАПН України (протокол № від р.).

Об'єкт дослідження: особистісні чинники прийняття рішень.

Предмет дослідження: зв'язок ціннісно-сміслових орієнтацій з процесами прийняття рішень в умовах невизначеності.

Мета дослідження: визначити вплив ціннісно-сміслової сфери особистості на процес прийняття рішень в умовах невизначеності.

Завдання:

1. Дослідити підходи до визначення понять ціннісно-сислової сфери особистості.
2. Здійснити теоретичний аналіз досліджень з проблем прийняття рішень в умовах невизначеності.
3. Дослідити зв'язок ціннісно-сислової сфери особистості з певними ланками процесу прийняття рішень в умовах невизначеності.
4. Визначити чинники ціннісно-сислової сфери особистості, які впливають на динаміку процесу прийняття рішень в умовах невизначеності.

Гіпотеза:

Прийняття рішень в умовах повної та часткової невизначеності пов'язане з рівнем осмисленості життя особистості, її цінностями та макіавеллізмом особистості.

Методологічна основа дослідження. Основні положення психології особистості про місце смислової регуляції серед чинників, що визначають зміст діяльності особистості, зокрема прийняття нею рішень (Г. О. Балл, Ф. Зімбардо, Т.В. Корнілова, Д.О. Леонт'єв, А.П. Назаретян, В.А. Роменець). Уявлення представників екзистенційно-гуманістичної психології про роль смислу для існування особи в рамках екстремальної та невизначеної ситуації (А. Камю, П. Тілліх, В. Франкл, І. Ялом, К. Ясперс). Уявлення сучасної позитивної психології про роль смислу для повноцінного повсякденного існування особи (М. Селлігман, М. Чиксентміхай). Уявлення когнітивних психологів про процес прийняття рішень у невизначеності (Д. Дейнер, Д. Канеман, Ю. Козелецький, А. Тверські). Уявлення сучасних еволюційних психологів про філогенетичні чинники прийняття рішень (Д. Кенрик). Сучасні уявлення про макіавеллізм і його зв'язок з ціннісно-сисловою сферою особистості (В.В. Знаков, Т.В. Корнілова).

Методи дослідження. Теоретичні методи: теоретичний аналіз досліджуваної проблеми за вітчизняними та зарубіжними науковими

джерелами, що дозволить виявити, узагальнити та систематизувати різноманітні підходи і практичний досвід з проблеми дослідження.

Емпіричні методи: Провідним емпіричним методом в нашому дослідженні є тестування. Зокрема, нами використовувалися: Тест смисложиттєвих орієнтацій, методика Рокіча, а також шкала Макіавеллізму Р.Крісті і Ф.Гейс – для дослідження ціннісно-сислової сфери; методика «Найкоротший дозволений шлях», методика Артем'євої – для дослідження процесів прийняття рішень.

Статистичні методи: рангова кореляція Спірмена, факторний аналіз, кластерний аналіз.

Надійність і вірогідність отриманих результатів забезпечувалися різнобічним теоретичним аналізом досліджуваної проблеми, використанням методик і методичних прийомів, які відповідають меті та завданням дослідження, репрезентативністю вибірки, поєднанням кількісного та якісного аналізу емпіричних даних, математичною обробкою їх на базі пакету статистичних програм SPSS 21 та SPSS 23.

Організація дослідження. В дослідженні взяли участь студенти (18-39 років) денної та заочної форм навчання факультету психології та соціальної роботи Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, студенти денної форми навчання факультету психології та соціальної роботи Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, студенти денної форми навчання історичного факультету Національного університету імені Тараса Шевченка, студенти денної форми навчання різних факультетів Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут».

Кількість вибірки – 191 досліджуваний (157 чоловік для списку А тесту Рокіча і 153 людини для списку Б, що пов'язано з видаленням некоректно заповнених бланків методики).

Наукова новизна роботи полягає в тому, що за допомогою сучасних методів дослідження вдається виявити зв'язок ціннісно-сислових орієнтацій

з певними аспектами прийняття рішень в умовах невизначеності на емпіричному рівні. Доведено зв'язок ціннісно-сислової сфери з рішеннями суб'єктів в ситуаціях, що не повинні бути для них особистісно значимими, це відкриває нові аспекти дослідження особистісної регуляції процесів прийняття рішень, а саме їх роль в регуляції повсякденних рішень особи.

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що вона об'єднує та інтегрує в собі різні теоретичні підходи та психологічні школи, які до того майже не перетиналися. Йдеться про розробку проблеми смислу, яка є сильно розвинутою в рамках вітчизняної психології, екзистенційної психології та дослідження прийняття рішень в рамках когнітивної та соціальної психології, які недостатньо освоєні вітчизняною психологічною наукою. Що відкриває нові можливості для погляду та осмислення регуляції життєдіяльності людини в сучасних суспільних реаліях, оскільки процеси прийняття рішень є основою життя людини в рамках вільного та демократичного суспільства, яке ми намагаємося створити. Наше дослідження відкриває перспективи глибшого розуміння взаємозв'язку біологічних та соціальних детермінант у регуляції повсякденних рішень особи.

Практичне значення роботи полягає в можливості повнішого окреслення особистісних чинників як неефективних, так і ефективних рішень. Перш за все йдеться про імпульсивні та занадто обережні рішення, які можуть призвести до небажаних результатів у діяльності суб'єкта. В нашому дослідженні ми визначили ціннісно-сислові чинники даних типів рішень. Також, були встановлені особливості ціннісно-сислової сфери, що сприяють виникненню необхідного балансу між імпульсивністю та обережністю в процесі прийняття рішень для знаходження адекватного рішення в задачах, що вимагають інтелектуальних зусиль в умовах обмеження часу. Крім того, були встановлені ціннісно-сислові чинники позитивної або нейтральної інтерпретації ситуації невизначеності, що може

знайти застосування в різних сферах діяльності, де є важливими позитивні очікування або об'єктивний тверезий погляд на речі.

Особистий внесок здобувача. Усі сформульовані положення та висновки дисертації обґрунтовано на основі власних досліджень автора. Використані в дисертації положення інших авторів мають відповідні посилання і використані лише для підкріплення ідей здобувача.

Апробація та результатів дослідження. Головні положення дисертації було презентовано й обговорено на 6 конференціях, 3 з яких є зарубіжними: Особистість у просторі культури: V Севастопольський Міжнародний науково – практичний симпозіум 27 червня 2013р., Психологія – наука майбутнього. V міжнародна конференція молодих вчених (Москва 2013), «Психологія третього тисячоліття»: I Міжнародна науково-практична конференція (Дубна 2014), Психологічні проблеми смисла життя та акме (Москва 2014), Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин, VII міжнародна науково-практична конференція (Кам'янець- Подільський 2015), Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя, I Міжнародна науково-практична конференція (Суми, 19-20 лютого 2015р.), Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Світоглядні орієнтації особистості у сучасних соціокультурних умовах: міждисциплінарні аспекти» (м. Полтава, 2-3 жовтня 2015 року). Особистість в кризових життєвих обставинах: історія та сучасність, Науково-практична конференція (м. Київ. 15 жовтня 2015 р.).

Теоретичні положення та практичні результати впроваджено у викладання дисциплін «Загальна психологія», «Диференційна психологія», «Психологія особистості» Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (довідка № 05/188 від 22.09.2015), курсів «Загальна психологія», «Соціальна психологія», «Вікова психологія», «Диференційна психологія», «Психологія особистості», «Життєві кризи особистості», «Профорієнтація та профвідбір» Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка (довідка № 1414 від 10.09.2015).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження представлено в 13 публікаціях, серед яких 5 статей у наукових фахових виданнях, включених до переліку затверженого МОН України, із них 1 - у виданні, що включено до міжнародних наукометричних баз.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, літератури (149 джерел) та додатків. Обсяг основної частини дисертації становить 166 сторінок. Загальний обсяг дисертації становить 204 сторінки, в тому числі 4 таблиці та 39 рисунків.

Розділ І. Зв'язок ціннісно-сислової сфери з прийняттям рішень особистістю в класичних психологічних школах та сучасних дослідженнях

1.1. Ціннісно-сислова сфера та процеси прийняття рішень в класичних психологічних школах

Смисл та цінності у психоаналізі. Представники психоаналітичної теорії не робили акцент на цінностях та смислах, але ці поняття явно або опосередковано мають певне значення в їх теоріях. Розгляд цих теорій важливий і для нашої теми, оскільки розкриває деякі аспекти цінностей, які недостатньо відображені в інших теоріях.

Почнемо наш розгляд з класичного психоаналізу З. Фрейда. Він уперше задумався над смислом психосоматичних симптомів та дій, що, як здавалося, мали випадковий характер, показавши, що вони мають у собі певну ціль і в основі їх лежать певні приховані від особистості мотиви [121]. Також він уперше ввів уявлення про особистість як перебуваючу в динаміці, в конфлікті з самою собою [120]. У контексті прийняття рішень його теорія має цінність, оскільки вказує на можливий, не випадковий характер негативних результатів нашої діяльності, попри прийняття певних рішень та вибір правильної стратегії досягнення цілей. Загалом же, З. Фрейд уперше поставив питання про співставлення випадкового та не випадкового в нашому житті, на скільки ми керуємо власним життям, на скільки ми залежимо від дії «зовнішніх» незалежних від нас сил – це важливі питання для оцінки наших рішень [121].

Другим важливим аспектом теорії З. Фрейда є акцентування уваги на конфлікті між власними потребами особистості та цінностями, які нав'язує людині суспільство. По суті, З. Фрейд порушує питання моральності вибору та пошуків шляхів його розв'язання. Показово, що З. Фрейд бачить точку розв'язання даного конфлікту в когнітивних процесах (Его) [121]. Можна сказати, він показує цінність саме раціонального підходу в прийнятті рішень. На жаль, у наш час, серед певної частки населення, привалюють

антираціональні тенденції, і ця частка, все ще продовжує збільшуватися, що, як вказував Ю. Козилецький, є показником регресивних процесів у суспільстві [40].

Теорія З. Фрейда впливає і на сучасні теоретичні моделі. Прикладом цього є уявлення А.П. Назаретяна про мораль як фактор утримання агресії [80].

К.Г. Юнг на відміну від З. Фрейда поміщає цінності та смисли в глибину людської душі – колективне несвідоме. Норми суспільства (супер-Его З. Фрейда) представлені в людині у формі персони – фасаду особистості, який робить її «нормальною» з точки зору оточуючих. Але справжні бажання, цінності та смисли людини знаходяться поза межами нормативності. К. Юнг виділяє таку інстанцію колективного без свідомого, як тінь – вмістилище прихованих бажань та потягів, де зібраний увесь компромат на конкретну людину й людство загалом. З точки зору К.Г. Юнга, зустріч з тінню є загрозовою та екстремальною для людини зі слабким Его, вона боїться стати одержимою невідомими, непевними, але постійно турбуючими її імпульсами [133]. По суті, тінь представляє собою невизначеність, що існує в середині нас - зміст нашого несвідомого є далеко не завжди безпечним, і його прорив для людини може привести до тяжких наслідків.

Ми знаємо, що зовнішнє виконання правил та нормативів поведінки не є показником моральності особистості. Майже, усі серійні вбивці вели зовні пристойне життя: були хорошими батьками, робітниками, сусідами тощо. Але, це не заважало їм вчиняти тяжкі злочини. Вищезазначене, безумовно, не має прямого ставлення до теорії К.Г. Юнга, але він одним із перших висловив думку, що моральність особистості бере початок не в зовнішніх нормах, а з глибин людської психіки. К.Г. Юнг перший звернув увагу на внутрішні джерела цінностей. Саме ця ідея в подальшому була розвинута гуманістичними психологами.

Відкриття дійсних смислів свого існування відбувається через досягнення самості – інтеграцію особистості. К.Г. Юнг розділяв думку Ф. Ніцше про те, що для повноцінного функціонування особистості мають проявлятися або бути принаймні наявними й негативні риси особистості. Цю ідею також далі розвивали гуманістичні психологи.

Е. Фромм визначав два модуси, у яких перебуває людина, а саме: модус власності та модус існування. У першому людина намагається знайти щось кінцеве, те, що має форму, матеріальне, те, чим можна маніпулювати. Людина дивиться на предмет чи іншу людину з точки зору власних потреб, а не сутності цього предмету чи людини.

У модусі існування людина намагається бути в гармонії зі світом, проникнути в його сутність. На цьому модусі важлива процесуальність світу – людина не шукає опори, а змінюється, розвивається разом зі світом. Предмети й люди в модусі існування розглядаються не як засіб задоволення власних потреб, а як такі, що мають у собі власну незалежну цінність [121].

В принципі, ці два модуси можна співнести з визначеністю та невизначеністю. У модусі власності людина намагається оточити себе конкретними речами, мати чіткі відповіді на свої питання, вказівники для руху тощо. У модусі існування людина відправляє на зустріч «таємничому світу».

Наступним представником психоаналітичної школи, теоретичні положення якого мають ставлення до нашої теми, є А. Адлер. у своїй теоретичній системі він постулює телеологічну направленість особистості – людина завжди орієнтована на якусь ціль. По суті, він одним із перших вводить поняття цілі (смісла) життя. А. Адлер часто змінював зміст цього поняття, але найбільш цінним для нас є його уявлення про прагнення людини до інтеграції з суспільством [1]. І справді, ми не можемо розглядати цінності та смисли індивіда безвідносно до превалюючих цінностей суспільства, а також важливою заслугою А. Адлера є уявлення про вибір людиною певної стратегії досягнення своєї цілі. А. Адлер вводить поняття креативного «Я» -

психічної інстанції відповідальної за цей вибір [126]. На відміну від З. Фрейда, А. Адлер постулює змінність стратегій досягнення цілей та високий рівень свободи особистості – ця ідея в подальшому була розвинута в рамках екзистенційно-гуманістичної психології.

Важливим для нас поняттям теорії А. Адлера є поняття фіктивного фіналізму – людина визначає для себе найбільш значиму кінцеву ціль, вона йде до неї, але після її досягнення опиняється в повній невизначеності [1]. А. Адлер підходить до ідеї екзистенційної кризи та проблеми виникнення нових цінностей та смислів. Також з цієї ідеї випливає цікаве питання досліджень: на який термін люди продумують свої цілі? Які індивідуальні відмінності в довжині «ряду цілей» та від чого він залежить?

Цікавою для розгляду розвитку ціннісно-сислової сфери особистості є розгляд деяких положень теорії Е. Еріксона. Насамперед, це стосується центрального поняття його концепції розвитку ідентичності. Ідентичність – це інтегративна структура, яка складається із уявлень індивіда про себе, про своє місце в суспільстві, про те, як його сприймають інші. Досягнення ідентичності означає залучення людини до певних цінностей суспільства через належність людини до певних груп, а також визначення людиною свого життєвого шляху (Хоча, сучасні дослідження вказують, що саме ціннісні орієнтації людини впливають на формування ідентичності [91]). Втрата ідентичності вводить людину в стан невизначеності, унеможливорює або робить неадекватним вибір довгострокових життєвих рішень. Е. Еріксон пояснює втратою ідентичності, наприклад, дезадаптацію військових при поверненні до мирного життя. Згідно його поглядів, вони заново повинні знайти своє місце в суспільстві [132]. Цінність його теорії полягає в тому, що вона пояснює поведінку людей, котрі пережили різні суспільні кризи та вказує на шляхи надання їм допомоги. На жаль, це ще й досі актуально для нашої країни.

В рамках теорії Е. Еріксона, крім сформованої ідентичності та її відсутності (дифузії ідентичності), можна виділити ще декілька типів:

передвирішенність – коли ідентичність нав'язана особистості оточенням [126]. Це було характерним для суспільств із традиційною культурою, у наш час це є рідкістю. Недоліком цього стану ідентичності є те, що він відрізає інші шляхи розвитку особистості. Тож постає питання створення умов для розвитку людей, які все ж мають нав'язану ідентичність, наприклад, підлітків, які мають талант у якійсь певній сфері або малолітніх злочинців тощо. Щодо останніх, то, маючи дифузну ідентичність через взаємодію з собі подібними та соціальні забобони, малолітні злочинці формують стійку перед вирішену антисоціальну ідентичність, що впливає на подальші їхні дії, вчинки тощо.

Інший стан ідентичності, який виділяється в теорії Е. Еріксона – це мораторій. При мораторії людина бере деякий час для формування ідентичності. Це стан експерименту та самопізнання, людина приміряє на себе різні ролі, бере участь у діяльності різних груп тощо. Тут постає проблема забезпечення мораторію, що по його завершенні людина сформувалася Ізображеннязі стійкою про соціальною ідентичністю.

У методологічному плані важливо розрізнати, в якому стані ідентичності знаходяться досліджувані, оскільки це має значення для адекватності залучення їх до експериментального дослідження та надійності їх і валідності отриманих даних.

Щодо критики теорії Е. Еріксона ми можемо вказати, що не завжди сформована просоціальна ідентичність – це добре. У залежності від гуманності та демократичності суспільства, порушення соціальних норм визначається як негативне та позитивне явище. Усвідомлення несправедливості суспільного ладу в тоталітарному суспільстві та опозиційна позиція до нього, хоч і формують антисоціальну ідентичність, але є важливим кроком в особистісному розвитку.

Цінності та смисли та їх зв'язок з рішеннями людини в екзистенційно-гуманістичній психології. Цікавими для нас є деякі положення філософа екзистенціаліста та психіатра К. Ясперса. Людина

завжди оцінює світ і на основі своїх висновків створює певну ієрархію цінностей, яка носить індивідуальний характер. Кожна людина визначає для себе найвище благо. Ми можемо знайти безліч ієрархій цінностей та уявлень про вище благо в системах різних філософів, починаючи із античності. Вищим благом може бути істина, любов, Бог, справедливість, багатство, влада тощо [137]. По суті, К. Ясперс висуває ті ж ідеї, що лежать в основі методики визначення кінцевих смислів. Кожний рефлексуючий суб'єкт сам визначає для себе кінцевий смисл цінності тощо. Але К. Ясперс вказує, що цінність може існувати лише у зв'язку зі своєю протилежністю – вона виводиться із своєї протилежності і завжди знаходиться поряд із нею. У плані діяльності для досягнення певної цінності часто потрібно вдаватися до засобів, протилежних її сутності. Не кожна людина може витримати дані протиріччя (антиномію). К. Ясперс вказує на типові реакції на антиномічну ситуацію: 1) людина відмовляється від досягнення мети, вона не може змиритися з наявністю антиномії та небажаними наслідками своєї діяльності; 2) людина шукає компромісу – намагається задовольнитися малим, при незначних негативних наслідках; 3) людина йде до своєї мети незважаючи на антиномію. Цей останній шлях – основа всякої творчості, людина намагається досягти своєї мети, розуміючи і приймаючи те, що за досягнення потрібно чимось заплатити або пожертвувати тощо. Власне, це шлях здорової особистості [137].

Ціннісні протиріччя найбільше загострюються в так званих граничних ситуаціях – ситуаціях, коли непевність, двозначність доведена до грані, коли все здається відносним, скінченим, перебуваючим у постійному русі, коли немає нічого сутнісного та абсолютного. К. Ясперс до граничних ситуацій відносить ситуації боротьби, смерті, випадку та провини [137]. По суті усі ці ситуації мають одну спільну якість – вони несуть у собі невизначеність.

На жаль, повною мірою ми не можемо дослідити вплив критичних ситуацій на ціннісну смислову сферу особистості. Тут є проблеми як методологічного, так і етичного плану: 1) труднощі з моделюванням ситуації

крайньої відчайдушної боротьби та ситуацій близькості до смерті; 2) немає методів фіксації переживань людини, і, найголовніше, дані переживання можуть негативно відобразитися на психіці людини. Отже, ми можемо досліджувати переживання боротьби та смерті тільки постфактум у жертв стихійних лих, учасників бойових дій тощо. На жаль, такі дослідження не можуть цілком відобразити перебіг переживань людини, які виникають у стані боротьби або під час конфронтації зі смертю. Хоча, щодо останньої, є окремі дослідження, які показують позитивні перетворення у ціннісно-смысловій сфері особистості в результаті конфронтації зі смертю. Але все-таки, недоліком даних досліджень є те, що вони подекуди базуються на окремих клінічних випадках і часто носять констатувальний характер, не розкриваючи перебіг процесу зміни ціннісних орієнтацій. Створені теоретичні моделі переживання смерті (наприклад, модель Е. Кюблер-Росс), на жаль, не витримали критики.

Також важко змоделювати випадок, який стосувався б реальної життєвої ситуації, у якій перебуває людина. Майже всі дослідження в ситуації ризику проводились у відносно нейтральних умовах для життєдіяльності людини з підготовленими для даних експериментів досліджуваними.

Щодо відчуття провини, яке є ознакою сумніву у власній надійності, то ця проблема також є повністю не дослідженою.

Інший представник екзистенційної школи П. Тілліх розвив учення про тривогу, як реакцію, граничну ситуацію. Тривога може загрожувати онтологічному рівню існування й абсолютно проявляється у вигляді тривоги смерті, відносно – у вигляді тривоги долі, випадку; у моральному плані – як провини та осудження; у духовному плані вона проявляється як втрата смисла та нудьга [114]. Як бачимо, класифікація видів тривоги П. Тілліха подібна до класифікації граничних ситуацій К. Ясперса, кожен з них описує різні аспекти однієї проблеми, а саме: буття людини, де нема нічого незмінного та визначеного, де немає ніякої точки опори.

Також філософи екзистенціалісти намагаються знайти спосіб існування в мінливому, нестабільному світі. К. Ясперс знаходить точку опори у, так званій, філософській вірі – у припущенні існування вищої реальності, яка є джерелом смислу. Ім'я цієї реальності Бог [137]. І справді, релігійна віра корелює з психічним здоров'ям, із задоволенням життям тощо [131]. Але, як вказує В. Франкл, людина не може вірувати по команді, віра – це відчуття, яке повинне виникнути саме собою [119].

Цікавим є трактування віри та Бога у П. Тілліха: віра – це основа мужності – здатності переносити тривогу смерті, провину, безсмысленість тощо. Ця віра виникає в результаті зустрічі з Богом, який має неособистісну природу і є силою, що підтримує буття, у даному випадку життя конкретної людини. Треба відмітити, що ця віра не є протилежністю сумніву, вона не намагається знищити його, а існує поряд із ним. Якщо людина знаходить таку віру, вона здатна діяти, розуміючи, що її дії можуть не принести результат, діяти попри розуміння, що її дії, що цілі та цінності нічого не варті, що все у світі немає ніякого смислу – усе це перестає мати значення [114]. Людина відкриває силу, що, незважаючи на тривогу, штовхає її на здійснення дії, і так вона повертає собі цінності та смисл, хоча все одно розуміючи їх відносність.

Нажаль, концепція П. Тілліха, незважаючи на відхід від примітивних концепцій Бога як особи, залишається теологічною, а значить підходить не для всіх як засіб подолання тривоги, через необхідність наявності певних попередніх пускових переживань у людини.

С. Мадді на основі теоретичних уявлень П. Тілліха створив концепцію життестійкості, яка є синонімом мужності, а також методку її виміру [65] [59]. Як характеристика, життестійкість складається з трьох компонентів: 1) співучасті – активно приймати участь у тому, що відбувається; 2) контроль – віра у свою здатність впливати на оточуючий світ; 3) виклик – бажання вчитися на своєму досвіді, незалежно від того позитивний він чи негативний. Цей автор, також, вводить поняття вибору майбутнього – змін, нових

вражень тощо або минулого – незмінного стану речей. Плата за вибір майбутнього -це відчуття тривоги, а плата за вибір минулого – відчуття провини. Ці вибори не є рівноцінними, оскільки, як зазначають автори, людська психіка постійно потребує нових вражень, тож вибір майбутнього з точки зору психічного здоров'я є більш доцільним [65]. Треба відмітити, що дані інших джерел підтримують цю думку: справді, вибір минулого – відхилення можливостей, викликає більше відчуття провини, ніж невдача у їх здійсненні [67]. Отже, закономірною є рекомендація якомога більше ризикувати у своєму житті.

Вибір майбутнього – ризику невизначеності нових вражень і т.п. відбувається завдяки життестійкості. Але треба відмітити, що є дані, які показують наявність. У певних обставинах, негативного зв'язку інтернальності та здатності переносити невизначеності, що протирічить даній теорії. Тому, даний аспект потребує подальших досліджень.

С. Мадді вказує на диференціацію цінностей у залежності від рівня життестійкості. Люди з високим рівнем життестійкості орієнтовані на цілісність – для них мають значення як матеріальні, так і духовні цінності, невдачі розуміються як привід чомусь навчитися, як новий досвід, тобто позитивно. Узагалі, цінується той досвід, який встроюється в загальну структуру життя людини, а не той, який продовжується нескінченно.

Люди з низьким рівнем життестійкості орієнтовані на матеріальні та прагматичні цінності, досвід невдач вважають негативним та болючим, взагалі досвід визнають вартісним, якщо його можна передбачити та якщо продовжується вічно [65].

Загалом, така диференціація цінностей видається логічною, але відмітимо деякі аспекти, що можна піддати сумніву: 1) дані положення є культурально обумовленими, можливо, в іншій культурі життестійкість пов'язана з іншими цінностями, які вважаються більш високими щодо даної культури; 2) ми не можемо сказати, що люди з низьким рівнем життестійкості не орієнтовні на духовність, скоріше всього їх духовність

носить примітивний, матеріалізований характер; 3) видається сумнівним, що психічно здорова людина вірила, що якийсь досвід може продовжуватись вічно. Людина може тільки сподіватися на вічність після смерті, але ми не можемо віднести всіх віруючих людей до «невротиків». Скоріш за все, тут іде мова про те, що люди з низькою життестійкістю створюють для себе світ фантазій, який видається їм чарівнішим від реальності і заважає повністю реалізувати себе в житті.

Загалом же С. Мадді створив модель, яка маючи велике практичне значення, тільки наближається до виявлення психічної основи мужності. За межами залишається світ переживань людини, проявом якого є компоненти життестійкості. На жаль, на даний момент розвитку психологічної науки ми маємо тільки опис даних переживань та приблизні теоретичні схеми зроблені П. Тілліхом та іншими авторами – вони служать вказівниками для подальших емпіричних досліджень та глибокого теоретичного аналізу, що вийде за рамки простого узагальнення досвіду. На щастя, уже створюються методологічні принципи подібних досліджень та наявні окремі вдалі спроби їх застосування.

Наступним вченим, що вніс великий вклад у дослідження даної проблеми, є В. Франкл. Якщо попередні дослідники розглядали ту чи іншу ситуацію невизначеності як загрозу цінностям та смислам, В. Франкл довів протилежне – цінності та смисли є факторами, що допомагають людині існувати в гранично несприятливих умовах, які також несуть у собі невизначеність, як невід'ємну характеристику. Як вказує В. Франкл, життя в концентраційному таборі, крім тяжких, жахливих умов, характеризувалося невизначеністю щодо кількості часу перебування там. В. Франкл пише, що в'язні концтабору заздрили в'язням звичайних в'язниць, оскільки останні чітко знали термін свого перебування в місцях позбавлення волі. Серед в'язнів часто ходили чутки про те, що через той або інший час їх випустять на волю, коли цей термін збігав і чутки виявлялися хибними, збільшувався рівень їх смертності [119]. Отже, як ми бачимо, фактор визначеності грає

важливу роль у життєдіяльності в екстремальних ситуаціях: якщо людина знає кількість часу до виходу з даної ситуації, вона легше переносить її. Що ж допомагало людям виживати у концентраційному таборі? В. Франкл вказує, що саме усвідомлення конкретних цінностей та смислів надавало сили виживати в даних екстремальних умовах, при цьому фізичні якості людини майже не грали ніякої ролі. Концентраційний табір міг зламати будь-яке здоров'я, єдине, що йому не під силу – це знищити людську волю, яка трималася на конкретних смислах [119].

Узагалі В. Франкл зазначає, що кожна ситуація несе в собі певні смисли, задача людини полягає в тому, щоб віднайти ці смисли. В. Франкл вказує, що індивідуальний смисл сьогодні може стати всезагальною цінністю завтра. Він виділяє три групи цінностей, у рамках яких можна знайти конкретний смисл: 1) інтенціональні – цінності діяльності; 2) цінності переживань – цінності, що реалізуються через захоплення зовнішнім світом, кохання, естетичні цінності тощо; 3) цінності ставлення – цінності, які проявляються через достойне перенесення того, чого не можна змінити. Кожна ситуація дає можливість людині реалізувати у своєму житті певні цінності із даних трьох груп.

Яка цінність є важливою у даній ситуації, дає розпізнати совість – прояв Бога в людині [119].

В. Франкл порушує важливі питання про природу ціннісних вчинків. Але, на жаль, на даний момент психологічна наука не має адекватних методів дослідження совісті, як джерела цих вчинків – совісті. Можливо вона у нас закладена генетично, про це свідчить відсутність цієї інстанції у людей з певними психічними розладами (антисоціальний розлад особистості тощо).

Цікаве зауваження робить А. Кенпінський: нормальна людина в процесі свого життя рідко замислюється над його смислом, (виняток становлять професійні філософи), але це є характерним для хворих на шизофренію – вони намагаються знайти дійсний смисл суцього взагалі і свого власного життя зокрема, присвячуючи цій справі багато часу Але в

екстремальних умовах (наприклад, у концтаборі), не діє стратегія спочатку жити, а потім думати про смисл, але діє стратегія «шизофренії» [36]. Те, що в нормальних умовах є патологією (пошук кінцевого існування), в екстремальних умовах стає життєстверджуючою (здоровою) стратегією існування людини.

Учень В. Франкла А. Ленгле вказував, що цінність передре всякому рішенню. Цінність він трактує, як те, що є близьким для людини, що викликає позитивні відчуття. Цінність утворює світ, коли захоплює людину. Щодо останнього тезису можна сказати, що А. Ленгле недооцінює суб'єктивну природу сприйняття світу – цінність скоріше утворюється на межі, де зустрічається людина і світ. Ще одним важливим моментом А. Ленгле є ідея про базову цінність, а саме: цінність власного «Я», якщо людина не цінує сама себе, то для неї стають недосяжними інші цінності. Очевидно, з цим можна погодитись, але іноді власне «Я» може заважати здійсненню по-справжньому високих цінностей [64].

Але пошук кінцевих цілей існування є характерним не тільки для патології або професійного самовизначення деяких людей. Р. Ассаджиолі вказує на можливість пробудження таких переживань у будь-якої пересічної людини, яка живе звичайним життям у звичайному матеріальному світі. Це може відбутися після якоїсь травмуючої події, але частіше всього (згідно з поглядами Р. Ассаджиолі) проникнення у вищі сфери існування відбувається раптово, без наявності конкретної причини. Просто в якийсь момент, людину перестає задовольняти звичайне життя, з'являється невизначене відчуття чогось іншого, потреби у чомусь високому, неясне відчуття не справжності свого існування [8]. Отже, невизначеність є первинним етапом духовного зростання, воно відбувається, як спроба вийти за межі цієї невизначеності, знайти нові духовні цінності та ідеали. Треба відмітити, що в теорії діяльності О.М. Леонтьєва поняття неопредмеченої потреби теж має в собі вказівку на невизначеність [49]. По суті, невизначеність є складовою первинного етапу задоволення будь-якої потреби. Але відносно духовних

потреб відчуття невизначеності проявляється найбільш виразно, оскільки це духовне зростання знаменує собою перехід людини на якісно новий рівень існування.

А. Маслоу та К. Роджерс наголошували, що цінностями є потенційні можливості людини. Вони вводять терміни «самоактуалізація», або «самореалізація», які мають подібне значення – розкриття індивідуальних здібностей особистості. І А. Маслоу, і К. Роджерс вказують, що особистість може проявити себе, якщо їй не заважають зовнішні обставини, нав'язані цінності, норми тощо. По суті, особистість може проявити себе тільки у певній невизначеності, але, правда, така невизначеність не повинна бути загрозовою для особистості [126]. Уже є хрестоматійними дослідження, які вказують, що відсутність регламентації (певна невизначеність) сприяє прояву креативності. К. Роджерс розробив педагогічну систему, ціль якої – вільний розвиток особистості. Найважливішою особливістю цієї системи є відсутність регламентації відносно учнів – Учителі сприяють тому, щоб учні займалися тим, що їм подобається і до чого у них є здібності. Програму складають, виходячи із особливостей конкретного учня, а не вимог суспільства. Подібних поглядів додержувалися й інші педагоги (М. Монтессорі, Я. Корчак та ін.).

Ф. Перлз вбачав смисл життя в задоволенні людини власних потреб. Відчуття нудьги трактувалися ним як фіксація особи на вже задоволеній потребі (завершеній ситуації) [89]. І справді, людина завжди має потребу в чомусь і відчуття бессмисленості існування іноді справді може бути викликано блокуванням потреб людини.

Говорячи про проблему цінностей та смислів, не можна не згадати А. Камю. Він вказував, що людина живе в ситуації абсурду, де нема ніяких незалежних від неї реальних цінностей та смислів, людина не може ні на що опертися у своєму житті, для неї нема ніяких орієнтирів, Бог також ілюзія як і все інше. Як же знайти вихід із цієї ситуації? А. Камю вказує на три шляхи, які виражаються в наступних символах: Дон Жуан – людина, яка просто

насолоджується життям, бере від нього все не якісно, а кількісно. Наступний шлях - це творчість, яка найбільше виражається через образ артиста, котрий грає свою роль в цьому абсурдному світі. Третій шлях – це шлях завойовника, який бореться з обставинами без надії на перемогу [32]. Відмітимо: образ завойовника, його дії подібні до тих, що проявляються в мужньої людини П. Тілліха. Треба сказати, що ці шляхи підходять далеко не всім, більшості людей їх заміняє віра в Бога. Загалом же, А. Камю говорить про повноту життя, про можливість щастя, не зважаючи на абсурд. Центральна фраза, яка виражає філософію А. Камю: будь-яку долю можна перебороти презирством, вказує на можливість людини переосмислити ситуацію свого життя, змінити ставлення до нього, що знову відсилає нас до цінностей ставлення В. Франкла.

Деякі автори вказують, що слідування філософії А. Камю потребують наявності у людини мазохістських нахилів [95]. З цим ми категорично не згодні. Для розуміння та використання в житті цієї філософії потрібна ясність розуму, глибока рефлексія та певна хоробрість – якості дійсного суб'єкта свого життя.

Т. Лірі, вказує на деякі важливі речі: 1) суспільні норми направлені на те, щоб структурувати хаос; 2) вони подавляють тих, що намагаються мислити по іншому; 3) суспільство намагається нав'язати ідею своєї особливості посереднім людям.

Т. Лірі вводить два правила: 1) не змінюй свідомість іншого; 2) не заважай іншому змінити власну свідомість [60].

Ці твердження мають дещо параноїдальний характер, але вони несуть у собі важливу думку, що в нормальному суспільстві людина повинна незалежно обирати свій життєвий шлях, свої цінності та смисли і реалізовувати їх.

Що буває, коли особистість не реалізує себе, прекрасно описав Р. Лейнг. Безсумнівно його пацієнти представляють крайню форму

відчуження особистості, але ця проблема торкається певною мірою кожної людини.

Р. Лейнг вводить поняття нездійсненої особистості. Це поняття характеризує людину, яка боячись негативних наслідків не проявляє себе та не реалізує себе. При цьому вона сумлінно намагається виглядати нормальною в очах інших, виконує всі задані суспільством ролі, намагається викликати симпатію оточуючих. Така особистість роздвоюється на істинне та несправжнє «Я». Істинне «Я», не проявляючись, усе більше спрощується, деградує; несправжнє «Я» (роль) без зв'язку зі справжнім «Я» поступово механізується, поведінка людини набуває рис, що нагадують негативні симптоми шизофренії [63]. По суті, Р. Лейнг на клінічних прикладах ілюструє тезис Ж.-П. Сартра, що особистість може існувати лише в дії [101].

Не можна обійти увагою ще одного представника екзистенційної школи І. Ялома. Він виходить із позиції Ж.-П. Сартра про відсутність будь-якого смислу в житті людини і творення його нею самою. Загалом він вказує на неможливість сучасної філософії та психології вирішити проблему смислу й пропонує «обманний шлях», який передбачає залучення людини до якоїсь діяльності або спілкування, з ціллю переключити її увагу з споглядання життя з центру всесвіту, де все здається безглуздом, на реалізацію конкретних життєвих задумів [136].

Для нас цікавим є конкретизація І. Яломом ідеї М. Хайдегера про два модуси буття людини у світі: буденний – у якому людина зайнята різною безглуздою мішурою, та аутентичний – коли вона відкриває для себе справжні цінності та справи, які вона має виконати у своєму житті. Виходу людини на аутентичний рівень буття сприяють наступні події:

- горе від втрати коханої людини; смертельна хвороба;
- втрата любовних відносин;
- життєвий рубіж – сорокаліття, п'ятдесятиліття тощо;
- тяжке потрясіння – пожежа, зґвалтування, пограбування;
- полишення дому дорослими дітьми;

втрата роботи, зміна сфери діяльності;
 вихід на пенсію; переїзд у будинок для літніх людей;
 незвичайні по силі сновидіння, які передають послання з глибини нашого Я [135].

Як бачимо, багато із ситуацій виділених І. Яломом, в тій чи іншій мірі несуть в собі невизначеність, отож, ми ще раз можемо переконатись у цінності ситуацій невизначеності для духовного зростання особистості.

Треба відмітити, що І. Ялом, на відміну від Р. Ассаджиолі, концентрує увагу на екстремальних ситуаціях, як чинника, прояву істинних цінностей людини. Таким чином, ми бачимо, що на ціннісне самовизначення людини впливають як зовнішні, так і внутрішні чинники, і їх співставлення різняться для кожної конкретної людини.

1.2. Зв'язок ціннісно-сміслової сфери з процесами прийняття рішень в сучасних дослідженнях

Загально-психологічні аспекти зв'язку ціннісно-сміслової сфери з прийняттям рішень. На сучасному етапі розвитку української психології проблема прийняття рішень і, зокрема, ціннісно-сміслових чинників останніх є дуже актуальною. У контексті останніх суспільних подій ми бачимо, як ціннісна сфера особистості впливає на поведінку людей. Для кращого розуміння вказаних подій потрібно мати цілісну картину ролі ціннісно-сміслової сфери в механізмах регуляції поведінки людини, зокрема в прийнятті нею рішень. Ми приймаємо рішення не тільки в екстремальних умовах, але й у повсякденному житті. Прийняття рішень пронизує всі сфери людської діяльності. Але для початку треба розібратися з основними поняттями, у яких відобразився феномен ціннісно-сміслової регуляції прийняття рішень. Найчастіше процес прийняття рішень у дослідженнях зводиться до свого кінцевого пункту – вибору альтернативи. Першочерговою є задача розглянути різновиди виборів, у яких яскраво проявляється ціннісно-сміслова сфера особистості.

Велике значення в житті людини й суспільства мають моральні вибори. Саме тут найяскравіше проявляються дійсні цінності та смисли особистості. Тож дана проблематика займе чільне місце в нашому огляді. Попри велику кількість досліджень та актуальність цієї теми є велика кількість ще нерозв'язаних проблем у даній сфері. Найбільш цікавими серед них є проблеми вчинку та героїзму, як вершини прояву ціннісно-сміслової сфери в житті людини. Ціннісно-сміслова сфера впливає на рішення, що торкаються взаємодії з людьми, особливо слід відзначити вплив моральних цінностей на цей процес. Передусім потрібно відмітити наявність диференціації у ціннісно-смісловій сфері різних груп населення та вплив цих відмінностей на різні види поведінки. Важливою проблемою є ціннісно-сміслова детермінація вибору різних форм поведінки, особливо це торкається девіантної та кримінальної поведінки.

Дослідження даних питань може допомогти краще розгледіти глибинні механізми сучасних проблем нашої держави. Не менш значимою є роль цінностей та смислів у регуляції процесів, що керують розвитком усієї людської цивілізації. Погляд на історичні процеси й роль цінностей у них може також допомогти збагнути сьогодення. Розглядаючи роль ціннісно-сміслової сфери в соціальних процесах, важко оминати питання впливу пропаганди на рішення людей, оскільки саме через нав'язування певних цінностей та смислів пропаганда чинить вплив на поведінку людини, і протидія цьому впливу залишається актуальною.

Також важливою є проблема ціннісно-сміслової детермінації рішень у різних сферах діяльності. Сюди входять представники всіх професій, котрі за своїм професійним статусом повинні приймати рішення: підприємці, державні службовці, науковці тощо.

Основною проблемою дослідження ціннісно-сміслових чинників прийняття рішень є відсутність прямих вказівок на даний процес у різних наукових джерелах. Доводиться виділяти відомості про даний процес з масиву даних, які торкаються ціннісно-сміслової детермінації поведінки

людини. Отже, зроблені нами висновки будуть носити часто дещо теоретичний та спекулятивний характер, але вони можуть бути орієнтиром для подальших досліджень цього важливого феномена.

Розпочнемо розгляд загальнопсихологічних аспектів проблеми з прояснення суті основних понять. Треба відмітити, що в сучасних дослідженнях превалує розгляд окремих складових процесу прийняття рішень, перш за все, мається на увазі акт вибору. На нашу думку, це є значним недоліком, оскільки вибір є лише одним із етапів прийняття рішень. Г.О. Балл вказує на надмірне використання даного поняття та перебільшення його ролі в житті людини. Вибір, за Г.О. Баллом, визначається як акт функціонування системи, спрямований на визначення одного варіанта її подальшого функціонування із певного числа можливих. При цьому вибір може торкатися як зовнішнього середовища, так і відбуватися всередині самої системи (у реальній життєдіяльності зовнішній та внутрішній вибори майже завжди мають місце в процесах прийняття рішень). Але вибір робиться на основі уже заданих альтернатив. У житті людина може не обмежуватись ними, а створювати власні варіанти дій. Тож у процесах прийняття рішень важливу роль грає не тільки вибір, а й творчість та самовизначення особистості [9]. Хоча відхід від заданих альтернатив на користь самовизначення теж може розглядатись як певний вибір.

Важливе місце займає поняття «особистісний вибір». Саме в ньому задіяні цінності суб'єкта. По суті, це вибір, зумовлений даними цінностями. Підвидом особистісного є вибір між цінностями. При цьому людина рефлексує, яка цінність є для неї пріоритетною. Різновидом особистісного вибору є також життєвий вибір. Він торкається найважливіших сторін життя людини. Вибори можна поділити на стратегічні, які репрезентують загальну спрямованість особистості, її основні цінності та цілі, і тактичні, що проявляються в конкретних шляхах реалізації цілей та цінностей. Інші автори теж виділяють різновиди виборів. Так, Д.О. Леонт'єв виділяє:

простий вибір – людина вибирає найкращу альтернативу з існуючих, керуючись схемами логічного мислення;

смысловий вибір – виникає в ситуаціях, коли є чіткі альтернативи, але немає однозначних критеріїв їх порівняння. У даному виборі, крім мисленнєвих процесів, беруть участь особистісні структури. Вибір відбувається через співвіднесення кожної альтернативи з бажаннями, намірами та планами суб'єкта. Прикладами смыслового вибору, за Д.О. Леонтьєвим, є споживацький вибір, електоральний вибір тощо.

Екзистенційний вибір – характеризується не тільки відсутністю критеріїв для порівняння альтернатив, а й самого набору чітко виражених альтернатив. При даних виборах неможливо скористатися раціональним аналізом, оскільки кількість варіантів значно перевищує можливості обробки інформації людською психікою. Ми робимо вибір, опираючись на власне Я, своє бачення майбутнього. Проблематика таких виборів виходить за рамки когнітивного підходу, бо вони потребують від людини внутрішнього прийняття відповідальності за реалізацію вибору. Прикладами екзистенційних виборів є, за Д.О. Леонтьєвим, вибір професії, місця роботи після закінчення вишу тощо [52].

На нашу думку, Д.О. Леонтьєв недооцінює когнітивний підхід до прийняття рішень. Когнітивні психологи не заперечують роль цінностей та емоцій у процесах прийняття рішень [39] [148]. Крім того, ціннісно-смыслова сфера прекрасно поєднується з раціональним аналізом. Останній служить засобом пошуку оптимальних шляхів реалізації цінностей та смислів суб'єкта. Раціональний аналіз певною мірою придатний до вирішення будь-яких проблем. Він може створювати плацдарм, з якого починається вирішення проблеми, поєднуючись при цьому з почуттями, інтуїцією тощо.

Екзистенційними виборами Д.О. Леонтьєв називає стратегічні життєві вибори. Проте, як зазначає Г.О. Балл, вони в більшості випадків не є фатальними – людина може згодом зробити протилежний вибір (отримати іншу освіту, роботу тощо) [9]. Під екзистенційними виборами, напевно, слід

розуміти вибори, які мають (принаймні потенційно) необоротний характер: після вибору однієї альтернативи інші можуть зникнути назавжди.

Вибори також можна розділити на повсякденні та доленосні. Останні в суб'єктивних описах респондентів показані як складний багатоетапний процес, що має чітку структуру. На відміну від доленосних, повсякденні описуються більш фрагментарно, поверхово та лаконічно; крім того, під критерій повсякденного вибору підпадає значно більше число ситуацій. Доленосний вибір має більш творчий характер, але в той же час він приносить менше задоволеності переважній більшості респондентів [117].

Іншою категорією, яка часто використовується в науковій літературі, є моральний вибір. Цей різновид особистісного вибору часто може бути справді екзистенційним, оскільки здатний призводити до фатальних наслідків (смерть, руйнування тощо). Т.В. Корнілова та І.А. Чигрінова дають наступну характеристику морального вибору: у вузькому значенні – це вибір у дослідженнях з використанням моральних дилем, у яких передбачається конфлікт цінностей. У ширшому розумінні, за цими авторами, моральний вибір передбачає регуляцію уподобань особистості зі сторони ціннісних контекстів, що фокусують особливості моральної самосвідомості особистості [45]. Моральний вибір передбачає ціннісне ставлення не лише до себе, а й до іншого. У принципі, дане визначення подібне до визначення вчинку. Залишається питання: яким є співставлення між вчинком і моральним вибором?

Проблема вчинку є однією з найбільш важливих для дослідження в рамках сучасної психологічної науки. На основі сьогоденних уявлень про вчинок ми можемо сказати, що він є складним феноменом, який охоплює:

- а) ситуацію, у якій перебуває людина;
- б) оцінку даної ситуації відносно ідеалів особи;
- в) дії, спрямовані на зміну ситуації (хоча, як відзначав С.Л. Рубінштейн, утримання від зовнішніх дій у деяких випадках теж є вчинком [11]);
- г) післядію, яка характеризується рефлексією вчиненого.

Щодо останнього, попри наявність певних класифікацій можливих сценаріїв змін особистості (наприклад у В.В. Століна [111]), процес переживання наслідків свого вчинку залишається недостатньо дослідженим. Моральний вибір може бути представлений як вибір способу оцінки ситуації, як вибір дії в даній ситуації, як вибір ставлення до власних дій після їх виконання. Вчинок має більш складну структуру, ніж просто моральний вибір: він теж характеризується моральним ставленням до інших людей, але це ставлення породжується внутрішньою динамікою, конфліктом. Вчинок є втіленням свободи особистості, вінлише частково детермінований суспільними нормами, вихованням тощо. Вчинок, перш за все, є проявом свідомості, адже людина усвідомлює наслідки своєї дії й бере на себе відповідальність. Вчинок, у трактуванні С.Л. Рубінштейна, з'єднує вищі прояви людської психіки з їх фізіологічними основами, оскільки аналізуючи вчинок як дію, ми можемо бачити її структуру та складові, які утворюють дану структуру, включно з її першоосновами. Дивлячись на вчинок, у рамках вчинкової парадигми А.В. Роменця, як на складний процес, що включає в себе взаємодію людини зі світом, її переживання та, власне, перетворення світу, ми бачимо єдність психічного та соціокультурного [11].

Загалом, моральні рішення містять у собі як емоційні, так і когнітивні складові. Цікавою є проблема нейрофізіологічних основ моральних рішень. У цілому, за моральні рішення відповідає мозок як цілісне утворення – це й лобні долі, які відповідають за довільність дій та мислення; кора великих півкуль, яка є основою свідомості; підкіркові зони (насамперед мигдалина), які відповідають за переживання людини. Щодо останнього, виявлено кореляції між порушенням підкоркових зон та антисоціальним розладом, який характеризується зневажливим ставленням до моральних норм; крім того, при прийнятті моральних рішень задіяні моторні відділи нервової системи, що показує їх залежність від тіла [128]. На нашу думку, важливо було б простежити зв'язок різних рівнів біологічного та соціального в структурі морального вибору.

Героїчне виступає в єдності індивідуальної дії та її соціальної оцінки. У залежності від епохи, політичного та суспільного ладу, панівної ідеології вчинок може оцінюватись, як героїчний або злочинний. Часто оцінки вчинку різняться залежно від груп усередині суспільства та через культурні відмінності різних спільнот. Також героїчне виявляє своєрідність в історичному плані: кожна епоха має своїх героїв, надає перевагу певним типам героїчного. Але все ж можна вказати загальні риси героїчного. Так, М.Селігман виділяє шість основних категорій, які характеризують добропорядну поведінку людини: мудрість та знання, хоробрість, людяність, справедливість, помірність та трансценденцію; остання характеризується переконаннями та діями, що «виходять за рамки особи». У даній концепції хоробрість, справедливість та трансценденція є основними аспектами героїзму (наводимо за [27]) Тут варто згадати В.А. Роменця, він наголошує на творчому характері героїчного вчинку, що проявляється в революційному перетворенні навколишньої дійсності, на відміну від простого підлаштування під неї або втечі від цієї дійсності. Розглядаючи дилему Гамлета (жити в нестерпних умовах або померти), він вказує що вона не має вирішення, оскільки обидві альтернативи не гідні особистості – вихід в героїчному діянні [96]. Синтез вищезгаданих підходів дасть змогу здійснити більш ширший розгляд проблеми героїзму.

Також постає проблема раціональності в героїчному акті, оскільки без врахування своїх сил героїзм перетворюється на дурість та фанатизм, які можуть тільки погіршити ситуацію, не досягнувши поставлених цілей. Але все ж треба віддати належне даним спробам, оскільки погіршення ситуації показує справжню сутність системи, проти якої бореться герой. Неадекватне ставлення системи до вчинку героя ще більше вказує на несправедливість існуючої системи та нагальну потребу її змінити. Тож героїзм потрібно розглядати в єдності емоційних, мотиваційних, когнітивних процесів, також результатів героїчних дій.

Ф. Зімбардо розробив чотиривимірну модель героїзму, спрямовану на максимальне врахування всіх його проявів. Перша вісь цієї моделі «фізичний ризик – соціальний ризик» вказує, що вчинення героїчного акту може призводити до загрози смерті чи погіршення здоров'я, до зниження соціального статусу, осудження тощо. Друга вісь характеризує стиль героїчної дії: вона може бути активною (відвага) або пасивною (терпіння, сила духу). Третій вимір: прагнення врятувати чиєсь життя або пожертвувати своїм в ім'я ідеалів. Четверта вісь - це часовий вимір: героєм можна стати в результаті одномоментного акту або проживши героїчне життя [27].

Дана модель окреслює спектр проблеми героїзму, але залишаються малодослідженими психологічні передумови даного феномена. Вивчаючи героїзм у рамках ситуаційного підходу, Ф. Зімбардо розглядає його як опір ситуаційним, зовнішнім стосовно людини силам. Він розвиває ідею банальності героїзму, згідно з якою кожна людина може здійснити героїчні вчинки для реалізації своїх цінностей [27]. У зв'язку з цим постає питання співставлення зовнішніх та внутрішніх умов героїчного вчинку.

Установлено зв'язок між емоційним інтелектом та стадіями морального розвитку – це свідчить про визначальну роль емоційної сфери в моральних рішеннях. Так, доконвенційний рівень морального розвитку пов'язаний з такою характеристикою, як концентрація на собі. У його рамках люди розглядаються як засіб досягнення власних цілей. Конвенційний та постконвенційний рівні пов'язані зі схильністю враховувати цінності інших людей. Крім того, постконвенційний рівень пов'язаний зі свідомим керуванням моральними нормами у власній поведінці, толерантністю до чужих поглядів, меншою схильністю маніпулювати іншими.

Поведінка на різних стадіях морального розвитку пов'язана з таким параметром, як толерантність до невизначеності, особливо він впливає на поведінку в міжособистісних стосунках. Постконвенційний рівень морального розвитку характеризується високою толерантністю до

невизначеності, цим пояснюється здатність приймати й враховувати погляди інших людей у поведінці стосовно них [45].

На доконвенційному та постконвенційному рівнях морального розвитку, які є доособистісними рівнями, проявляється інтолерантність до невизначеності. Треба відмітити, що на різних рівнях інтолерантність до невизначеності призводить до різних наслідків. На доконвенційному рівні вона пов'язана з «вузькою раціональністю», яка характеризується спробами зрозуміти особливості особи та використати це знання для маніпулювання нею. Загалом, доковенційний рівень пов'язаний з макіавеллізмом – схильністю використовувати людей для досягнення власних цілей[45]. Також даний конструкт характеризується підвищеною тривожністю і, як наслідок, підвищеною підозрілістю. Не дивно, що на цьому рівні проявляється інтолерантність до невизначеності, оскільки невизначеність є значним джерелом тривоги, а макіавеллісти вважають світ ворожим для себе середовищем.

На конвенційній стадії ми маємо насамперед інтолерантність до моральної невизначеності – людина намагається не маніпулювати іншими через страх викриття маніпуляції, для неї є неприємним відчуття саме загрози викриття [45].

Цікаво прослідити, як тотальна інтолерантність до невизначеності, щозмушує людину вибирати маніпулятивну стратегію на доконвенційній стадії, перетворюється на інтолерантність до загрози викриття на конвенційній стадії морального розвитку.

Також постає проблема зв'язку цінностей та раціональності в процесі прийняття рішень. У статистиці та економіці довгий час панував чисто раціональний підхід до прийняття рішень. Були створені нормативні теорії, які б вказували на правильний шлях прийняття рішень. Але людина не завжди діє раціонально, тому нормативні моделі не могли цілком передбачити реальну поведінку людей у ситуації прийняття рішень.

Важливий внесок в розробку моделей, які описують реальну поведінку людей в ситуації прийняття рішення (дискрептивні моделі), зробили А. Тверски і Д. Канеман, створивши проспективну теорію прийняття рішень. Вони показали вплив суб'єктивних факторів на раціональні стратегії прийняття рішень. Приміром, люди переживають сильніші негативні емоції при втраті, ніж позитивні при здобутті якоїсь речі. Цей принцип впливає на стратегії прийняття рішень – люди уникають ризику втрат, навіть якщо дана стратегія в цілому вигідна [33].

Дослідники вказують на обмеження людської психіки, що робить неможливим використання раціонального аналізу для вирішення всіх проблем, з якими стикається людина у своєму повсякденному житті. Раціональний підхід до вирішення проблеми використовується лише тоді, коли вона має високу значущість для людини, при цьому менш суб'єктивно важливі проблеми вирішуються за допомогою психічних інстанцій, які діють більш мимовільно (автоматично).

Важливим аспектом, що може характеризувати ситуацію, є її складність. Ми живемо у світі, де часто змушені вирішувати питання, у яких не достатньо компетентні; щоб повною мірою осмислити їх, потрібно занадто багато часу та зусиль. У таких ситуаціях люди найчастіше діють нераціонально: приймають рішення, виходячи зі скорочених процедур мислення – евристик, або надають перевагу почуттям, які викликає джерело інформації.

Виносячи судження, ми часто керуємося не реальною частотою подій, а яскравими образами, які запам'яталися. Ця особливість пам'яті - евристика доступності – може впливати на наші рішення відносно небезпек, що нам загрожують. Дану евристику широко використовують у засобах масової інформації для маніпулювання свідомістю: збільшують показ та яскраво описують певні події, щоб зробити ілюзію їх поширеності [33].

Іншою евристикою, яку часто використовують, є евристика репрезентативності. Вона полягає в тому, що ми робимо судження, виходячи

із схожості даної речі з певним еталоном, який часто має поверхові характеристики. Ця евристика знаходить вияв у поверхових судженнях, які беруть початок із подібності між предметами в несуттєвих ознаках. Найчастіше евристика репрезентативності проявляється в судженнях на основі ярликів, які несуть негативний смисл. Це часто використовується в пропаганді. Дана евристика проявляється в ситуаціях перенасичення інформацією, коли бракує часу на осмислення проблеми або людина вважає проблему недостатньо важливою [33].

Прийняття рішень в умовах невизначеності являє собою феномен прояву свободи особистості. Це означає, що вони не можуть бути цілком детермінованими когнітивною, ціннісно-смісловою та іншими сферами. Ціннісно-сміслова сфера представляє собою лише один із чинників прийняття рішень, який у залежності від суб'єкта, може визначати те чи інше рішення, а може бути відсторонена іншими ситуативними або особистісними факторами, які будуть більш важливими для суб'єкта [43].

Треба відмітити, що вибір невизначеності пов'язаний із більшою осмисленістю життя, оптимізмом та кращими очікуваннями від майбутнього. А ще із життєстійкістю – психологічним конструктом, який впливає на рівень осмисленості життя [52]. Цей зв'язок проявляється як на рівні окремого тактичного вибору, так і на рівні стратегічних виборів. Особливо вибір невизначеності пов'язаний із рівнем контролю, що є компонентом життєстійкості [52]. Зазначимо, що життєстійкість створює передумови вибору невизначеності, але не дає впевненості в позитивному результаті даного вибору. Тож оптимізм в очікуванні майбутнього пов'язаний з іншими психологічними конструктами, що потребує подальших досліджень.

Одним із найважливіших видів невизначеності є ризик, який теж пов'язаний із ціннісно-смісловою сферою особистості. У залежності від життєвого досвіду людини ризик осмислюється як позитивне або негативне явище. У кожної людини є специфічні погляди на ризик, які можуть конкретизуватись у приказках, прислів'ях тощо. Ми можемо виділити сфери,

з якими більш пов'язане поняття ризик, – це, перш за все, сфера влади, досягнень, кар'єра та здоров'я [72].

Ризик може бути пов'язаний із найбільш важливими цінностями для людини, і задля реалізації останніх вона підставляє себе небезпеці. Через ризик можуть реалізуватися цінності самоствердження, авторитет визнання оточуючими. Ризикова поведінка буває способом самовираження людини, а також способом самопізнання, що теж є цінностями. Треба відмітити, що ризик може бути самоцінністю, ризикова поведінка забезпечує емоційну «їжу» для особистості, створюючи необхідний тонус для життєдіяльності, бути засобом звільнення від нудьги та буденності. Для людей з високою охоронною мотивацією ризик являє собою антицінність, оскільки йде в супереч їхньому прагненню безпеки [72].

Цікаво прослідкувати вплив особистісної кризи на ставлення до цінностей та уявлень про можливість їх реалізації. Важливим щодо даної сфери є поняття «бар'єр». Це може бути хвороба або несприятливі життєві обставини, але загальною його характеристикою є те, що він унеможливорює реалізацію цінностей суб'єкта. При цьому цінності можуть втрачати своє значення для суб'єкта – знецінюватись, тоді людина реалізує себе у сферах, які є доступними для неї. Або, навпаки, для людини зростає вага недосяжних цінностей, а наявні можливості знецінюються. Зрозуміло, що в останньому випадку людина відчуває гостру фрустрацію, але в неї є завжди маленький шанс зробити прорив у неможливе. Існують також інші варіанти взаємодії наявних можливостей та недосяжних цінностей [100].

Бар'єрність залежить від типу хвороби особистості. Так, люди, які перенесли операцію, бачать бар'єр для реалізації власних цінностей у теперішньому часі, оскільки на даний момент відчувають сильний дискомфорт. ВІЛ-інфіковані відчувають бар'єр у майбутньому, що пов'язано з розвитком даної хвороби. Люди, які перенесли інфаркт бачать бар'єр як в теперішньому, так і в майбутньому, оскільки мають інтенсивні больові відчуття, передбачають значні обмеження у своєму житті, пов'язані з

серцевою хворобою [100]. Важливо враховувати особливості відчуття бар'єрності кожної групи хворих для створення ефективної програми їхньої реабілітації. Цей клас проблем потребує подальших досліджень.

Важливою функцією цінностей є створення певних координатів, у рамках яких відбувається вибір. Людина ніяк не може позбутися впливу цінностей на свій вибір; навіть якщо вона чинить дію під впливом ситуації, то завжди несе відповідальність перед своїми цінностями. Якщо досвід людини не вписується в існуючі ціннісно-сміслові структури, він стає нав'язливим та травматичним. Людина не може здійснити вибір ставлення до даного досвіду і через це страждає. Постає задача створення нових ціннісних координат, у рамках яких даний досвід може бути осмисленим [23]. Знайомство з роллю ціннісно-сміислової сфери в подоланні наслідків психотравмуючих подій дуже нагальне в наш час.

Важливою характеристикою цінностей є їх якість. Превалюючими цінностями як для особистості, так і соціума можуть бути: матеріальні цінності, прагнення чуттєвої насолоди, багатства, слави, влади тощо...або духовні цінності: гідність, честь, нація, свобода, справедливість, відповідальність, добро, любов, турбота, краса, істина, творчість тощо. Переважання матеріальних цінностей над духовними веде особистість та суспільство до деградації, оскільки саме в духовних цінностях ми знаходимо шлях до безперервного розвитку [41].

Соціально-психологічні та диференційно-психологічні аспекти зв'язку ціннісно-сміислової сфери особистості з процесом прийняття рішень. Робота в команді передбачає чітку рольову структуру, яка має забезпечити ефективність діяльності даної команди. Роль – це набір поведінкових паттернів відносно інших членів групи. Треба відмітити, що вона не зовсім залежить від особистості, інші учасники команди можуть нав'язати особистості певну роль. Але все ж цінності особистості мають велике значення у виборі ролі у команді. Важливо розуміти, що деякі ціннісні

орієнтації заважають людині працювати з іншими, і тому потрібно знаходити для даної людини іншу соціальну нішу.

Загалом, людей можна поділити на колективістів і одинаків, також можна виділити орієнтації на себе, на справу, на інших людей – усі ці особливості треба враховувати при взаємодії між людьми на всіх рівнях соціальної структури. Важливою є проблема діагностики особливостей ціннісної сфери та їх впливу на рольову поведінку. Проблема полягає в тому, що сучасні психодіагностичні методи не можуть повною мірою відобразити особливості даної сфери, оскільки люди не завжди готові відкрити реальні мотиви своєї поведінки.

Розглядаючи стратегії міжособистісних стосунків, ми можемо сказати, що маніпулятивна форма поведінки, при якій інший суб'єкт розглядається як засіб для досягнення власних цілей, зв'язана з доконвенційною стадією морального розвитку. Знайдено зв'язок даної стадії з макіавеллізмом особистості. Ціннісне та толерантне ставлення до особистості пов'язане з постконвенційною стадією морального розвитку [45].

Встановлена відмінність у цінностях, що активізуються під час морального вибору в чоловіків та жінок. Так, у чоловіків активізується цінність досягнень, що робить їх вибір менш відповідним гуманістичним ідеалам (більш жорстким). Жінки характеризуються більш помірним моральним вибором, у них активізуються цінності універсалізму та стимуляції. Якщо в поведінці жінок є провідними цінності гедонізму, то для них є характерним вибір на користь евтаназії [7].

Цікаво, що загалом жінки менше схильні до ризику, зокрема в фінансовій сфері, особливо ця схильність проявляється в умовах можливості значних втрат. В цілому жінки менше впевнені в своїх фінансових рішеннях, хоча на відміну від чоловіків витрачають на них менше часу, що пов'язано з врахуванням останніми більшого числа факторів при прийнятті рішень. Ці дані вказують на залежність ефективності прийняття рішень жінками та чоловіками від умов ситуації в якій відбувається їхня діяльність [147].

Важливою проблемою є чинники девіантної поведінки. Дослідження показують, що ціннісно-сміслова сфера теж грає свою роль у виборі девіантної поведінки як засобу досягнення власних цілей. Девіантній поведінці сприяють низька осмисленість життя та відсутність чіткості життєвих цілей; яскраво виражена індивідуалістична орієнтація самопіднесення (цінності влади, гедонізму стимулювання) при невисокій значимості цінностей колективізму (цінності комфортності, традиції, прихильності, безпеки) [105].

Важливим питанням є також причини вибору злочинної поведінки представників професій, які априорі не можуть вчиняти злочин. Ми бачимо священиків, звинувачених у педофілії; традиційних для нашої країни чиновників-хабарників, міліціонерів-перевертнів тощо. Постає питання чинників, що сприяють даному стану речей. Виходячи із уявлень соціальних психологів, ми можемо констатувати вплив системних факторів на поведінку людини. Ф. Зімбардо показує, як неадекватна матеріально-технічна та соціальна інфраструктура в армії призводить до підвищення жорстокості в солдат по відношенню до військовополонених. Урахування системних факторів, перш за все, функцій незалежного відстороненого контролю, чіткість правил та обов'язків призведе до зменшення проявів злочинної поведінки [26]. Але ці заходи стануть можливими, тільки якщо цінності ефективності порядку стануть превалюючими у суспільстві.

Велике значення в регуляції людської поведінки відіграють соціальні ролі, тільки в межах певної соціальної ролі іноді є можливим реалізація тих чи інших цінностей. Соціальна роль завжди залежить від ситуативних факторів – у залежності від оточення людина приймає рішення вести себе певним чином, дозволяючи проявлятися певним цінностям. Як уже зазначалось, у людини відбувається боротьба різних мотивів, за якими стоять різні цінності та смисли.

При зміні оточення змінюється й соціальна роль людини, що може призвести до прояву в її рішеннях інших ціннісно-сміслових компонентів і

свідомості – цим можна пояснити злочинну поведінку, яка не характерна для людини в повсякденних умовах її життєдіяльності [26].

У століття інформаційних технологій велике значення має вивчення взаємодії людини з віртуальним середовищем. Перш за все, є цікавими особливості психічних процесів і, зокрема, ціннісно-сміслової сфери людей, які більш тісно взаємодіють з даним середовищем. Можна виділити різні групи людей, тісно пов'язаних з комп'ютерними технологіями, – це програмісти, активні користувачі соціальних мереж, а також геймери. Сьогодні проводиться багато досліджень психіки останніх, що, напевно, пов'язано зі злочинами, скоєними представниками даної групи. Але дослідження показали, що геймери мало чим відрізняються від інших соціальних груп. Серед них є як представники технократичних орієнтацій, так і прихильники традиційних цінностей, для них важливе спілкування, духовний розвиток, цілеспрямованість тощо. Але є відмінності у превалюючих цінностях у віртуальному та реальному світі. Так, у повсякденному житті респонденти відзначають по мірі зниження рейтингу: розум, інтелект, активність, рішучість, прагнення до успіху, відповідальність. У віртуальному середовищі найбільш значущі – активність, ініціативність, повага до оточуючих, розум, інтелект [127]. Також є дані, що геймери приймають більш швидкі та адекватні рішення, ніж люди, які не захоплюються комп'ютерними іграми [142]. Тож, можливо, є доцільним використовувати звичайні комп'ютерні ігри в якості тренінгу для представників певних професій.

Щодо агресивності в комп'ютерних іграх, то, справді, вона може спонукати деяких осіб на вчинення злочинів, але для більшості гравців, з точки зору А.П. Назаретяна, агресивність в іграх є корисною, оскільки дає змогу реалізувати природну агресивність конструктивним чином. Тож приймаючи рішення відносно заборони певних речей (агресивні фільми, ігри, порнографія), треба враховувати їхні функції в суспільстві. А.П. Назаретян

вказує, що в суспільствах, де переважає традиційна мораль, є більш вираженим побутове насильство [79].

Більшою проблемою є гемблінг, оскільки він пов'язаний із значними матеріальними втратами та руйнівним впливом на сімейні стосунки тощо. Ми можемо виділити комплекс ціннісних установок, які можуть призвести до вибору азартної гри як способу досягнення власних цілей – це, перш за все, егоїстична направленість особистості, що проявляється в цінностях стимуляції – готовності до активності та змін; у гедонізмі, у прагненні до ризику, влади та досягнень. Хоча влада й досягнення присутні в структурі ціннісних орієнтацій гемблера лише абстрактно, вони безпосередньо не визначають його поведінку. Крім того, важливим фактором є відсутність сутності цінності параметру самостійності. Наявність сукупності даних ціннісних орієнтацій сприяє перетворенню людини на гемблера [75].

На сучасному етапі розвитку людської цивілізації цінності та смисли виступають як засоби її збереження і повинні враховуватися при прийнятті рішень людьми, від яких залежить доля цивілізації, перш за все, представниками урядів найбільших світових держав. А.П. Назаретян підкреслює, що ріст технологічної могутності повинен урівноважуватися засобами зниження агресії, адже тільки це може забезпечувати подальший розвиток цивілізації. Даними засобами виступають певні цінності та смисли. А.П. Назаретян вказує, що протягом усієї історії внутрішню групову агресію гасили перенаправленням на зовнішнього ворога, але на даний момент цей механізм несе в собі найбільшу загрозу для людства [78]. Тож розширення власної ідентичності, що переростає групу, національність, клас, релігійну приналежність тощо; толерантність; направленість на діалог дадуть змогу вийти на новий рівень розвитку цивілізації. Тези А.П. Назаретяна залишають відкритим питання взаємодії з групами, які не поділяють вищезгаданих цінностей, ведуть себе вороже та агресивно. Повна відмова від силового варіанту боротьби з даними групами виглядає утопічною, просвіта являє

собою дуже тривалий процес і не може бути швидким засобом вирішення даних проблем. Тож, відкритим залишається питання взаємодії цих засобів.

Входження людини до екстремістських організацій також визначається ціннісно-смысловими факторами. Це, перш за все, потреба в ідентичності, що визначає цілі та направленість життя, також велику роль тут грають потреби в самозвеличенні тощо [17]. Щодо останнього треба відмітити, що суспільство повинно забезпечити своїм членам почуття повноцінності, а також дати можливість для розвитку ідентичності через створення можливості залучення до якоїсь справи. Загострення радикалізму відбувається під час суспільних криз, але дані перехідні періоди відкривають також нові смисли діяльності. Уміле направлення енергії мас на дані цілі убезпечить суспільство від соціальних вибухів.

Терористи ставлять перед собою наступні цілі: показати, що влада слабка та вразлива для терористичних атак; довести, що вона неспроможна контролювати події; знизити лояльність та вірність інститутам влади; показати ущербність моральної системи, кардинально відмінної від їх власної, і створити атмосферу безпорадності серед населення; створити уявлення про могутність терористичних організацій, представити їх як силу, з якою можна мати справу; створити уявлення, що терористичні акти будуть продовжуватись до тих пір, поки не настане «повна перемога»; підтримати ілюзію, що жертви терористичних актів померли задля благої мети[109].

Тероризм із використанням смертників направлений на спричинення максимальних втрат ворожому оточенню в цілях наведення страху, що супроводжується свідомою відмовою виконавця від порятунку свого життя. Виявлені дві групи особистісних характеристик даних терористів: екстремальна залежність від терористичної групи, екстернальність, як особистісна характеристика; ворожість, підозрілість, агресивність та оборонно-агресивна поведінка, як домінантний стиль взаємодії з іншими людьми. Можна виділити три особистісні причини здійснення терактів смертниками: знецінення існуючого світу; матеріальна нагорода родини

смертника; пошук нової, більш позитивної ідентичності. Остання причина найбільш характерна для жінок-смертниць з мусульманських країн. Терористична організація – завжди тоталітарна структура, яка створює умови для впливу на її членів з метою викликати певну потрібну їй поведінку [109].

Діяльність терористів найбільш адекватно розглядати в руслі соціально-психологічного підходу. Ф. Зімбардо вказує, що в основі суспільства лежать певні владні структури; вони створюють реальність для суспільства чи групи (мікросоціума) через ідеологію, також визначають засоби реалізації даної ідеології. Треба відмітити, що іноді дані структури не віддають прямого наказу вчиняти насильство, але створюють умови, у яких насильство здається людині цілком адекватним вибором.

Важливе місце в ідеології (державній, релігійній тощо) займає образ ворога. Він включає в себе всі анти цінності даного суспільства, являє собою уособлення загрози буттю членів даного суспільства (або групи). Через використання засобів впливу він заповнює свідомість громадян, створюючи масову паніку із можливим єдиним виходом через агресію проти даних «ворогів» [26]. Особливо ефективні методи впливу в рамках тоталітарного суспільства, де відсутні засоби надання альтернативної інформації, а також люди не привчаються до критичного мислення.

Зв'язок ціннісно-сміслової сфери особистості з процесом прийняття рішень у деяких сферах діяльності. Дослідження показують, що самореалізація особистості напряду пов'язана з ціннісно-смісловою сферою. Важливим показником, що вказує на ефективність самореалізації, є осмисленість життя. Смысл є вказівником осмисленість життя корелює з низьким рівнем самореалізації [102]. Тож урахування даного моменту є важливим чинником допомоги соціально незахищеним верствам населення. Крім того, усвідомлення власних цінностей є важливим фактором, що сприяє успішності прийнятих рішень [62]. Загалом, самовдосконалення особистості завжди пов'язано з певними цінностями. Важливо відмітити, що вибір стратегії самовдосконалення відбувається під впливом як власних цінностей,

так і цінностей соціального оточення. Особливо дана теза є характерною для юнацького віку, де прагнення діяти на основі власних переконань поєднується з важливістю зовнішності, авторитетом серед однолітків тощо [88].

Велике значення для розуміння педагогічних рішень мають смисли учбової діяльності. Особливо важливими вони є у виборі напряму навчання в аспірантурі, оскільки воно передбачає найповнішу самостійність суб'єкта навчання. Можна виділити декілька груп смислів, які характеризують вибір напряму навчання в аспірантурі. Дані смисли пов'язані з ставленням особи до раніше вибраної професії. Уразі позитивного ставлення до обраної професії вибір навчання в аспірантурі за спеціальністю є частіше всього результатом прагнення людини до подальшої самореалізації в обраній сфері. При негативному ставленні до обраної професії навчання в аспірантурі за обраною спеціальністю може бути засобом відтягнути час для знаходження інших, більш оптимальних шляхів професійних самореалізацій. Людина може обрати напрям написання дисертації не за своєю спеціальністю, навіть якщо вона нею повністю задоволена, при умові, що даний напрям розширить можливості самореалізації в обраній професії. Але частіше людина обирає написання дисертації не за своєю спеціальністю, якщо вона не задоволена своєю професією і намагається знайти новий шлях у професійній самореалізації [71].

Ми можемо бачити відмінності в групах цінностей представників професійних об'єднань, для яких є характерним прийняття певних значимих рішень. Так, державні службовці надають перевагу відповідальності, терпимості, ретельності тощо. Підприємці надають перевагу активності, ініціативності, рішучості та незалежності. Державні службовці цінують матеріальне благополуччя, що може за певних умов призводити до службових злочинів. Серед підприємців не є популярними цінності творчості, новаторства, соціальної відповідальності, що гальмує економічний

розвиток та може призводити до безвідповідальних рішень у сферах обслуговування населення, у екологічній сфері тощо [90].

Висновки до першого розділу

1. Психоаналіз поставив питання випадковості та свободи у наших діях та рішеннях. Також, психоаналіз один із перших вказав на конфлікт раціонального та ціннісного в прийнятті нами рішень.

2. Важлива роль психоаналізу в дослідженні зв'язку рішень та цінностей в онтогенезі особистості.

3. Екзистенційно-гуманістична психологія вперше вказала на величезну роль ціннісно-сислової сфери особистості в ефективних діях та рішеннях в екстремальних ситуаціях.

4. Велика заслуга екзистенційно-гуманістичної психології в виявленні ролі свободи рішень особи та їх прийнятті, на основі власних цінностей та смислів, для досягнення щастя та повноцінного існування.

5. Поняття «вибір» є багатоаспектним, але в будь-якому разі напряду пов'язане з ціннісно-сисловою сферою особистості. У даному понятті відбивається єдність багатьох аспектів людської психіки. Водночас вибір являє собою лише одну із стадій прийняття рішення, і, на жаль, залишаються малодослідженими інші стадії даного процесу.

6. Багато різновидів вибору залишаються недостатньо визначеними у своїх чинниках та за своїм змістом, що заважає побудові єдиного уявлення про місце вибору в різних життєвих ситуаціях.

7. Недостатньо розкритий зв'язок поняття «вибір» з суміжними поняттями, зокрема з поняттям «вчинок», що теж призводить до труднощів у розумінні місця вибору в життєвих ситуаціях.

8. Малодослідженою залишається психологічна природа феномена героїзму, що особливо актуально для нашої країни на даний момент. Важливо знайти співставлення внутрішніх та зовнішніх передумов цього феномена.

9. Важливе значення має вивчення зв'язку когнітивних процесів та ціннісно-смилової сфери в процесах прийняття рішень.

10. Недостатньо розкриті значення особистісної свободи як умови прийняття рішень. Малодослідженими залишається співставлення різних чинників прийняття рішень.

11. Смилова сфера має важливе значення для подолання наслідків психологічних травм. Виходячи з реалій теперішньої ситуації в Україні, конче потрібно продовжувати дослідження в даній сфері.

12. Важливою проблемою є вдосконалення ціннісно-смилової регуляції рішень, які торкаються глобальних процесів – політики повинні враховувати моральний аспект власних дій. Останнє можливо лише, якщо в суспільстві стануть домінуючими духовні цінності, поєднані з раціональним мисленням.

13. Нагальною проблемою є вплив пропаганди на процес прийняття рішень, що сприяє виникненню різних радикальних груп і може призвести до негативних для суспільства наслідків (у тому числі появи терористичних організацій).

14. Також є важливим для забезпечення процвітання суспільства дослідження проблем вибору шляхів самореалізації особистості та впливу ціннісно-смилової сфери на цей процес.

15. Важливою є проблема ціннісно-смилової регуляції рішень у професійній сфері. Особливо це стосується профілактики можливих зловживань серед представників певних професійних груп. Є нагальною потреба знаходити й усувати чинники, які сприяють злочинній поведінці офіційних осіб.

Публікації до першого розділу

1. Степура Є. В. Вибір у структурі поняттєвого апарату психології / Є.В. Степура // Горизонти освіти. – 2014. – Т. 2. – № 3. – С. 43–47.

Розділ II. Методологічні та теоретичні проблеми дослідження зв'язку ціннісно-сислової сфери з прийняттям рішень в умовах невизначеності.

2.1. Методологічні та теоретичні аспекти дослідження ціннісно-сислової сфери особистості.

Ціннісно-сислова сфера органічно входить в до складу свідомості, одного з найскладніших об'єктів дослідження. Як відомо, жодна теоретична система не може повністю вмістити в собі весь об'єкт дослідження, завжди будуть факти, які суперечать даній системі й не можуть знайти в її рамках адекватного пояснення. Як рішення цієї проблеми намагаються застосувати мережевий підхід, суть якого полягає в погляді на об'єкт крізь призму кількох теоретичних систем. Перевага тій чи іншій з них надається в залежності від потреб дослідників [18]. Хоча, тут потрібна певна методологічна грамотність і обережність. У психологічному дослідженні дослідник має знайти грань, на якій можливо дослідити сутність явища, не розчинивши в загальному його індивідуальну специфічність. Крім того, дослідження має відображати реальну дійсність, а не фантазії дослідника.

У психології цю грань легко перейти, оскільки досліджувані процеси є достатньо тонкими і зазнають впливів з боку сислової сфери самого дослідника. Використання статистичних методів не міняє суті цих викривлень, оскільки будь-які закономірності можна інтерпретувати по-різному. Крім того, як вказує Д. Канеман, дослідники часто стають жертвами евристики репрезентативності – переоцінюють значення отриманих даних безвідносно до вибірки [34]. І справді, щоб отримати валідні дані, потрібна достатньо велика вибірка, дуже мало досліджень можуть похвалитися цим. На жаль, для цього потрібні або достатньо економічні методики, що часто є неможливим через складність об'єкта досліджень, або багато коштів та часу, яких не вистачає дослідникам.

Багато досліджень ціннісно-сислової сфери на сьогоднішній день мають констатуючий характер. Часто дослідників цікавлять переважні

цінності різних груп населення. Але, проблема полягає в тому, що розглядається актуальний стан особистості, а нехтують її потенціями. Перифразуючи Ф. Ніцше, можна сказати, що психологи люблять ближнього, хоча треба любити далекого - те, ким людина здатна стати.

Дослідники повинні задуматися про можливості комп'ютерного моделювання поведінки та змін в особистості людини в різних ситуаціях. В залежності від ситуації активізується певна потенція, певний сенс, але не кожен ситуацію можна досліджувати експериментально. Г. Саймон зазначає, що моделювання, використовуючи уже відомі дані, допомагає знайти нові зв'язки між ними. Це найбільше стосується моделювання складних систем, оскільки через свою складність вони не можуть бути проаналізовані безпосередньо людиною, з її обмеженими можливостями психіки [99].

Ще однією цікавою тезою Г. Саймона є положення про те, що нормально функціонуюча система не проявляє свої внутрішні особливості, а тільки відображає зовнішнє середовище. Дослідити внутрішні особливості системи можна тільки, якщо вивести її зі стану рівноваги із середовищем [99]. Виходячи із даних принципів, ми можемо сказати, що в буденному житті у поведінці людини відображаються цінності та смисли, які превалюють у культурному оточенні даної людини. Але постає важливе питання: чи є якісь внутрішні умови, що визначали б вибір тих або інших цінностей людиною? Непрямим доказом наявності таких умов є ефект поляризації в екстремальних ситуаціях, коли у частини людей посилюються егоїстичні тенденції, які штовхають їх на аморальну поведінку, в інших же пробуджуються альтруїстичні тенденції, відбувається їх духовне зростання [80].

Загалом же при моделюванні прийняття рішень треба враховувати смисловий компонент, оскільки він визначає критерії, за якими відбувається оцінка можливих альтернатив, а також виділення суттєвого з інформації, що надходить із зовнішнього середовища. Моделювання ситуації є можливим, якщо відома спрямованість системи, поведінка якої вивчається (її цілі), та

особливості зовнішнього середовища. Але постає питання: як змоделювати зміни самих цілей системи під дією чинників зовнішнього середовища? Ми можемо припустити, що цілі, цінності та смисли не змінюються якісно, принаймні впродовж короткого часу. Ми можемо припустити, що спершу ситуація викликає тільки кількісну зміну відповідних параметрів, в бік збільшення важливості одних цінностей та зменшення інших. В якості основного чинника зміни цінностей та смислів виступає активність самої системи, яка опосередкована впливами зовнішнього середовища. Але постає питання про джерела цієї активності. Це питання має важливе практичне значення, оскільки характеристики активності системи вказують на варіанти її зміни. Згідно із загальновідомим принципом діалектики, кількісні змінні переходять у якісні; зрозуміло, що для кожного процесу існує свій поріг даного переходу. При моделюванні системи важливо знати значення змінних, які призведуть до якісної перебудови системи.

В цілому ж людині притаманні як постійні смислові установки, так і ситуативні смисли. Дослідження показують, що ці два параметри часто не збігаються - людина діє, керуючись не своїми постійними установками, а ситуацією [67]. Але, всупереч уявленням деяких соціальних психологів, людина ніяк не зводиться до ситуації, вона завжди так чи інакше проводить аналіз ситуації, визначаючи, яка поведінка буде найбільш адекватна в даний момент. У процесі цього аналізу і народжуються ситуативні смисли. Але, такі феномени й використовувані в них когнітивні схеми також недостатньо досліджені.

У дослідженнях ціннісно-смислової сфери найчастіше використовуються різного роду опитувальники. Це найбільш простий шлях дізнатися про актуальні цінності та смисли респондентів. Але тут криється відома проблема чесності відповідей досліджуваних. Крім того, за допомогою опитувальників, ціннісно-смислова сфера може проявитися як стала структура, але, опитувальники не можуть відобразити динаміку смислів.

За допомогою опитувальників досліджують різні структурні компоненти ціннісно-сислової сфери особистості:

- 1) осмисленість життя (тести смисложиттєвих орієнтацій);
- 2) структуру ціннісно-сислової сфери (методика кінцевих смислів, методика Рокіча);
- 3) привалюючи групи цінностей та смислів;
- 3) найактуальніші для особистості цінності та смисли (методика кінцевих смислів);
- 4) важливість для особистості окремих груп цінностей (наприклад, моральних цінностей, альтруїзму, егоїзму);
- 5) цінності та смисли, пов'язані з конкретними речами (методика ціннісного спектра).

Важливою рисою даних досліджень цінностей і смислів є їх стандартизований характер. Хоча анонімність досліджень створює умови для прояву чесності досліджуваних, але анонімність все ж не завжди може створити відчуття довіри, яка потрібна для розкриття справжніх цінностей і смислів досліджуваних. Сучасні стандартизовані дослідження за глибиною і значущістю отриманих даних зовсім не йдуть у порівняння з інформацією про особистість, яка надходить в результаті психотерапевтичних сесій. Там створюються набагато кращі умови для розкриття справжніх цінностей і смислів особистості.

У результаті сучасних стандартизованих досліджень ми рідко отримуємо інформацію про глибинні смисли, які рухають людиною, також для нас майже закритими є духовні сфери, в яких вона перебуває. Щодо останнього, то проблема полягає також у тому, що духовні переживання важко описати, але саме вони можуть створювати нові для людини смисли.

Доступ до цінностей і смислів особистості можливий через її Я-концепцію. Мова йде про такі інстанції Я-концепції як ідеальне Я, фантастичне Я, ідеалізоване Я, фальшиве Я і т.д. Ці складові Я-концепції містять у собі різні цінності, які є важливими для даної людини. Їх

дослідження відкриває шлях до осмислення провідних напрямків життєвого шляху особистості, а також показує невдачі особистості в реалізації своїх смислів. Хоча, потрібно відзначити, що Д.О. Леонт'єв вказує на значний вплив захисних механізмів на дану структуру свідомості [53]. На жаль, використовуючи стандартні процедури дослідження, ми ніяк не можемо обійти ці механізми, тоді як встановивши глибокі стосунки з досліджуваними, ми могли б дістати більш істотну інформацію про структуру їхньої свідомості.

Як відомо, ідеальне Я втілює у собі цінності референтних для людини груп, з якими вона себе ідентифікує. Для нас є цікавим конфлікт між реальним і ідеальним Я, бо він вказує, наскільки «заряджені» цінності, наскільки вони важливі для людини. Адже люди розрізняються за ступенем бажання реалізувати свої цінності. Часто дослідження цінностей особистості концентрують увагу на їхньому змісті, але не враховується, наскільки такі цінності є актуальними для даної людини: людина просто зараховує себе до носіїв даних цінностей або їх реалізація є для неї справою життя. Конфлікт між реальним і ідеальним Я показує міру усвідомлення важливості даних цінностей і є джерелом енергії для їх реалізації. Дослідження показують, що у творчих людей сильно виражений даний конфлікт [81]. Це є аргументом на користь висловленої гіпотези, але потрібно продовжувати дослідження в цьому напрямку, оскільки вони здатні відкрити шлях до розуміння важливих аспектів самореалізації особистості та перешкод на цьому шляху.

Цікаво простежити зміни в ціннісно-смісловій сфері людини протягом його життя. Ці зміни відбиваються в змінах її ідеального Я. У несприятливих життєвих умовах, коли не можна реалізувати важливі для особи цінності, ідеальне Я змінюється, адаптується до життєвих обставин. (Якщо ж нереалізоване ідеальне Я зберігається, це призводить до високого рівня фрустрації) Постає важливе питання про побудову моделі, яка б у повній мірі описувала ці зміни.

Фантазійне Я зберігає нереалізовані потенційні цінності особистості. У процесі розвитку фантазійне Я редукується і не може прямо впливати на дії людини. Але воно існує у прихованому вигляді, оскільки сам факт життєвих розчарувань, знищення ілюзій впливає на побудову нових психічних структур. Крім того фантазійне Я може бути джерелом нових цінностей і смислів для людини, на це, зокрема, спирається гештальттерапія, вказуючи, що фантазії, неначе стрілка компаса, вказують напрямок руху особистості [89].

В цілому ж фантазії та мрії ще недостатньо досліджені у психології. Особливо, це стосується останніх, саме в наших мріях проявляються важливі для нас цінності і смисли. Мрію можна назвати посередником між цілями особистості та її ціннісно-смісловою сферою.

Дослідити ціннісно-сміслову сферу можна не тільки за допомогою опису ідеального або фантазійного Я особистості. Можна досліджувати: образ ідеального світу, держави, сім'ї, кожного, і т.д. Досліджуваний предмет визначається відповідно до цілей дослідження, до тих аспектів ціннісно-сміслової сфери, які цікавлять дослідників.

Треба відзначити, що використовувані при цьому процедури дослідження теж мають вище зазначені недоліки, зумовлені трудностю отримання достовірної інформації без встановлення довірливих відносин з досліджуваними.

Актуальні для особи цінності також можна досліджувати через Я, що висталяється, - «публічний образ» особи. Але зазначені вище труднощі актуальні і в даному випадку, оскільки люди не схильні розкривати свої слабкості.

Ще один вихід у ціннісно-сміслову сферу особистості пов'язаний з такою її рисою, як відповідальність. Тут відкривається шлях до ряду досліджень проявів ціннісно-сміслової сфери в різних царинах людської життєдіяльності. Але треба відзначити, що ці дослідження повинні враховувати цілісний життєвий шлях особи. М.В. Савчин для дослідження

відповідальності використовував метод експертних оцінок [98]. І дійсно, для зовнішнього спостерігача можуть бути помітнішими особистісні прояви людини. Доцільно використовувати близьких та знайомих досліджуваної особи для глибшого погляду на його ціннісно-сміслову сферу. Використання методу експертних оцінок є можливим у згуртованих колективах, де люди добре знають одне одного. Переваги цього методу в досягненні розуміння різних сторін особистості, у виявленні найбільш характерних її особливостей, які об'єктивно характеризують дану особу.

Залишається недостатньо використовуваним метод дослідження продуктів діяльності. Оскільки, особистість опредмечується у продуктах своєї діяльності, то її ціннісно-смістова сфера теж проявляється в цих продуктах. Ясно, що людина творить з якоюсь метою, і за нею знаходяться певні смисли і цінності даної людини. Метод дослідження продуктів діяльності є особливо актуальним для дослідження ціннісно-смістової сфери померлих людей і людей, які є недосяжними для прямого психологічного дослідження (наприклад, політики, злочинці, що перебувають у розшуку). Тому цей метод, як і метод експертних оцінок, використовується в багатьох галузях психологічної науки. Але, на жаль, на сьогоднішній день недостатньо розроблена методологія подібних досліджень, дослідники можуть спиратися іноді тільки на власну інтуїцію, а остання часто призводить до ряду систематичних помилок (докладніше [66]).

Смістова сфера досліджується експериментальним методом із врахуванням наступних принципів: 1) принцип особистісної значимості ситуації дослідження для досліджуваного; 2) відносна невизначеність ситуації дослідження; 3) не підконтрольність досліджуваних змінних для досліджуваних; 4) підконтрольність ситуації дослідження експериментатору; 5) принцип дослідження процесів смістової сфери у структурі цілісної діяльності особистості [54, с. 303].

Як ми бачимо, сама процедура дослідження вказує на зв'язок ціннісно-смістової сфери особистості з невизначеністю: саме у невизначеності

вказана сфера найбільш виразно проявляється. Та водночас процедура дослідження сама впливає на те, який ракурс ціннісно-сміслової сфери буде проявленим. . Тому треба ретельно продумувати процедуру дослідження відносно того аспекту ціннісно-сміслової сфери, який ми намагаємось дослідити. Звичайно, ця вимога є важливою для будь-якого експерименту, незалежно від досліджуваного явища. Але, особливо це зауваження стосується ціннісно-сміслової сфери як достатньо інтимної, тонкої сфери психіки.

Слід піддати певному сумніву можливість повної реалізації принципу особистісної значимості. В лабораторних умовах ми можемо створити ситуацію тільки відносної особистісної значимості. Для дослідження актуальних для людини смислів потрібно проводити природний експеримент, але проведення такого експерименту натикається на труднощі етичного плану, оскільки, як уже було сказано, смислова сфера особистості являє собою дуже інтимну зону психіки, маніпуляції з якою можуть спричинити значний дискомфорт особистості.

Для дослідження смислів використовують також проєктивні методи (наприклад Д.О. Леонтьєв рекомендує ТАТ [54]). Перевагою проєктивних методів є «вільність» ситуації дослідження, яка досягається через невизначеність стимулів. Як вже зазначалося, невизначеність пробуджує в людині найбільш актуальні типові для неї тенденції, що дає можливість аналізувати прояви особистості у найбільш у чистому вигляді. Як відомо, недоліком проєктивних методик є високий рівень суб'єктивізму в інтерпретації їх результатів. Спроби структурувати реакції досліджуваних, узагальнити їх, виділити типи ведуть до втрати індивідуальності даних реакцій. Крім того, виявлено істотний вплив стереотипів дослідника на інтерпретацію результатів досліджень, виконаних за допомогою деяких проєктивних методик [34]. Ми звичайно не можемо переносити ці висновки на всі проєктивні методики, але питання їх валідності все ще залишається відкритим.

Людина істота соціальна, суспільство – невід’ємна частина її життєвого світу. Якщо ми говоримо про прийняття рішень, то частіше всього воно торкається інших людей. Первинним етапом в процесі прийняття рішень є створення образу світу, в цьому процесі важливе значення надається оцінці предметів і явищ дійсності [39]. Останнє відбувається в великій мірі за допомогою індивідуальних семантичних структур [6]. Важливо, щоб людина комфортно відчувала себе в світі - це забезпечить як її психічне та фізичне здоров’я, так і здоров’я оточуючих. Говорячи про тривогу, агресію ми повинні пам’ятати, що це нормальні захисні реакції, які виникають як результат сприйняття світу, як такого, що загрожує нашій ціннісно-смісловій сфері. П. Тілліх показує зв’язок тривоги смерті з тривогою безсмысленості [114]. По суті смерть це втрата того, що ми найбільше цінуємо в своєму житті. Звідси видається ясною позиція І.Ялома про те, що страх смерті зменшується повнотою життя [136]. І справді, людина яка реалізувала свої цінності може ні про що не жалкувати.

Але, звідки беруться цінності? Первинними цінностями є наші потреби, але людина як істота соціальна, має, також, як зазначав К. Маркс, соціалізовані потреби. Людина бере свої цінності з суспільства, але основна проблема може виникнути на етапі зустрічі потреб людини та цінностей оточення. Цю тему розвивали як психоаналітики, так і гуманістичні психологи, всі вони сходились на негативній оцінці цього конфлікту. Але тут є позитивний момент, саме через конфлікт відбувається творення та проявлення нових цінностей, перетворення суб’єктом культури. Важливе питання полягає в тому, що примушує людину приймати рішення боротися проти негативного соціалізуючого впливу. Ми знаємо тільки, що здатність до протидії зовнішнім впливам, супротив нормам суспільства, мала велике еволюційне значення для нашого виду, забезпечивши йому виживання [40]. Ф. Ніцше коментуючи міф про Прометея вказує, що саме злочин творить цивілізацію [83]. І справді, ми повинні поважати нашу здатність порушувати соціальні норми, але система виховання спрямована тільки на те, щоб

людина дотримувалась норм суспільства без критичного ставлення до них. Також, важливою є ідея Ніцше про походження «норм добра» [82]. Його ідея полягає в тому, що зміст ідеї блага – цінності, які пронизують суспільство, визначають правлячі верстви суспільства. Хоча, ми не можемо погодитися, що ці норми є завжди правильними, навіть, у тих людей та класів, які на його думку, мають володарювати. Але, визначення правлячою елітою провідних суспільних цінностей - є емпіричною реальністю – саме еліта визначає цінності суспільства. Нажаль, люди не привчені ставити під сумнів авторитети. Дослідження показують, що священник є авторитетом навіть для атеїстів і агностиків серед молоді. Але бездумне, некритичне ставлення до джерел впливу, навіть, якщо це представники традиційної релігії або науки, як в експериментах С. Мілгрема, може призвести до тяжких наслідків, як було показано в даних дослідженнях [21] [74].

Також, велике значення має феномен неспівпадіння декларованих та реальних цінностей. Треба відмітити, що ця омана важлива для збереження стабільності суспільства, але велике розходження в даних цінностях негативно впливає на особистість, вводячи її в стан невизначеності [36]. В дослідженнях Г. Бейтсона на описаний феномен подвійного зв'язку, коли вербально повідомляється одна інформація, а невербальна протилежна їй. Це чинить паталогізуючий вплив на особистість, призводить до виникнення в неї психічних розладів [13].

Філософи – постмодерністи вказують: що ми живемо в світі суцільної симуляції, що декларується, як реальність не має до неї ніякого ставлення [15]. Щодо цінностей, то це означає, що реально пропаговані цінності не є справжніми орієнтирами, а тільки вводять людину в стан відчуження від світу. Особливо це торкається шизоїдних особистостей., і є для них доволі сильним стресором, оскільки вони є мало адаптивні в відносинах з іншими людьми [5].

Проблема полягає в тому, що не можна жити виключно високими ідеалами, користолюбство і лицемірство є невід'ємними частинами життя в

суспільстві. Але, в той же час, ми вважаємо, що суспільство не може розвиватися без краплі справжніх (не декларованих) духовних цінностей. Пошук шляхів їх реалізації є нагальною проблемою. І саме здатність до критичного переосмислення власного буття та здатність до протидії існуючій соціальній системі, незважаючи на скепсис постмодерністів, може дати вирішення цієї проблеми.

2.2.Методологічні та теоретичні аспекти дослідження процесів прийняття рішень особистістю

Дослідження процесів прийняття рішень, завжди відбувалося в тісному зв'язку з потребами суспільства. Саме врахування психологічних чинників в економічній, політичній та військовій сфері призвело до розвитку психологічної теорії прийняття рішень та відповідних досліджень даного феномену. У той же час, розуміння процесів прийняття рішень відбувалося завдяки глибокій теоретичній роботі та великій кількості лабораторних досліджень. Саме в дослідженні цих процесів проявилася єдність теорії та практики в психології.

Довгий час в рамках економіки та менеджменту вважалося, що суб'єкт прийняття рішень діє, виходячи із принципів раціональності та використовує правила логіки в процесі прийняття рішень. Були розроблені спеціальні моделі та принципи, які б могли описати стратегію прийняття оптимальних рішень [39]. Але психологічні дослідження показали, що людина далеко не завжди використовує в повній мірі раціональні стратегії прийняття рішень. Важливим здобутком в розумінні особливостей прийняття рішень, стало відкриття відсутності у людини інтуїтивного уявлення про статистичні закономірності, оскільки протягом більшої частини філогенезу у людини не було нагальної потреби враховувати дані закономірності. Також були встановлені обмеження людської психіки в процесах обробки інформації, які приводять до використання людиною різних скорочених процедур мислення. Важливим було виявлення великого значення контексту ситуації в процесі прийняття різноманітних рішень та її зв'язку з діяльністю підкоркових зон

головного мозку [33] [140]. Залишаються відкритими питання про дійсні психологічні механізми мислення, які використовує людина замість класичних раціональних стратегій прийняття рішень та статистичних закономірностей. Є безперечним розуміння провідної ролі когнітивних процесів прийняття рішень та залежності їх ефективності від типу когнітивних стратегій, що використовує людина. Зрозуміло, що прийняття рішень не зводиться лише до функціонування когнітивних процесів, але без їх врахування неможливо прослідкувати вплив інших чинників на дані процеси та створити про них цілісне уявлення. Лише дослідження процесів прийняття рішень в рамках діяльності та взаємовпливу всіх сфер психічного дасть змогу зрозуміти їх дійсні механізми.

Людина, приймаючи рішення, далеко не завжди може керуватися раціональністю, оскільки не спроможна зібрати достатньої кількості інформації для прийняття остаточного зваженого рішення. Проблема раціональності в процесах прийняття рішень ускладнюється ще тим, що існують різні підходи до раціональності. Важливим є те, що нерациональна, на перший погляд, поведінка може виявитись цілком раціональною в більш широкому еволюційному контексті [37]. Але, все ж деякі дослідники вказують на обмеженість когнітивного підходу до прийняття рішень у реальному житті, ставлячи під сумнів спроможність будь-яких моделей раціональності допомогти людині в здійсненні життєвих виборів [51].

Можна виділити два аспекти проблеми дослідження процесів прийняття рішень: 1) прагматичний аспект - знаходження методів та створення моделей прийняття оптимальних рішень, а також виявлення причин їх не застосування в ситуаціях, які релевантні щодо даних методів та моделей – цей аспект посідає чільне місце в дослідженнях когнітивних психологів; 2) методологічний аспект – недосконалість методів, що застосовуються в дослідженнях процесів прийняття рішень, і як наслідок, неможливість переносу отриманих даних на поведінку людей в реальних життєвих ситуаціях.

Д.О. Леонт'єв вказує, що дослідження прийняття рішень, яке проходить у лабораторних умовах, не може відображати процес прийняття рішення в реальній життєвій ситуації [51]. З даним твердженням частково можна погодитися. Справді, в лабораторних умовах важко створити ситуацію вибору, який по - справжньому буде життєво важливим для особистості, не порушуючи при цьому етичних норм. Задачі, які вирішують досліджувані, несуть часто лише теоретичний характер, відсторонений від життєвих потреб, цінностей та смислів суб'єкта. Хоча останні можуть впливати на вирішення і таких теоретичних задач, особливо якщо вони торкаються важливих суспільних проблем. Критика Д.О. Леонт'єва та інших дослідників має емпіричне підтвердження, наприклад, результати вирішення задач Кольберга часто не збігаються з вчинками людей в реальних ситуаціях, які потребують морального вибору [141]. Але, частковість даної критики полягає в тому, що в повсякденному житті людина приймає рішення, які не мають значних наслідків для людини або не вважаються такими, що чинять значний вплив на її життя. Логічно припустити, що при прийнятті означених життєвих рішень актуалізуються ті ж психічні процеси, що і під час експериментальної «лабораторної» процедури. Це питання, на нашу думку, потребує додаткових досліджень.

Частковим вирішенням проблеми дослідження прийняття рішень в реальному житті є дослідження психічних процесів індивіда перед або після здійснення акту прийняття рішень. Д.О. Леонт'єв, використовуючи даний підхід, розпочав дослідження ряду життєвих рішень, таких як вибір профілю навчання, електоральний вибір, рішення про одруження тощо [56]. Проблемою даного підходу є його обмеженість рішеннями, пов'язаними із запланованими подіями. Як і лабораторний експеримент, він частково торкається життєвих виборів. Як вказує І. Ялом, багато справді життєвих рішень робляться спонтанно і не усвідомлюються як такі [136]. Крім того, багато в даних сферах, залишаються недоступними даному типу досліджень.

Іншим методом дослідження процесів прийняття рішень є штучне моделювання ситуацій прийняття рішень. Перевагами даного методу є можливість дослідження рішень, що недоступні дослідженню в природних умовах: політичних, військових, рішень під час техногенної аварії, під час перебування у в'язниці тощо [26] [22]. Дослідження соціальних психологів показують, що прийняття певної соціальної ролі, навіть умовно, змушує людину діяти відповідно до даної ролі. Тож, досліджуючи процеси прийняття рішень людей, що грають певні ролі в змодельованій ситуації, ми можемо зробити висновки про процеси прийняття рішень людей, які виконують дані ролі в реальному житті.

Але все ж залишається невизначеною межа заміни роллю реальної діяльності людини при побудові моделі дослідження, в якому досліджувані будуть грати ролі певних осіб, які приймають рішення. У контексті специфічних ситуацій треба враховувати як специфіку ролі, так і когнітивні аспекти особливості досліджуваних. Так, якщо вони грають експертів по бізнесу, в них повинні бути певні знання з економіки та менеджменту тощо. Але, як показують досліді Ф. Зімбардо, виконання певних ролей базується на знаннях, отриманих не прямим чином [26].

Важливим в дослідженні процесів прийняття рішень залишається використання інформаційних технологій. Зокрема, використання потенціалу комп'ютерних ігор, як засобу для створення ситуацій, які вимагають від суб'єкта прийняття певних рішень. Дана стратегія досліджень дуже добре показала себе в експериментах Р. Дейнера [22]. Крім того, комп'ютерні ігри, як показують сучасні дослідження, можуть бути чудовим засобом для тренінгу ефективності рішень людини, що відкриває безліч можливостей для їх використання у формувальних експериментах [145]. Варто і в подальшому використовувати потенціал даних методів дослідження. Недоліком використання комп'ютерних ігор в якості метода дослідження процесів прийняття рішень є труднощі з підбором стимульного матеріалу та деякі організаційні проблемні питання.

У дослідженні процесів прийняття рішень є дві основні стратегії: 1) дослідження всього процесу прийняття рішень через вербалізацію думок досліджуваного в ситуації прийняття рішення; 2) реєстрація фінального етапу прийняття рішення, а саме: вибору якоїсь альтернативи. Звісно, перша стратегія більш продуктивна, оскільки вона забезпечує можливість встановлення зв'язку досліджуваних параметрів зі всіма етапами процесу прийняття рішень. Недоліками даної стратегії є неможливість залучення великої кількості досліджуваних в умовах браку часу, відведеного на дослідження. І хоча ця стратегія дає змогу дослідити всі етапи процесу прийняття рішень, треба відмітити, що не всі нюанси психічного життя можуть бути вербалізовані, це ж стосується і процесів прийняття рішень. Тому є важливим пошук стратегій дослідження несвідомих процесів, що беруть участь у прийнятті рішень. Варто сказати декілька слів і про другу стратегію дослідження в процесі прийняття рішень. Її перевагами є можливість залучення великої вибірки досліджуваних та легкість обробки результатів, що забезпечує їй широку розповсюдженість в багатьох дослідженнях протягом усієї історії психологічних досліджень процесів прийняття рішень.

Є думка, що в складних життєвих ситуаціях неможливо здійснити раціональний вибір. Д.О. Леонтьєв виходить з того, що багато життєвих виборів є не порівнюваними [51]. Дане твердження, на нашу думку, є не зовсім точним. Справді, може не бути об'єктивних критеріїв для порівняння тих чи інших альтернатив, але завжди існують суб'єктивні критерії порівняння, і когнітивна психологія визнає й приймає наявність даних критеріїв. Раціональним в даному випадку буде діяти згідно власних цінностей. Проблема полягає в тому, що історично склалося протиставлення розуму і почуттів в європейській цивілізації. Насправді когнітивні процеси, цінності, почуття діють, як єдиний процес. Якщо людина не може встановити, який вибір буде для неї правильний, то це проблема недостатнього розвитку її рефлексії, яку потрібно розвивати.

Важливою є проблема навчання людини раціональним стратегіям прийняття рішень. Існує велика кількість теорій раціональності, але ми візьмемо за основу уявлення К. Поппера про рішення на основі розуму, які протиставляються рішенням на основі віри, якісь релігійні або політичні лозунги, оскільки дана проблема є досить актуальною і в наш час [92].

Треба наголосити, що ми проти прямого протистояння розуму, почуттів, віри тощо. Сам К. Поппер вказував, що для дії на основі розуму потрібна віра в розум [92]. Але треба визначити місце «ірраціонального» та «раціонального» в психічному житті людини. З нашої точки зору цінності, ідеали, почуття, на яких ґрунтується, в тому числі і віра, представляють собою джерело цілей суб'єкта, когнітивні процеси служать для визначення шляхів їх реалізації. Звісно, це є лише нормативною моделлю, але, як вказує А.П. Назаретян, у взаємодії зі складними системами моральне та раціональне не протирічають одне одному [80]. Тому складні життєві рішення повинні опосередковуватись раціональним аналізом. Д.О. Леонт'єв має рацію в тому, що не завжди альтернативи можна оцінити раціонально, але таких ситуацій, насправді, не дуже багато. Крім того людство, як вказує Л.С. Виготський, винайшло засіб для дій в подібних ситуаціях, а саме жереб [16]. Його раціональність полягає у тому, що він дозволяє людині не зациклюватись на виборі й рухатись вперед.

Деякі ситуації вибору для сучасної людини не мають раціонального рішення. Так Д.О. Леонт'єв приводить приклад ситуації, коли жінка повинна пожертвувати одним із двох дітей [51]. Справді, для сучасної жінки дана ситуація не може бути вирішеною в раціональному плані, але, наприклад, жінка із давньої Спарти прийняла в даній ситуації рішення, яке можна було б вважати раціональним. Можливість використання раціональності в процесі прийняття рішень також опосередковується цінностями людини та суспільства, в якому вона живе. Важливо враховувати вплив культурологічних цінностей на процеси прийняття рішень.

Малодослідженою проблемою є розрізнення процесів прийняття рішень та реакцій психіки на певні стимули. Також важливо встановлення різниці між реакціями та рішеннями, що мають постдовільну природу. Виходячи з тези, що рішення є актом свободи людини і його може прийняти тільки особистість, ми не можемо говорити про мимовільні рішення, з іншого боку, ми можемо вказувати, що особистість може проігнорувати можливість вільного прийняття рішень на користь певної реакції.

Виходячи з даного положення, для розуміння механізмів прийняття рішень важливим є диференційне дослідження груп людей, які схильні діяти реактивно, тобто мають труднощі із особистісною регуляцією власних дій. Дану групу людей слід розрізнати від людей з нормальною регуляцією власних дій та людей, які мають ті ж самі властивості, але можуть протистояти патологічним або девіантним схильностям.

Психотерапевтична практика ставить перед теорією прийняття рішень цікаві запитання. Когнітивні терапевти вказують, що для лікування багатьох психічних розладів, що мають емоційну природу та порушення в сфері довільної поведінки, достатнім є навчання клієнтів навикам логічного мислення [130]. Вони постулюють єдність мислення, емоційної та вольової сфери особистості - людина вільна вибрати свою реакцію на ту чи іншу подію, але даний вибір частково залежить від особливостей мислення особистості. На жаль, недостатньо досліджені механізми взаємовпливу когнітивної та емоційної сфери. Ми можемо виявити нейрофізіологічний субстрат даних процесів, але залишається недослідженим взаємовплив емоційної, когнітивної та вольової сфери в різних ситуаціях прийняття рішень.

Важливою є проблема потенціалу суб'єкта у визначенні ефективності прийняття рішень [42]. Мова йде про відповідність здібностей людини, яка приймає рішення та ситуації прийняття рішення. Зрозуміло, що є декілька співвідношень особистості та ситуації в даному ракурсі: 1. Людина здатна прийняти адекватне рішення в певній ситуації і приймає його; 2. Людина

здатна прийняти адекватне рішення в певній ситуації, але вона приймає рішення, яке не є доцільним або достатньо відповідним в даній ситуації – людина не використала весь свій потенціал для знаходження найбільш адекватного рішення щодо даної ситуації; 3. Людина не здатна прийняти адекватне рішення в певній ситуації через нестачу відповідних здібностей. Щодо останнього, то ми більш - менш вдало можемо виокремити людей нездатних приймати адекватні рішення в певних ситуаціях, хоча і тут можуть бути помилки. Набагато складніше довести, що людина могла прийняти адекватні рішення, але не зробила цього. Не існує чітких методів, які б дозволили в позитивному сенсі виміряти потенціал людини. Крім того, в деяких ситуаціях неможливо сказати, яке рішення є найбільш адекватним або раціональним, що ускладнює оцінку прийнятого рішення. Але, все ж дана сфера має бути предметом подальших досліджень. Напевно, найбільш адекватним буде подальше знаходження меж людської психіки та виокремлення зони потенційної свободи дій людини. Треба відмітити, що те, що раніше вважалось природно зумовленим обмеженням, може виявитись феноменом соціальної природи, який усувається зміною методів навчання, виховання тощо.

Важливим предметом досліджень є онтогенез прийняття рішень. Існують тільки загальна схема розвитку мислення Ж. Піаже та теорія стадій морального розвитку Л. Кольберга, які можуть створити основу для подальших досліджень онтогенетичного аспекту прийняття рішень. У вітчизняній психології ми маємо лише поодинокі дослідження діяльності в ситуації невизначеності в рамках певної вікової групи. Наприклад, В.В. Турбан досліджувала особливості спільної діяльності учнів молодших класів [116]. В її дослідженні як компонент діяльності розглядався вибір, але, на жаль, це тільки поодинокі дослідження процесів особливостей прийняття рішень в певній віковій групі. Цікавим є дослідження В.О. Моляко, де порівнюються рішення в творчих завданнях в ситуації обмеження часу представників різних вікових груп [76]. Слід зазначити, акцент даного

дослідження на ролі професійного досвіду у використанні ефективних стратегій прийняття рішень у творчих завданнях.

Взагалі в світовій психології намічається тенденція до дослідження онтогенетичного ракурсу прийняття рішень. Є дослідження особливостей прийняття рішень пов'язаних з процесами старіння [138]. Цікаво, що відмічаються не тільки негативні, але й позитивні аспекти даного зв'язку, що може бути використано для сприяння адаптації літніх людей підчас зміни трудової діяльності.

Цікавими також є дослідження ризикової поведінки підлітків через анонімні опитування. Важливо, проводити подібні дослідження в нашій країні, створивши умови для саморозкриття даної категорії досліджуваних для виявлення особливостей їх сексуальної поведінки, зловживання психоактивними речовинами, вчинення протиправних дій тощо. А також, активне відкрите обговорення результатів цих досліджень, та створення соціальних програм, які б орієнтувалися на реальний стан речей, а не на міфічні ідеалізовані норми. Треба відмітити, що зарубіжні автори зазначають наявність спротиву щодо вищезгаданих соціальних програм з боку консервативних партій та релігійних організацій [144]. Це теж треба враховувати, створивши відповідну роз'яснювальну кампанію для не допущення дискредитації соціально корисних програм.

Важливе значення має дослідження залежності процесів прийняття рішень від особистісних рис людини. Зокрема, в історичному плані були виділені певні риси, які характеризували діяльність та рішення державного діяча. Вперше нормативну модель ефективних дій та рішень державного діяча розробив Н. Макіавеллі [69]. Хоча його ідеї протягом століть піддавалися критиці, вони досі є актуальними. На основі спрощеного трактування його ідей була розроблена концепція макіавеллізму особистості – як риси, що визначає схильність до маніпулятивної поведінки, неприйняття моральних норм тощо. Були створені опитувальники, що виявляють міру прояву психологічного конструкту у людини. Але варто зазначити

односторонність даної концепції, яка концентрується на негативному аспекті феномена макіавеллізму. Сам Макіавеллі розглядав свої стратегії як засоби досягнення позитивних цілей. Незважаючи на уявлення про макіавеллістичні стратегії як засоби досягнення власних цілей, деякі сучасні дослідники вказують на інструментальний характер даних стратегій, що передбачає можливість їх застосування для досягнення будь-яких цілей, в тому числі соціально корисних. Крім того, дослідники зазначають неадекватність прямого перенесення ідей політичного трактату Макіавеллі на динаміку міжособистісних стосунків без врахування їх специфіки та історичного контексту [31]. Дані поведінкові стратегії цілком можуть бути адекватними в умовах жорсткої політичної боротьби, але неадекватними в повсякденних умовах, пов'язаних з дезадаптацією особистості. У той же час Л.Н. Собчик відносно акцентуацій характеру та психопатій вказує, що за певних умов вони можуть сприяти успішності діяльності, зокрема професійної [106]. Можливо, останнє є справедливим і для макіавеллізму. На користь даної ідеї свідчить перетин макіавеллізму з деякими показниками певних різновидів психопатії [25]. Крім того, треба розрізняти ригідний макіавеллізм – використання маніпулятивних стратегій без врахування особливостей ситуації, що в кінцевому результаті призведе до дезадаптації; та гнучкий макіавеллізм – використання маніпулятивних стратегій, коли це справді потрібно для досягнення мети.

Все ж конструкт макіавеллізму виявляє певний ціннісно-смісловий підтекст рішення людини, а саме: рух до мети незважаючи на можливі перешкоди, втрати з боку особистісних стосунків або бачення людини та суспільства як певної цінності, з якою завжди треба рахуватися. Звісно у своєму крайньому прояві, вище згадані стратегії є в цілому неадекватними як чинники людських рішень, але безсумнівно в певних ситуаціях адекватність рішень залежить від тієї чи іншої міри схильності до макіавеллізму. Тому важливим є вивчення даного конструкту, як чинника прийняття рішень. Треба відмітити, що є цікаві дослідження зв'язку даного конструкту з

вибором на користь евтаназії, виявлення брехні – останнє теж включає в себе процеси прийняття рішень. [29] [73]. Можливо він впливає, і на інші важливі для людського буття рішення.

Прийняття рішень майже завжди відбувається в умовах невизначеності. Ю. Козелецький вказував, що невизначеність є основною характеристикою ситуацій, в яких відбувається прийняття рішень. Він розрізняв повну та часткову невизначеність. Під останньою він розумів ситуацію, коли перед суб'єктом прийняття рішень виділяються певні альтернативи [39]. Варто зазначити, що в основному дослідження були зосереджені на процесі прийняття рішень в умовах часткової невизначеності. Ситуації повної невизначеності відносно рідко трапляються людині. Крім того, вони не є довготривалими, оскільки майже завжди людина здатна виробити певні альтернативи, перетворивши ситуацію повної невизначеності в ситуацію часткової невизначеності. Ситуація повної невизначеності характеризується новизною для суб'єкта, вона можлива, якщо у людини немає знань, потрібних для орієнтування в даній ситуації. Цікавим є те, що ситуація повної невизначеності інтерпретується людиною на основі наявних у неї смислів [54]. Людина, як і будь-який організм, повинна оцінити ситуацію з точки зору можливої користі або небезпек для себе. Оцінюючи кожен об'єкт в нових обставинах, організм на основі діяльності когнітивних процесів виробляє певне емоційне ставлення до даного об'єкта. Останнє несе в собі відголосок певного смислу об'єкта життєдіяльності організму. Зустрічаючись з невідомим об'єктом, людина повинна вирішити, що він несе для неї. Первинно це рішення проявляється на перцептивному рівні у формі першого враження про об'єкт та емоційність реакції на нього, що бере початок із більш філогенетично ранніх форм психічної активності. Як вказує Д. Канеман, в результаті даних процесів, ми робимо первинні висновки про об'єкти, але часто ми не включаємо в процес аналізу раціональне мислення, і залишаємось під впливом наших перших вражень [33]. Проблема полягає в тому, що ці враження не завжди правильно відображають дійсність, і,

можливо, смислові компоненти теж відіграють певну роль у цьому викривленні дійсності. У будь-якому випадку, роль смислових утворень у формуванні першого враження потребує подальших досліджень.

В контексті проблеми дослідження процесів прийняття рішень є важливим намагання зрозуміти динаміку суспільних криз. На сучасному етапі розвитку суспільства не обійти питання впливу інформаційного простору на людину, оскільки саме інформація становить великою мірою основу сучасного суспільства. Знання загальних та часткових принципів сприймання й обробки інформації людиною необхідною умовою успішного існування в період інформаційної війни, яка є одним із чинників виникнення суспільної кризи в нашій державі.

Психіка людини являє собою найбільш досконалу з відомих систем обробки інформації. Але розвиток технологій, базуючись на функціонуванні наших пізнавальних процесів, випереджає розвиток самих цих процесів (пам'яті, уваги, мислення тощо). В сучасних умовах діяльність людини відбувається в середовищі, яке характеризується високим рівнем складності, що особливо актуально в період суспільних струсів, тож наша система обробки інформації часто дає збій. Як уже зазначалося, однією з найбільш частих реакцій на складність середовища є підміна поставленої задачі, що відбувається через використання скорочених процедур мислення – евристик, які часто можуть бути неадекватні для вирішення поставленої задачі, але дають змогу знайти хоч якесь рішення в ситуації перенавантаження інформацією. Наприклад, коли потрібно знайти ймовірність виникнення якоїсь події, то через складність даної задачі наша психіка може автоматично підмінити її запитанням: Яку кількість тих чи інших подій я можу пригадати? Потім, використовуючи евристику доступності, вона екстраполює частоту подій в своїх спогадах на ймовірність виникнення подій в реальності [33]. Тож, закономірно, що ми робимо неправильні прогнози, якщо беремо за основу свої суб'єктивні враження, а не об'єктивні дані, які іноді буває дуже складно добути. Такі особливості сприймання та запам'ятовування

інформації дозволяють вдало маніпулювати психікою людини за допомогою засобів масової інформації, через застосування в медіафері яскравих, емоційних образів, що легко закарбовуються в пам'яті. Це часто використовується різними владними та комерційними структурами.

Взагалі існує проблема формування інформаційного простору – саме він створює образ реальності, виходячи з якого людина приймає рішення. Вважається, що на сучасному етапі розвитку цивілізації вже неможливо повною мірою контролювати інформацію. Це, зокрема, створює загрозу потрапляння небезпечних знань в руки осіб з низьким розвитком духовно-моральних якостей з подальшим використанням цих знань для задоволення власних низьких потреб та реалізації різного роду маніакальних ідей. В недалекому майбутньому, як прогнозують деякі вчені, дана проблема може загрожувати самому існуванню людства.

Але все ж інформаційний простір можна якоюсь мірою контролювати опосередкованим чином, через знання особливостей людської психіки. Люди намагаються існувати в стабільному світі, вони не люблять різного роду невизначеності, двозначності, складності тощо. Забезпечення ілюзії стабільності дає змогу зумовлювати великою мірою поведінку членів суспільства (адже вибір на користь невизначеності є характерним для творчих особистостей, які становлять меншість у суспільстві). Винятком є ситуації суспільних криз, коли реалії існування стають нестерпнішими за невизначеність. Але після суспільних криз люди часто особливо піддаються бажанню «стабільної картини світу», коли прості відповіді здаються надійними показниками подальшого шляху розвитку суспільства.

Інформаційний простір – це, перш за все, простір симуляції реальності, що створює загрозу замінити певними симулякрами саму реальність і відкриває поле до виникнення аддикцій. Крім відомих залежностей від комп'ютерних ігор, соціальних мереж тощо, з розвитком інформаційних технологій будуть з'являтися і нові види залежностей. Особливо небезпечною в даному плані є залежність від певної інформації, яка створює

контекст комфортного існування людини в світі. Також розвиток реалістичності симулякрів може призводити до психологічних травм, які не будуть відрізнятися від травм, спричинених реальними подіями. Хоча в той же час, як вказує А.П. Назаретян, віртуальний простір в майбутньому може стати надійним засобом вивільнення агресії, що сприятиме стабільності у суспільстві [79].

Хоча віртуальна реальність на сьогоднішній день не може підмінити дійсність, світобачення та рішення багатьох людей опосередковуються штучно створеними симулякрами дійсності, які не мають під собою реальної основи і не витримують критичного раціонального аналізу. Постає проблема всебічного вивчення закономірностей впливу засобів масової інформації на психіку людини та використання уже відомих, і, треба сказати, не таких уже малих знань в даній сфері, для просвіти населення відносно впливу пропаганди та підміни реальності фікціями. На жаль, на сьогоднішній день дуже мало проектів, спрямованих на вироблення у населення критичного мислення відносно соціально-політичної сфери. Наслідки такого стану речей яскраво проявилися в умовах гібридної війни. Взагалі, розвиток демократичної держави є неможливим без розвитку у її громадян критичного мислення як основи прийняття рішень. І психологія повинна відіграти тут провідну роль як джерело знань про закономірності впливів на психіку людини та протидії небезпечним впливам.

Сучасна цивілізація пред'являє до людини суттєві вимоги щодо якості прийняття рішень. Від останніх залежить досягнення цілей людини, його рівень життя, а якщо взяти в сукупності рішення індивідів, то від них залежить добробут суспільства в цілому. Ключову роль у прийнятті рішень відіграє рівень розвитку критичного мислення, як здатності оцінювати певну ситуацію, варіанти дій в ній на основі раціонального аналізу. У той же час, важливу роль у житті людини відіграє духовність. Приміром, дослідження показують позитивний зв'язок психологічного здоров'я і благополуччя людини з релігійністю, яку прийнято вважати різновидом духовності [131].

Інші дослідження, показують негативний зв'язок релігійності з рівнем інтелекту людини та негативний зв'язок релігійності сім'ї з альтруїзмом у дітей [149]. У свою чергу, Р. Еммонс виділяє духовний інтелект як своєрідний спосіб адаптації людини в світі [131].

Духовний інтелект, за Еммонсом, має такі характеристики: 1) здатність трансцендувати фізичне і матеріальне; 2) здатність відчувати піднесений стан свідомості; 3) здатність сакралізувати повсякденний досвід; 4) здатність використовувати духовні ресурси для вирішення проблем; 5) здатність бути добродішним.

Пізніше Р. Еммонс представив здатність бути добродішним, як результат функціонування розвиненого духовного інтелекту [66].

Важливим питанням є співставлення духовного інтелекту з критичним мисленням. Окрім теоретичної цінності як важливого аспекту розуміння цілісної структури інтелекту, дане питання має також велике практичне значення для розуміння процесів в духовній сфері суспільного життя, а також поведінки окремих індивідів в рамках даної сфери. На жаль ми не маємо достатньої кількості досліджень даної проблеми.

Р. Еммонс вказує, що розвиток духовного інтелекту без відповідного розвитку інших інтелектуальних структур може призводити до певної відстороненості людини від проблем повсякденного життя. Він вказує на наявність оптимального рівня духовного інтелекту для функціонування людини в суспільстві [131]. Ця теза ставить духовний інтелект поза рамками традиційного уявлення про інтелект, як конструкту, визначального здібності до певного виду діяльності.

Можна поставити під сумнів саму здатність визначати індивідів з посправжньому розвиненим інтелектом, особливо це стосується духовного інтелекту, через обмеженість наших уявлень про інтелект і методик його вимірів культуральним контекстом. Крім того, дана теза ставить духовний інтелект в сильну залежність від інших інтелектуальних структур.

Також є питання щодо окремих складових духовного інтелекту, особливо в контексті прийняття рішень. Розглянемо окремо кожен здатність, складову духовний інтелект. Здатність до трансценденції - безперечно, це чудова здатність, що дозволяє протистояти ситуацій, що ставлять під загрозу саме людське існування. В. Франкл вказував, що саме ця здатність допомагала вижити в'язням в концтаборах [119]. Але, в той же час, занурившись у духовний вимір, людина може упустити можливість для дій, що поліпшують його положення. Що показує важливість при умінні виходити за рамки факторів, що обмежують повноту людського існування, зберігати раціональне ставлення до останніх.

Що стосується піднесених станів, то якщо ототожнювати їх з містичними, як це робить Р. Еммонс, потрібно мати на увазі наступне. Здатність входити в містичні стани буває дуже важко відрізнити від прогресування патологічних процесів в психіці людини. Для їх розпізнання необхідно критичне ставлення людини до власних психічних станів. Це ж стосується і оточуючих людини, що схильна до входження в незвичайні стани свідомості. Ми маємо масу прикладів, коли психічно нездорові люди засновували різні групи, секти з несприятливими наслідками для своїх послідовників. У цьому відношенні проблема розвитку критичного мислення актуальна для кожного члена суспільства. Потрібно відзначити, що існує мало досліджень, спрямованих на розмежування містичних станів і станів викликаних патологічними процесами в психіці.

Здатність до сакралізації, крім безсумнівної користі для людини, відкриває шляхи до маніпуляції через породження надцінностей. Загроза останнім може спровокувати людину на неадекватні дії і підтримку неадекватних рішень у релігійній та державній політиці. Даний механізм маніпуляції неодноразово використовувався правлячими елітами в найдавнішій і сучасній історії. Крім того, сакралізувати можна будь-які дії, в тому числі насильство, дискримінацію, як ми часто спостерігаємо у суспільстві. Важливим є дослідження умов сакралізації антигуманних дій.

Духовний інтелект сприяє прийняттю рішень на основі релігійних принципів, але в теж час дані рішення не завжди адекватні, й базуються догматизмі та конформізмі, властивих багатьом релігійним людям. Представляється актуальним дослідження ефективності даних рішень в різних ситуаціях людської життєдіяльності.

Щодо спроможності бути добродесним, загальновідомо, що дана здатність не завжди співвідноситься з релігійністю. Цікаво дослідити причини неординарних вчинків, скоєних людьми, що мають потенційно високий духовний інтелект.

2.3. Проблема свободи як передумови прийняття рішень особою

Проблема прийняття рішень набула актуальності в ХХ столітті. Тоді з'явилися революційні дослідження, що вплинули не тільки на психологію, але й на економіку, менеджмент, політологію, тощо.

Але, як зазначає Б.Ф. Ломов, прийняття рішень завжди було в полі зору філософів і науковців як проблема свободи волі [61]. І справді, прийняття рішень відбувається в просторі свободи і є одним із її проявів. Якщо людина не є вільною, якщо не проявляє власної активності, то ми не можемо говорити про сам феномен «прийняття рішень». Ми не будемо тут розглядати різні минулі та сучасні погляди на свободу, для цього є спеціальна література [46] [57].

Зазначимо тільки, що саме в наш час наука визнала, що свобода є емпіричною реальністю, в якій існує людина. Перш за все, треба сказати кілька слів про вплив фізичного обмеження на психіку людини. Сюди належить перебування в місцях позбавлення волі, медичних закладах, психіатричних лікарнях, в будинках престарілих тощо. Та й, у простих закладах освіти, часто, є занадто традиційна авторитарна атмосфера, або ж «вчителі-ліберали» дозволяють учням робити все що не порушує їх спокій, створюючи ілюзію свободи, яка ніяк не задовольняє потреби учнів, не сприяє їх особистісному зростанню.

Дослідження показують, що в людини генетично закладено прагнення до свободи. Будь-яке обмеження свободи негативно впливає на організм та психіку людини, відбувається деградація останньої[67]. Звідси можна зробити безліч висновків: це і введення більш, справді, «ліберальних» правил в навчальний процес. Треба відмітити, що давно існують і є загально відомими педагогічні системи даного напрямку (М. Монтесорі, К. Роджерс). Реформування системи покарань – там, де можливо, заміна утримання під вартою на альтернативні види покарання. Відмітимо, що прийняття подібних рішень є зразком ефективності державної політики з наукової точки зору. Оскільки дані рішення ґрунтуються на врахуванні реально існуючих закономірностей. Але, на жаль, зараз, даним питанням приділяється мало уваги. Тож, нагальною є задача психолога, який працює в подібних закладах, сприяти прийняттю рішень особами, які там перебувають, в тих сферах, де це можливо. Як це зазначає А. Кемпінський, індивідуальна свобода починається зі свободи групи, тож задача психолога створити теплі, підтримуючі стосунки в цих спільнотах [35]. Важлива, як зазначає В. Франкл, орієнтація на майбутнє – мрії, плани тощо. Потрібно створити світ всередині людини, який буде вирізнятися від сірої дійсності, в якому людина могла б комфортно себе почувати [119].

В загальнотеоретичному плані положення про природне стремління до свободи ставить під сумнів концепцію «втечі від свободи». Можна погодитись з Ю. Козелецьким, що дії людини спрямовані не на втечу від свободи, а на здобуття ще більшої свободи [40]. Але постає питання, що робити з емпіричним матеріалом, який має місце у екзистенційних психотерапевтів? Йдеться не про заперечення екзистенційної думки, а про виявлення протиріч в об'єктивній реальності. Е. Фромм теж вказує на стремління людини до свободи, але нашій свободі заважає тривога [122]. Екзистенціалісти вважають, в кінцевому рахунку, тривога смерті, небуття. Але треба відмітити, що ми маємо структуру мозку таку ж, як і у наших

предків кроманьйонців, а вони мали більше причин для тривоги, оскільки їхнє життя було суцільною небезпекою [80].

Наша психофізіологічна організація пристосована до існування в ситуаціях крайньої небезпеки. Деякі автори вказують на недостатність подібних ситуацій в житті сучасної людини [79]. Проблема не в тому, що тривога – характеристика буття, проблема в психічній організації людини, яка заважає справлятися з цією тривоною.

Е. Фромм вказує на все більшу індивідуалізацію людини, виділення її з соціуму в процесі історичного розвитку [122]. Тож, йдеться про ускладнення процесів саморегуляції. Д.О. Леонтьєв пише про прийняття тривоги [58]. Але, це неможливо без створення адекватних механізмів саморегуляції. Цю функцію і виконували філософські роздуми А. Камю, П. Тілліха тощо. Їх мета – створити нові способи саморегуляції для людини з іншою психічною організацією, яку не можуть задовольнити більш архаїчні способи, які дає релігія тощо. Кожна мисляча людина, також, проходить цей шлях, створюючи власну основу для подолання екзистенційних даностей. Цікаво було б прослідкувати цей процес.

Цікавим є його уявлення про «малу смерть», сюди входять: розлучення, звільнення з роботи – події, які різко змінюють перебіг життя. Але чому вони викликають тривогу? Адже вони, на відміну від реальних екстремальних ситуацій, в яких жили наші пращури, не загрожують життю людини. Можна припустити, що за аналогією зі станом сенсорної депривації мозок людини сам стимулює себе, посилюючи тривогу у відповідь на відносно безпечну ситуацію. Деякі дослідження вказують, що людина зобов'язана переживати всі стани, на які вона генетично запрограмована. С. Мадді вказує: що в результаті відхилення можливостей, які відбуваються в результаті вибору, в людини виникає відчуття провини. Можливо, це відчуття пов'язане не з самою втратою можливостей, а з все більшим відчуттям звуження свободи. Теж саме торкається тих людей які по С. Мадді відмовляються робити позитивний вибір, можливо, вони суб'єктивно

відчувають себе у в'язниці і не бачать можливостей для вибору. Провина – просто, відображення своєї недосконалості.

С. Мадді та Д.О. Леонтьєв підходять до виходу з цієї ситуації – треба зробити своє життя «екстримальним», на це і спрямована їхня програма тренінгу життєстійкості [65] [58]. Оскільки вибір майбутнього завжди пов'язаний з певним ризиком, він повинен приводити людину в природний для неї стан, і тривога повинна зменшуватись – це цікаво дослідити.

Крім внутрішніх емоційних обмежувачів, наша свобода обмежується і зовнішніми чинниками. Йдеться про різноманітні соціальні впливи. Хоча вони мають негативні і позитивні сторони, вони суттєво обмежують нашу свободу прийняття рішень.

Людина, живучи в суспільстві, весь час зазнає різних впливів. Але треба відмітити, що вона не є пасивним об'єктом цих впливів. Починаючи з дитинства, вона шукає їх і направляє на себе. Як зазначає С.Д. Максименко, дитина народжується з готовністю стати особистістю [70]. По суті ми маємо при народженні найбільший потенціал свободи, а також повну невизначеність свого подальшого розвитку. Але, наша природа штовхає нас на взаємодію з іншими людьми. Через наuczіння та впливи оточуючих дитина поступово засвоює культуру суспільства, але тим самим встановлює обмеження своєї потенціальної свободи, задля активізації актуальних можливостей, які надає суспільство. Справді, суспільство навіює нам певні види поведінки, способи дій, вірування у фобії. В залежності від соціальної групи цей вплив може бути тотальним або більш-менш м'яким. Найбільше це проявляється в тоталітарних групах, де кожен крок особистості повинен відповідати прийнятим нормам [125]. Але, й в демократичних ліберальних суспільствах існує прихована цензура [27]. З роками ми стаємо більш невольними, ми оточуємо себе неіменними речами, авторитетами, все більше укорінюємося в традиції, статус, тощо. Одже, свобода вимагає свіжого

погляду на сутність речей. Г.О. Балл вказує, що характеристики самоактуалізованих людей є психологічними складовими свободи [12].

Д.О. Леонт'єв справедливо вказує, що свобода ніколи не зникає, що в людини є шанс змінити свою поведінку, не йти за стереотипами [58]. Це твердження опирається на ідеї постнекласичної науки. Згідно з нею, жорсткий детермінізм характерний для незначної кількості процесів у всесвіті, особливо індетерміністичність має місце у процесах, які відбуваються у складних системах. Для опису цих процесів використовуються поняття статистичних закономірностей. Суть цього поняття полягає в тому, що ми тільки приблизно, з певною мірою ймовірності можемо передбачати майбутній стан системи. Тож, стан системи може варіюватися в певних масштабах. Але, треба відмітити, що, в деяких випадках, ми маємо справу з цілковитою невизначеністю майбутнього стану системи. В.П. Зінченко сповістив про кінець «ери детермінізму» в психології [28]. Згідно з його положеннями, психологи мають відмовитись від надій повністю описати закони психічного відображення, і змиритися з тим, що психічна реальність має індетерміністичну природу. З цим звісно можна частково, погодитись, більшість, як не всі, психічні процеси підкорюються статистичним закономірностям.

Але треба відмітити, що індетерміністичність психіки, не робить людину вільною від впливів з боку оточення. Результати досліджень соціальних психологів засвідчують, що в певних ситуаціях поведінка людини може бути майже суцільно підконтрольною «зовнішнім силам», тут ми маємо справу з ілюзіями прийняття власних рішень. Маємо на увазі, насамперед, ідеї теорії когнітивного дисонансу Д. Фестінгера [118]. Одна із ідей цієї теорії полягає в тому, щоб спричинити незначний і непомітний вплив на людину, який має на меті схилити її на прийняття певного рішення. В результаті людина вважає, що вона прийняла власне незалежне рішення, хоча насправді вона була лише маріонеткою.

В деяких випадках люди діють, неначе машини, виконуючи свою «програму». Яскравим прикладом цьому є експерименти С. Мілгрема, коли підкорення авторитету було поставлено досліджуваними вище власних моральних цінностей. Треба відмітити, що ці досліджувані усвідомлювали, що діють невірно, але не могли з собою нічого зробити. Хоч 35 % досліджуваних Мілгрема змогли протидіяти авторитету, але як вказує Ф. Зимбардо, не один із них не діяв цілком вільно та адекватно [27]. Л. Слейтер, хоч, її твердження не можна вважати цілком обґрунтованими з наукової точки зору, вказувала: що ці «непокірні» досліджувані могли цілком підкорятися авторитету в іншій ситуації. Вона взяла інтерв'ю в одного із таких досліджуваних, де він пояснив, що просто в той день погано почувався, і у нього не було настрою брати участь в експерименті [104]. Результати цього дослідження показують, як важко проявити суб'єктну поведінку, навіть в країні з величезними демократичними традиціями.

Після років тоталітаризму в нашій країні тяжко отримати внутрішню свободу. І це не дивно, жагу підкорення тяжко знищити, саме про це свідчать досліді С. Мілгрема.

Треба відмітити, що досліджувані Мілгрема внутрішньо усвідомлювали неправильність своїх дій, хоча не могли опиратися авторитету. Більшою проблемою є коли людина внутрішньо згодна з аморальними вчинками, які вона коїть. Мета будь-якої тоталітарної системи створити у своїх adeptів систему переконань, яка б виправдовувала їхні дії. С. Хассен вказує на створення тоталітарними сектами культової особистості у своїх послідовників. Цю особистість складають специфічні, нав'язані сектою, ворожі установки по відношенню світу загалом і близького оточення адепта зокрема. Цінності секти, викривлені спогади тощо. Призначення цієї психічної інстанції пригнічення особистості людини та «захист» її від непідконтрольних організації впливів. Хоча треба сказати, що це нове культове «Я» подобається людині, воно задовольняє важливі для неї потреби. Це не тільки потреба звільнення від тривоги, це можуть бути інтелектуальні

потреби, потреба в любові, потреба бути корисним, тощо [125]. Це підтверджує твердження Ю.Козилецького про те, що люди відмовляються від «свободи від» для «свободи для» [40].

В. Франкл вказував, що в країнах радянського табору люди відчували більшу осмисленість життя. Дані організації дають людині набір цінностей або псевдоцінностей, які, як вказував В. Франкл, притягують людину [119]. Це не просто втеча від тривоги.

Утримання людини в секті або в рамках тоталітарного суспільства, відбувається, також, завдяки нав'язування різних фобій [125]. Людина в даних умовах є більш чутливою до різноманітних впливів. Треба відмітити, що і в нормальному суспільстві та соціальних групах побутує нав'язування різних страхів, ми згодні, що це має в собі спробу вберегти людину, особливо якщо це дитина, вберегти її від необдуманих кроків. Але як вказує Я. Корчак, намагання вберегти дитину від смерті позбавляє її справжнього життя. Це ж саме стосується і дорослої людини.

Ще одним способом утримання людини у покорі є пред'явлення умовних цінностей. К. Роджерс прекрасно описав цей процес в нормальних американських родинах, цей процес іще більш інтенсивно відбувається в тоталітарних організаціях. Механізм є наступним: людину залучають до інтенсивних емоційних переживань, потім дають їй зрозуміти, що якщо вона прийме рішення, яке йде в розріз з вимогами організацій, вона не буде мати даних переживань [125].

Ці впливи, з точки зору гуманістичних психологів, призводять до втрати людиною своєї сутності, свого справжнього життєвого шляху, блокують процес самоактуалізації. А.Б. Орлов трактує процеси інтеріоризації дитиною вимог дорослого, як процес самопригноблення дитини [86]. Р. Лэнг вказував, що в процесі свого розвитку людина вчиться грати соціально прийнятні ролі, відділяючи їх від свого справжнього «Я». По суті, в людини відбувається дисоціація особистості, кінцевим етапом якої є перетворення справжнього «Я» на химеру [63]. С. Хассен показує як змінюється психотип

по тесту Д. Кейрсі у послідовників тоталітарних сект [125]. Хоч, це дослідження є далеко недосконалим в методологічному плані, він показує, що особистісні відмінності цих людей поступово стираються, і ми починаємо мати справу з психотипом, тотожним лідеру тоталітарної організації.

З вище зазначеного можна виділити ряд питань. Перш за все, як співвідносяться між собою самоконтроль, який створюється завдяки процесам інтеріоризації, і стремління йти за внутрішніми імпульсами при самоактуалізації? Оскільки, самоконтроль є одним із проявом внутрішньої свободи, де межа між ним та «самотиранією»? Треба відмітити, що самоконтроль теж має біологічну базу [68] [139] [143]. Тож, є таким же природнім для людини як і слідування внутрішнім імпульсам, хоча розвивається на більш пізніх етапах онтогенезу з допомогою інших людей.

В ідеалі суспільство має дати людині інструменти для досягнення внутрішньої свободи особистості. Справжня свобода, базуючись на внутрішніх потенціях, досягається лише у взаємодії із суспільством. Тільки, будучи його повноцінним членом, залучившись до культури та знань людина може бути вільною. Повноцінно вільна особистість формується завдяки двом протилежним процесам, які мають особливу вагу у дитинстві, – це наслідування за дорослим, що дає змогу оволодіти саморегуляцією; та в той же час, це самостійне дослідження навколишнього світу, що є передумовою для прийняття власних рішень, оскільки саме образ світу є початковим етапом цього. На жаль, суспільство часто гіперболізує перший процес, воно дає готові відповіді, заважає дитині (а потім дорослій людині) самостійно пізнавати реальність, шукати відповіді, ставити щось під сумнів, критикувати, експериментувати, тощо.

Воно дає стандарти поведінки, стандартні цінності та погляд на речі. Той, хто думає по-іншому, часто потрапляє в немилість. Саме, нав'язані суспільством настановлення на підкорення примушували досліджуваних С. Мілгрема продовжувати брати участь в експерименті.

Треба відмітити, що відсутність самоконтролю та безконтрольна повнота самовираження призводить до втрати свободи. Х. Ортега-і-Гасет показує, як суцільне розширення прав та свобод, потурання людьми своїх примх та невігластва призводить до розвитку тоталітаризму [87].

Щоб відповісти на питання про співставлення самоконтролю, який є наслідком інтеріоризації зовнішніх впливів, та самоактуалізації, яка базується на слідуванні внутрішнім імпульсам, треба відповісти на питання сутності людини.

Загалом це філософське питання. Ж.-П.Сартр вказує, що існування передує сутності – людина сама обирає, якою їй стати, для неї нема нічого визначеного [101]. Х. Ортега-і-Гасет вказує, що людина не вільна робити те, що вона хоче, її свобода проявляється тільки в тому, щоб слідувати своєму призначенню – відхід від нього, це крок в несвободу [87]. В. Франкл вказує, що завдання людини віднайти смисл життя, який буде її місією [24]. І. Ялом розділяючи позицію Ж.П. Сартра, в той же час вказує на існування екзистенційної провини, яка виникає, коли людина не слідує своєму справжньому «Я» [136]. У кожного з цих висловлювань. Можливо є частка істини.

Хоча, в реальності важко повірити, що з народження нас чекає якесь призначення. Знаходження смислу за В. Франклом детерміновано нашими можливостями пізнання – ми можемо знайти безліч смислів, використовуючи різні когнітивні схеми, які ми частково можемо вибирати.

Ми напевно знаємо, що, майже. незмінними є властивості нервової системи, які, великою мірою. утворюють темперамент. В залежності від умов існування на їх основі формується особистість. На основі темпераменту можуть бути сформовані різні «варіанти особистості», особливо це стосується сучасної культури, в рамках якої значно послаблені обмеження у вигляді традицій, каст тощо, тож ми з певними застереженнями ми, справді, можемо сказати, що існування передує сутності. Людина сама формує свою сутність, роблячи вибір, але треба відмітити, кожен вибір обмежує свободу,

бо, часто. він є незворотним. В людини в результаті пізнання та оцінки формується система переконань, настановлень – світогляд, який важко змінюється, вона сама приймає певні цінності, соціальні ролі тощо. Як зазначає А. Кемпінський, людина відчуває невідповідність ролі сутності в результаті негативних настановлень щодо оточення, яке нав'язало цю роль [36].

Отже, вплив на людину не буде паталогізуючим при умові, якщо враховуються її типологічні та індивідуальні особливості, світогляд, створені позитивні відносини з нею – це і є принцип діалогу. До нього мають прагнути батьки, педагоги, психологи тощо.

Треба відмітити, що темперамент може визначати ставлення до свободи, хоча це гіпотеза потребує додаткових емпіричних досліджень. Д. Керйсі виділяє тип, орієнтований на переборення обмежень, -трангресію в термінології Ю. Козелецького та типорієнтований на традицію. В демократичному суспільстві останній буде підтримувати традиції лібералізму, але він легше перенесе і обмеження свободи. Це додатковий психологічний фактор відсутності опору тоталітарним режимам – люди просто приймають новий лад [84].

На останок хотілося б торкнутись теми таємного впливу на півсвідомість з метою викликати в людини певний вибір. Ця тема сильно роздута в жовтій пресі, популярних телепередачах, іноді зустрічається в наукових журналах – наприклад [24]. Зараз ми не можемо розглянути всіх аспектів даної проблеми. Але можемо сказати, що є підтвердженням вплив візуальних підпорогових стимулів на емоційну сферу особистості, її симпатії та антипатії відносно людей та речей – це фактор, що дійсно впливає на нашу свободу суджень [27]. В той же час, нема доказів їх впливу на поведінку – реально не доказано, що люди побіжать купувати певні речі під дією, так званого, 25-го кадру. Але попри вище сказане, і якщо навіть знайдуться докази впливу підпорогових стимулів на поведінку, це не привід для паніки – людина не є такою річчю, якою завжди вдається маніпулювати. Як вказує Ф.

Зімбардо, - у людини є останній бастіон захисту – вона повинна критично ставитися до своїх бажань, імпульсів, емоційних реакцій тощо, шукати їх справжні причини [27]. Саме наша свідомість, критичне мислення робить нас по-справжньому вільними.

2.4 Проблема відповідальності як важливого аспекта процесів прийняття рішень

Відповідальність вивчається різними науками, можна виділити різні складові цього феномена. Але саме психологія розглядає найбільш важливу, людську складову відповідальності, причому відповідальність досліджувалася в рамках різних підходів, таких як екзистенційна психологія, атрибутивна теорія, теорія локусу контролю, теорія рис тощо. Ми будемо розглядати відповідальність в найбільш широкому розумінні – як прийняття на себе обов'язків, повинностей тощо [77]. Відповідальність нерозривно пов'язана з почуттям провини. Останнє, маючи генетичне коріння, створює основу відповідальності [30]. Відповідальність є смисловим утворенням (принципом), яке регулює діяльність людини, співвідносячи мотиви, цілі тощо [98]. Як зазначають постмодерністи (і не лише вони), людська діяльність не стільки регулює процеси в природі, скільки загрожує рівновазі в даних процесах. Ми знаходимося в ситуації ризику, коли результати наших рішень можуть поставити під питання саме існування людства у світі. Постнекласична наука актуалізує етичний компонент у діяльності вченого, наполягаючи на тому, що результати досліджень повинні сприяти виживанню людства, а не мати зворотний ефект [19]. Погляди постмодерністів (можливо, надмірно песимістичні) заслуговують пильної уваги, адже проблема ризику в людській діяльності й відповідальності за її результати залишається невирішеною, зокрема, через обмеження людської психіки в її можливості переробки інформації і здійснення дій у складних ситуаціях. Але, водночас (як про це свідчать, зокрема, експерименти Д. Дьорнера) при відповідній підготовці люди цілком можуть адекватно приймати рішення по відношенню до складних процесів [22]. В принципі,

людина може в значній мірі подолати обмеження власної психіки, це є можливим виходячи з положень теорії діяльності. Так чи інакше, дана проблема вимагає серйозних досліджень.

Сучасні дослідження розглядають відповідальність в історичному, міждисциплінарному ракурсі [113]. Показують зв'язок відповідальності зі свободою, ціннісно-сисловою сферою особистості. Є розробки нових методів дослідження даного феномену [98]. Але, вивчення відповідальності зосереджено в основному на загальних її проявах. Рідко можна зустріти дослідження, де диференціюються прояви відповідальності різних учасників діяльності, хоча завжди важливо виявляти різні варіанти існування певного феномену.

Відповідальність має велике значення для сучасного українського суспільства, оскільки вона є передумовою розбудови демократичної держави. Відповідальність особи потрібно розглядати на різних рівнях, починаючи від рішень, що приймаються на побутовому рівні й закінчуючи відповідальністю державного діяча за політичні рішення. Згідно із загальнонауковою методологією, потрібно виділити загальні закономірності існування та розвитку феномену, специфіку дії даних закономірностей в окремих випадках прояву даного феномену, зміни прояву даного феномену при переході з одного рівня його існування на інший. Також важливо дослідити відповідальність як цілісний феномен у структурі взаємодії людини і світу.

Відповідальність напряму пов'язана з процесом прийняття рішень. На цей зв'язок вказували різні дослідники, але, на жаль, не був достатньо розкритий його зміст [107] [39]. Щоб зрозуміти роль відповідальності в процесах прийняття рішень, слід звернутись до екзистенційної психології. Основна теза даної психологічної школи відносно прийняття рішень є простим: людина, приймаючи рішення, змінює світ; оскільки вона та її рішення є джерелом змін у світі, вона несе відповідальність за ці зміни [136]. Це твердження екзистенційної психології є справедливим, особливо, якщо

прийняти до уваги, що бездіяльність людей є теж рішенням, що впливає на світ.

Приймаючи рішення, особа з нерозвинутою суб'єктивністю потрапляє під впливи зовнішніх сил. І, хоча це не знімає з неї відповідальності, вона втрачає відчуття останньої. Відповідальність базується на загальнолюдських цінностях, недорозвинутість ціннісно-сислової сфери змушує особу приймати псевдоцінності, створені державною або якоюсь іншою ідеологією. Треба відмітити, що центральне місце в антигуманній ідеології займає образ ворога, що є актуальним в сучасній політиці – це можуть бути євреї, бандерівці тощо. Головною особливістю ставлення до ворога є невизнання за ним загальнолюдських прав, ми можемо бачити даний феномен в діях нацистів, американських солдат у Іраку, спецпідрозділу «Беркут» тощо. У всіх цих випадках спостерігаються однакові форми приниження людської гідності (наприклад: моральне приниження, роздягання, катування), що свідчить про наявність загальних закономірностей в діях по відношенню до псевдоворогів.

Треба сказати, що під час виконання антигуманних дій люди частіше за все не відчувають провини – вони «виконують наказ» або «роблять благо справу». Подібні твердження перетворюються в захисні механізми, які захищають людину від визнання своєї провини.

Невизнання своєї провини призводить до несправжнього існування, це центральна теза екзистенційної психології. С. К'єркегор вказує, що визнання провини відкриває шлях до каяття, але люди більш схильні приглушувати це відчуття безтурботним життям [47]. В рамках емпіричної психології цікаво було б перевірити істинність даної тези.

Загалом важко відділити справжнє задоволення життям від захисного механізму, який передбачає втечу від власного призначення. Згідно з поглядами екзистенційної психології, відповідальна людина не може бути цілком щасливою, оскільки повинна постійно брати на себе відповідальність за світ.

Класифікуючи різновиди відповідальності, можна розрізнити суб'єктну відповідальність, яка характеризує людину як творця власного буття, та відповідальність виконавця – людини як частини системи, виконувача певних функцій.

У психологічно зрілої особистості розвинуті обидва види відповідальності, при цьому перша підпорядковує другу. Розглянемо порушення у структурі поведінки, пов'язані зі співставленням вказаних видів відповідальності. Треба відмітити, що відповідальність виконавця має суспільну природу, вона формується в процесі соціалізації, коли на дитину накладаються певні обов'язки. Цей тип відповідальності вважається найбільш цінним в тоталітарних системах, але займає чільне місце і в державах з демократичним устроєм. Це зрозуміло: адже відповідальність виконавця є нормальним атрибутом взаємодії між людьми у суспільстві. Вона передбачає в екзистенційному сенсі мужність бути частиною якогось співтовариства (про останню чудово писав П. Тілліх [114]). Ми можемо сказати, що відповідальність виконавця передбачає піклування про власну сім'ю, виконання професійних обов'язків, законслухняність тощо. Але даний тип відповідальності є обмеженим в тому плані, що функціонує в рамках принципів, заданих соціальною системою та відчужених від людини. Основна проблема полягає в тому, що без усвідомлення себе як суб'єкта, як творця навколишньої дійсності, відповідальність може бути деструктивною для оточуючих. Яскравим прикладом є комендант Освенцима Р. Гесс, який з дитинства характеризувався як відповідальна особа і також проявляв високий рівень відповідальності у веденні справ концтабору [35]. По справжньому відповідальна людина повинна замислюватись, до яких наслідків приведуть її дії. Як вказував Ж.-П. Сартр, перш ніж зробити дію, людина повинна замислитись над тим: що буде, якщо кожна людина вчинить як вона [101]? Розвиток суб'єктної відповідальності має бути, на нашу думку, головною метою виховання відповідальності. Але разом із тим треба відмітити, що без зв'язку із суспільством справжня відповідальність не є можливою. В

екзистенційній літературі ми можемо зустріти героїв, які розуміють власну відповідальність, але нічого путнього не можуть зробити. Вони перебувають в ізоляції від суспільства та цінностей, яке воно може надати.

Важливим фактором, від якого залежить рівень відповідальності, є те, з чим людина себе ототожнює, - її ідентичність. Від усвідомлення належності себе до чогось залежить поведінка людини, а також ті аспекти буття, за які вона відчуває або вважає себе відповідальною. Але, залишається недостатньо з'ясованим механізм розвитку цього усвідомлення. Є лише грубі схеми даного процесу, які неможливо застосувати для цілеспрямованого розвитку самосвідомості. Рівень освіти, отримання адекватних знань про світ важливі, але не забезпечують досягнення правильних, відповідальних рішень.

Важливим питанням є співставлення рівня розвитку особистості (здатності приймати адекватні рішення) та міри відповідальності, яка лежить на даній особі. Потрібно нагадати причини безвідповідальної поведінки. Причини особистісного рівня: низька просоціальна спрямованість особистості, низький рівень громадянської свідомості, сильне привалювання мотивації досягнень тощо. На інтелектуальному рівні: низький розвиток навичок планування, відсутність необхідних знань тощо.

Можна виділити такі елементи в структурі цілісної відповідальності особи, яка приймає важливі рішення: 1) відповідальність особи за готовність до виконання обов'язків покладених на неї; 2) відповідальність особи за ретельність планування рішень, врахування всіх можливих варіантів розвитку подій; 3) відповідальність особи за виконання та результати прийнятих рішень. Також важливим аспектом є здатність опиратися небажаним впливам, оскільки саме це, великою мірою, забезпечує відповідальність за наслідки даного рішення. Зупинимось детальніше на зазначених аспектах відповідальності. Особа, яка бере на себе відповідальність, повинна оцінити її обсяг для себе. Щодо першого пункту треба відмітити, як зазначав П. Сорокін, суспільство забезпечує засоби відбору людей на вищі щаблі соціальної ієрархії [108]. І згідно із принципом

Л. С. Виготського, ми можемо припустити можливість інтерналізації подібних механізмів в психіку особистості. Особистість повинна мати механізми, що забезпечували б вибір людиною свого місця у суспільстві та рівня складності обов'язків, які передбачає даний статус. Проявами даних механізмів є самооцінка людини, а в більш широкому розумінні самоствавлення. Попри достатню вивченість даних психічних структур залишається відкритим дуже важливе питання: Які фактори змушують людей обирати посади, які не відповідають їх здібностям? Як уже зазначалося, велике значення для відповідальної поведінки має усвідомлення особою свого місця та ролі у структурі суспільства, особливо це стосується особи, яка виконує обов'язки лідера.

Причини прагнення зайняти не відповідне своїм здатностям положення у суспільстві давно досліджені. Залишається тільки ввести механізм протидії даному феномену, а це потребуватиме суттєвих змін в соціальних інститутах та свідомості людей. Безвідповідальність в процесі планування та виконання рішень є перш за все наслідком як професійної некомпетентності та особистісної незрілості людини, яка приймає рішення.

Г. Сковорода зазначав, що відповідність заняття душі людини забезпечує її справжнє щастя, що означає наближення людини до своєї сутності. Тож, дана невідповідність є не тільки безвідповідальністю стосовно інших, але й стосовно себе, оскільки віддаляє людину від її справжнього Я.

Особа також відповідальна за планування власної діяльності. Неврахування певних альтернатив та можливих наслідків прийнятих рішень часто призводить до катастроф. Людина через обмеженість власної психіки неспроможна все враховувати, але вона повинна намагатися зробити як найповнішу картину реальності. З іншого боку, ситуація може вимагати швидких дій без чітко продуманих планів. Особливо останнє характерно для екстремальних ситуацій, бойових дій тощо. Б.М. Теплов зазначає, що особа повинна мати великий запас продуманих варіантів для негайного

використання [112]. Г. Саймон пропонує стратегію пошуку не найкращого, а прийняттого рішення для ситуації, в якій перебуває особа [99]. Залишається проблема підготовки керівних кадрів для дій в екстремальних ситуаціях. Як показують приклади сучасної історії, лідери часто неспроможні взяти на себе відповідальність та діяти адекватно, що призводить до матеріальних та людських втрат.

Відповідальність проявляється і на стадії виконання рішення. Чіткість, ретельність та послідовність виконавчих дій є запорукою досягнення поставленої мети. Також важливим проявом відповідальності на рівні виконання рішень є функція контролю, яка полягає в стеженні за процесом виконання рішення, виявлення маркерів, що вимагають зміни стратегії дій. Важливо виявити психологічні особливості зазначених процесів, фактори, що впливають на ретельність виконання рішень, особливості функціонування контролю у різних видах діяльності тощо.

Дуже актуальною є проблема відповідальності за результати прийнятих рішень, особливо це стосується політиків та воєначальників під час кризових ситуацій. Б.М. Теплов зазначає, що однією з найважливіших якостей воєначальника (полководця) є здатність брати на себе відповідальність за здійснення певних військових операцій, йти на ризик задля досягнення результату [112]. На жаль, не кожна людина може прийняти на себе відповідальність в екстремальній ситуації. На це впливає багато факторів: когнітивні (швидкість мислення, зрівноваженість аналізу та синтезу, практичність мислення, тощо), властивості нервової системи (сила, зрівноваженість), висока здатність до саморегуляції, але найбільш важливим фактором є усвідомлення певних ціннісних ідеалів та ідентифікація особи з ними – передусім саме цей фактор робить можливим відповідальний вчинок. Але на даний час ми можемо лише констатувати вплив зазначених факторів, їх взаємозв'язок залишається мало дослідженим.

Як бачимо, відповідальність є складним феноменом, який може проявлятися різним чином в різних видах діяльності. Було б доцільно

створити класифікацію проявів відповідальності для вивчення палітри індивідуальних проявів даного феномену та створення профілю відповідальності конкретної людини.

Важливим є вивчення феномену зняття із себе відповідальності та перекладення її на інших. Даній сфері стосуються дослідження захисних механізмів, брехні та соціального впливу. Потрібно вивчити стратегії перекладення відповідальності, сприйняття даного процесу іншими людьми та їхнього реагування на нього, особливості психічної сфери, що зумовлюють таке реагування тощо.

Мало дослідженим аспектом у вивченні відповідальності є також розрізнення справжньої відповідальності, що спирається на усвідомлені ціннісні пріоритети, і нав'язаної відповідальності, що викликає хибне відчуття провини і дозволяє маніпулювати людиною. Мало вивчено, як переживається нав'язана відповідальність і як вона впливає на прийняття людиною рішень, його здоров'я тощо.

Відомо, що рівень відповідальності тільки до певної межі сприяє ефективному виконанню діяльності. Надмірна ретельність дій, пошук ідеального рішення в екстремальній ситуації може зашкодити виконанню поставлених цілей. Негативний вплив відповідальності на діяльність та прийняття рішень можна бачити на прикладі деяких психічних розладів (психастенічна психопатія тощо). Високий рівень обов'язків може негативно впливати на психосоматичне здоров'я людини. Крім того, надмірна відповідальність може породжувати надмірну тривогу, що заважає особі в повній мірі реалізувати себе, брати нові вершини, розкривати свій потенціал в певному виді діяльності, через блокування рівня домагань і прагнення досягти успіху.

І, знову-таки, питання оптимального рівня відповідальності залишається мало дослідженим.

На формування відповідальності людини впливає прийняття нею певної соціальної ролі. Але цього, на жаль, не достатньо: для функціонування

людини в рамках його ролі необхідні відповідні внутрішні умови. Дане питання недостатньо досліджене, ми тільки можемо сказати, що ці внутрішні умови передбачають існування відповідних смислів, які забезпечують належне виконання людиною своєї соціальної ролі. Проблема ускладнюється тим, що людина в своєму житті грає різні соціальні ролі, в різних сферах життєдіяльності, і ця обставина іноді приводить до безвідповідальної поведінки, не характерної для даної людини. У цьому зв'язку постає питання про можливість формування цілісної ціннісно-сміслової сфери особистості. Говорячи про відповідальність, треба торкнутися змін у світі, спричинюваних людиною. Проте, залишається недостатньо дослідженим питання про механізми впливу людини на різні системи, у взаємодії з якими вона знаходиться.

Не можна обійти увагою вплив системи на людину. З дослідів Ф. Зімбардо та інших соціальних психологів ми знаємо, наскільки сильним може бути цей вплив [26]. Виникають наступні питання: Наскільки змінюється під впливом ситуації відповідальність людини за свої дії? Якою мірою вона мала в свободу вибору і могла регулювати свої дії? Відповіді на дані питання мають важливе значення в юридичному плані, наприклад, коли розбираються справи про тоталітарні секти і про деякі види шахрайства. Саме психологія повинна окреслити межі відповідальності людини. Потрібно зазначити, що вони залежать від індивідуальних особливостей людей і ситуацій. На жаль, на даний момент, дифференціація відповідальності здійснюється досить грубо. Приймаються до уваги тільки вікові показники і показники патології - хоча на дії людини впливає і безліч інших чинників. Вплив людини на світ є ефективним, якщо для цього існують необхідні умови. Для складних систем, розповсюджених у наш час, характерно часте виникнення нестабільності, що робить істотним вплив випадкових факторів. У моменти нестабільності системи випадкова дія людини може кардинально вплинути на її подальше функціонування та розвиток. Звідси впливає значущість усвідомленості дій людини, що теж є

мало дослідженою проблемою. У період стабільності системи дії окремої людини мало впливають на її стан, що частково знімає відповідальність з особи. Але і при стабільному стані системи його дії мають значення хоча б тому, що можуть прискорити настання періоду нестабільності. Питання взаємодії особистості і стабільної системи, переживання особистістю відповідальності за процеси в системі, у тому числі незалежні від її діяльності, теж мало досліджені.

Первинним джерелом змін у суспільстві є так званий пасіонарний клас – сукупність людей, які створюють та намагаються реалізувати нові ідеї, цінності тощо [14]. Саме ці люди беруть на себе відповідальність за соціальні зміни. Існують також нонпасіонарії – люди, що стабілізують суспільство, яке виходить з кризового стану.

Х. Ортега-і-Гассет розділяв людей на меншість та масу, перші на відміну останніх беруть на себе відповідальність здійснювати зміни у суспільстві, визначати його курс [87]. Поняття меншості й маси Ортеги близькі до вищезазначених понять пасіонариїв і нонпасіонариїв. Треба відмітити, що поділ на меншість і масу не є різким, перехід від першої до другої має континуальний характер. У різних людей різною мірою проявляється здатність створювати щось нове, брати на себе відповідальність, реалізувати якусь ідею, жертвувати собою, але ці здатності є у кожної людини. Ситуація здатна активізувати їх. Але постає питання про генезис цих здатностей.

Важливо здійснити психологічний опис особистості представників окреслених класів. Зараз ми можемо припустити, що пасіонарії мають високу життестійкість: інтернальний локус контролю, активну життєву позицію, бачення труднощів як можливості проявити себе.

Постає питання про механізми стимулювання відповідальної поведінки в рамках суспільства та особистості. Перед тим як заглибитись в дане питання, потрібно розглянути деякі принципи функціонування суспільства. Згідно з уявленнями синергетики, для утворення і функціонування структури

є необхідними зони підвищеної хаотичності [79]. В соціальному плані це означає, що соціальні вибухи, революції створюють передумови для утворення стабільної системи, хоча часто зона нестабільності слугує для забезпечення стабільності в більш глобальній системі. Сама наявність даної системи буде стимулювати відповідальність через різноманітні соціально-психологічні механізми (конформізм тощо). Соціальні вибухи можуть бути закономірним етапом переходу суспільства на новий рівень розвитку, але важливо щоб соціальна система розвивалась за власною логікою, а не була маріонеткою в глобальній політиці. Треба відмітити, що прагнення змінити суспільство в напрямку власних ідеалів, виходить зокрема з почуття відповідальності за дане суспільство і своє життя в ньому.

Важливим фактором, що характеризує систему і впливає на відповідальність індивіда, який взаємодіє з нею, є рівень її невизначеності.

Цікавим питанням є співставлення рівня інтернальності з поведінкою в ситуації невизначеності. Теорія С. Мадді вказує на позитивний зв'язок інтернальності з ефективністю поведінки в ситуації невизначеності [65] [59]. Хоча, це не завжди так: деякі більш ранні дослідження вказують, що особи з інтернальним локусом контролю гірше переносять ситуацію виробничої невизначеності [77]. Це питання потребує подальших досліджень. Поведінка в ситуації невизначеності пов'язана, насамперед, з видом цієї невизначеності. Крім того, рівень інтернальності може мати нелінійний характер зв'язку з останньою - тільки до певного рівня сприяти адекватній поведінці в ситуації невизначеності.

Важливо зрозуміти закономірності розвитку та виховання відповідальності, які фактори впливають на її становлення. Не менш важливим завданням є зрозуміти зміни прояву відповідальності при розширенні або звуженні сфери обов'язків конкретної особистості, дослідити зміни в особистості при переході на новий рівень відповідальності, яка вимагається від людини (підвищення по службі, вихід на пенсію тощо).

2.5. Проблеми прийняття рішень в суспільно-політичній сфері

Ми живемо у світі, де все більше ускладнюються різноманітні процеси. Соціальна сфера, політика, економіка, екологія все більше залежать від чіткого планування людиною власних рішень. Як наслідок людських помилок ми маємо все частіше виникнення різноманітних криз у зазначених сферах, що призводить до виникнення трагічних подій в повсякденному житті простих людей. Людина все більше перебуває у зв'язку з іншими людьми та суспільством в цілому, і надалі цей зв'язок буде лише посилюватись. В будь-якому суспільстві ми завжди будемо мати групи людей з протилежними поглядами, цінностями та мотивацією і завжди ми матимемо конфлікти та труднощі в порозумінні між людьми. Завжди буде стояти проблема мирного розв'язання конфліктів, недопущення ситуацій людських жертв.

Для сучасної України вищезазначена проблема є особливо актуальною. І в подальшому ми не зможемо цілком позбутися ризику виникнення різноманітних соціальних, техногенних та інших катастроф, спричинених людським фактором.

Рішення людей, а особливо керівництва держави, визначають шляхи подальшого розвитку ситуації, можливості розвитку і розв'язання конфлікту, що лежить в її основі, а також подальші колізії суспільного життя.

Тому для реалізації адекватних рішень потрібно знати загальні психологічні закономірності їх прийняття, саме це знання може уберегти від фатальних помилок.

Людина взаємодіє зі складними системами, і це визначає особливості прийняття нею рішень. Перш за все, треба відмітити, що складність системи вимагає від людини набору глибоких специфічних знань про функціонування даної системи. Недостатня підготовленість особи, яка приймає рішення, відсутність в неї достатнього досвіду взаємодії з подібними системою приводять до помилкових рішень. Крім помилок, пов'язаних з неадекватним

сприйняттям дійсності, брак потрібних знань спричиняє інтолерантність до невизначеності, що в свою чергу, робить людину схильною до конформізму, як засобу уникнення невизначеності, в результаті людина, яка приймає рішення, схильна не брати до уваги обставини, які йдуть в розріз з думками її оточення. Відсутність можливостей діалогу призводить до ефекту «огруплення» мислення, в результаті ми отримуємо неадекватні ситуації, занадто радикальні рішення [67].

Треба мати на увазі, що людиною, якій бракує знань, легко маніпулювати, граючи на її амбіціях, прагненні здаватись компетентною тощо. В емоційному плані відчуття невизначеності, створене некомпетентністю особистості, яка приймає рішення, виявляється в сильному відчутті тривоги, що може призводити до панічних настроїв та до паралізації діяльності. Останню ми можемо бачити на прикладі політиків, які в критичні моменти не приймають потрібних швидких рішень, а вдаються до непотрібного вичікування, що тільки загострює складну ситуацію. Є підстави вважати, що тривога проявляється тим сильніше, чим вищу посаду займає некомпетентна особа. Справді, згідно з уявленнями І. Ялома, прагнення досягти успіху являє собою засіб уберегтися від тривоги, але цей захист діє до певної межі, а далі тільки посилює відчуття тривоги. Особа прагне знайти інший захист – підпасти під заступництво іншої більш сильної особи [136]. Хоча, на високих посадах можливості такого захисту мінімальні, все ж є вірогідність під падання під вплив певних авантюристів, які грають роль сильних осіб, особливо це трапляється з особами, які не проходили конкурентний відбір відносно займаної посади, а одержали її в якийсь інший спосіб.

Так чи інакше, компетентність, наявність спеціальних знань про систему, відносно якої приймаються рішення, є однією з передумов успішності останніх.

З іншого боку, компетентність може обернутися зарозумілістю, нездатністю бачити власні помилки. Чи не кожна людина має схильність

переоцінювати себе, і слід визнати, що цей захисний механізм (найбільш важливий у складних умовах) має велике еволюційне значення. Але він нерідко призводить до неадекватного планування власних дій, що може обернутися катастрофою, особливо, коли людина задіяна в системах зі швидкоплинними процесами.

Тож, відчуття власної компетентності та оптимізм мають бути зрівноважені критичністю до себе, своїх знань, моральних якостей тощо. Як вказував Г. Олпорт, самоіронія, яка є складовою самокритичності, характеризує зрілу особистість [85]. Але не треба забувати і про пізнавальний консерватизм – люди доволі часто, роблячи прогнози, приписують дещо меншу ймовірність успіху певних дій, як результат це може бути причиною відмови від їх реалізації [39].

Важливим аспектом, що характеризує ситуацію, є її складність. Ми живемо у світі, де нам доводиться вирішувати питання, в яких часто не маємо достатньої компетентності; щоб повною мірою осмислити їх, потрібно багато часу та зусиль. У таких ситуаціях люди приймають рішення, виходячи зі скорочених процедур мислення – евристик. Або надають перевагу почуттям, які викликає джерело інформації.

Виносячи судження, ми часто керуємося не реальною частотою подій, а яскравими образами, які нам запам'яталися. Ця особливість нашої пам'яті - евристика доступності, може впливати на наші рішення відносно небезпек, що загрожують нам [34]. Особливо схильні до використання даної евристики люди, які мають владу [33]. Крім того, дану евристику широко використовують в засобах масової інформації для маніпулювання свідомістю – збільшують показ та яскраво описують певні події, щоб зробити ілюзію їх поширеності. Іншою евристикою, яку часто використовують, є евристика репрезентативності. Вона полягає в тому, що ми робимо судження, виходячи із поверхової схожості даної речі з певним еталоном. Ця евристика знаходить вияв у поверхових судженнях, які беруть початок із подібності між предметами в несуттєвих ознаках. Найчастіше евристика

репрезентативності проявляється в судженнях на основі ярликів, які несуть негативний смисл, і часто використовується в пропаганді. Дана евристика проявляється в ситуаціях перенасичення інформацією, коли бракує часу на осмислення проблеми або людина вважає проблему недостатньо важливою[34] [4].

Також, важливим чинником, який впливає на процес прийняття рішень, особливо підчас перемовин, є ефект прив'язки. Він полягає в тому, що людина при прийнятті рішення орієнтується на перше пред'явлене число (ціну, відсотки тощо). Треба відмітити, що дане число може мати цілком випадковий і нереалістичний характер, але через особливість нашої психіки автоматично брати в якості орієнтувальної основи перші пред'явлені стимули, цей ефект в будь-якому випадку має місце. Тому є важливим завжди знаходити раціональні аргументи визначення кількісних параметрів предмету перемовин [33].

Людина не завжди усвідомлює важливість власних рішень, також вона мало усвідомлює свою роль в процесах, що відбуваються в суспільстві. Важливим фактором, що впливає на даний процес, є панівні в суспільстві уявлення про нікчемність окремої людини перед владою, капіталом тощо. Подолання таких уявлень є важливим кроком до створення громадянського суспільства. На щастя, після Революції гідності ці уявлення почали зникати, але потрібно створити програму формування у підростаючого покоління адекватного уявлення про сутність влади, яке не передбачало б сліпого поклоніння перед нею. Загалом, є доцільною розробка програм розвитку критичного мислення, яке б давало змогу протидіяти вищезгаданим евристикам тощо.

Відчуття влади над ситуацією пов'язане з емоційними станами і може змінюватись. Особливо зміни у відчутті самоефективності в негативний бік відбуваються під час провалів тієї справи, за яку люди боролися. В цей час для ефективності дій та прийняття адекватних рішень людям потрібна

підтримка – нагадування минулих успіхів, стимулювання подальших очікувань, як умови продовження суспільних перетворень тощо.

Психічні стани регулюються ціннісно-смісловою сферою особистості. Усвідомленість мети сприяє виникненню стеничних психічних станів. У кризові моменти відбувається переструктурування ціннісно-сміислової сфери, пошук нових орієнтирів. Загалом ціннісно-сміслова сфера особистості є визначальною для прийняття рішень, зокрема політичних.

Одним з найважливіших джерел сенсу є цінності. Ми не будемо тут вдаватися в дискусію з приводу співставлення цінностей і смислів. Відзначимо тільки, що для кожної людини деяка цінність може бути джерелом сенсу, а може і не бути ним.

Особистість є складною системою, що має як стабільні, так і нестабільні складові. Частково її можна трактувати як відображення культури - особистість несе в собі всі найбільш важливі складові культури, в якій вона розвивається і функціонує. В особистості, як і в культурі, відбувається зіткнення тих чи інших тенденцій, що відбивають специфіку взаємодії людини зі світом. Ситуація, в якій людина знаходиться, призводить до того чи іншого прояву глибинних структур її особистості. При потраплянні людини до певної ситуації активізуються процеси осмислення даної ситуації і вироблення адекватної стратегії дій. При цьому найбільшою мірою активізуються найбільш засвоєні і закріплені структури особистості.

Засвоєння культури відбувається двома шляхами: через пряме транслявання цінностей (у процесі цілеспрямованого виховання і т. п.) і непрямо – через спостереження, неформальну взаємодію з іншими людьми. В останньому випадку знання мають часто невербалізований характер і спрямовані на швидке та умовно адекватне орієнтування у навколишній дійсності. Отримувані при такій передачі цінності можуть сильно відрізнятися, що проявляється як незбіг декларованих цінностей з реальними вчинками. Р. Стернберг [110] підкреслював велику роль неявних знань у процесах прийняття рішень; логічно припустити, що і цінності (й оцінки),

засвоєні неформальним чином, теж сильно впливають на наші рішення та поведінку, особливо в критичних ситуаціях. Потрібно сказати, що цінності, одержувані неформальним шляхом, краще засвоюються і закріплюються у структурі особистості, оскільки тісніше пов'язані з реальною життєдіяльністю людини.

Можна виділити дві протилежні за своїми функціями групи цінностей. Користуючись термінологією Ю. Козелецького, цінності цих груп можна відповідно назвати трансгресивними – спрямованими на творчість і розвиток, і охоронними – спрямованими на збереження стабільності існуючого порядку, норм тощо [40]. Безумовно, обидві групи цінностей важливі для існування суспільства, але саме перша група найбільш важлива для забезпечення виживання людини як виду. А.П. Назаретян вказує, що вирішення питань виживання людини можливе не через повернення до старих способів взаємодії з природою, а через подальший розвиток науки і технологій, що створюють штучне середовище для життєдіяльності людини [80]. Це також стосується суспільного життя – тільки вдосконалюючи громадські структури, ми можемо сподіватися на гідне людини життя .

Дослідження показують, що реалізація інновацій пов'язана з особливостями структури ціннісних орієнтацій особистості. Потрібно відзначити, що реалізація трансгресивних цінностей іноді знаходить вияв у протиправних діях, що може становити загрозу для суспільства. Але в кінцевому підсумку вона призводить до переходу суспільства на новий, більш відповідний людським правам і свободам, рівень розвитку.

За аналогією з поведінковими реакціями однієї людини, в історичному плані ми можемо охарактеризувати суспільство як таке, що більшою мірою прагне до ризику, інновацій, реформ або, навпаки, бачить основну цінність у збереженні своїх засад. Протягом всієї історії більшість товариств обирало останню альтернативу, тільки європейська цивілізація послідовно вибрала інноваційний шлях, що призвело до існування сучасного світу(хоча, безумовно в більшості цивілізацій були періоди прагнення до інновацій, але

вони змінювались довгими періодами застою). Хоча провідниками змін найчастіше були окремі особи і групи. У соціології їх називають «пасіонарний клас», і ведеться активне вивчення даного феномена. У психології даний феномен недостатньо вивчений. Особистість пасіонарія може являти собою найбільш виражений прояв вищих гуманістичних цінностей і смислів. Але також іноді несе в собі деструктивні тенденції, класичними прикладами є диктатори. Виникає питання: якою мірою самі цінності надають енергію пасіонаріям, а в якій вони просто виконують роль покажчика напрямку цієї енергії?

Але в цілому, в суспільстві завжди переважають охоронні цінності, саме вони найбільше впливають на рішення пересічних людей. Можливо, це викликано тим, що будь-які інновації несуть в собі потенційну загрозу. Охоронні цінності пронизують всю нашу культуру, цілком можливо, що вони мають біологічну природу. У всякому разі, виражене прагнення до творення нового є пізнішим еволюційним утворенням.

Суспільство завжди намагалося захистити себе від людей з нестандартною поведінкою і мисленням. Показовий приклад – ставлення до людей із психічними захворюваннями. Навіть у наш «освічений час» до таких людей нерідко ставляться з певною неприязню, піддають остракізму. Іноді носії прогресивних поглядів зараховувалися до психічно хворих. Але найбільш поширеним методом протидії реалізації трансгресивних цінностей завжди було переслідування, у тому числі кримінальне, їх носіїв.

Є два шляхи утвердження в суспільстві трансгресивних цінностей: еволюційний і революційний. Перший – це коли влада не заважає і навіть сприяє утвердженню таких цінностей, проводить державну політику, відповідну настроям прогресивної частини населення.

Еволюційний шлях утвердження трансгресивних цінностей вимагає від представників влади особистісної зрілості, досить високого рівня інтелекту, настановлення на діалог, що створює можливість для адекватних, зважених рішень в непростих ситуаціях суспільної кризи. Політик повинен знати, що

суспільні вибухи найчастіше відбуваються в період великих очікувань змін на краще, і направляти енергію та ентузіазм в конструктивне русло [134]. Важливим вмінням політика є визначення моменту свого відходу від влади – іноді саме даний хід може забезпечити стабільність у суспільстві. Звичайно, ми назвали не всі якості, потрібні політику для реалізації адекватної державної політики в період змін, але недолік даних якостей призводить до дестабілізації ситуації, спрямування її на революційний шлях реалізації трансгресивних цінностей.

В якості нормативної бази особистості політика повинна стати наявність чіткої просоціальної системи цінностей, спрямованої на утвердження гуманістичних ідеалів. Наприклад, політик має не допускати, прагнучи погасити політичний конфлікт, жертв серед мирного населення. Для нього людське життя має найвищу цінність. Але, треба визнати, що влада є психопатологізуючим фактором для особистості, що може призводити до рішень. Важливим завданням є недопущення до влади людей потенційно схильних до патологічних проявів. Хоча, є гіпотеза, що група психічно хворих буде приймати більш моральні рішення, ніж група психічно здорових людей [36]. Все ж, роль психопатології у політиці залишається малодослідженою.

Розвинений рівень інтелекту виявляється в умінні передбачати наслідки прийнятих рішень, у плануванні дій, у знаходженні способів контролю їх належної реалізації – у здатності керуватися принципами логіки та здорового глузду, уникаючи «халеп мислення». Настановлення на діалог виявляється в умінні чути всі протиборчі сторони і знаходити компромісні рішення.

Також важливою складовою особистості політика є здатність не піддаватись шкідливим впливам з боку оточуючих і ситуації. Ця здатність є необхідною для прийняття адекватних рішень .

Недостатній розвиток вищевказаних структур психіки у представників влади є важливим чинником у розвитку революційної ситуації. При цьому ми

не відмітаємо об'єктивні причини і ситуаційні фактори, але хочемо вказати на вплив особистісних властивостей політиків, які пом'якшують (або, навпаки, поглиблюють) дію вищевказаних чинників.

Спроби покласти всю провину на представників революційних сил багато в чому безпідставні. Адже функція влади полягає в тому, щоб задовольняти потреби громадян країни, створювати психологічний комфорт— нездатність реалізувати дану функцію призводить до виникнення протистояння.

Потрібно відзначити, що прагнення до змін посилюється і послаблюється циклічно. Важливо зрозуміти психологічні умови активізації груп населення на протистояння влади. Ті, хто незадоволені наявним станом речей і прагнуть до змін, є завжди, але в цілому в суспільстві переважають охоронні цінності, прагнення до стабільності, безпеки. Існують соціальні механізми погашення революційних настроїв, які проявляються в утримуванні агресивних прагнень на побутовому рівні. Посилення виражених радикальних настроїв і організованих груп опору владі пов'язане насамперед з придушенням соціальних механізмів контролю незадоволених прагнень особистості до кращого майбутнього. Адже члени так званих радикальних груп, незалежно від їх ідеології, найчастіше прагнуть змін життя на краще; ці групи виникають і активізуються у зв'язку з нездатністю влади задовольнити ці прагнення.

Силова політика з метою усунення радикальних груп має своєю передумовою нерозвиненість когнітивних і особистісних структур осіб, що приймають рішення, що, як правило, призводить тільки до загострення ситуації внаслідок посилення фрустрації і відчаю членів даних груп, змушених шукати інші способи реалізації своїх цінностей. Єдине, чого здатна досягти такого роду політика,— це зниження на короткий час активності даних груп в період переструктурування наявного у них образу ситуації і пошуку нових способів дій. Тільки усунення причин конфлікту здатне знизити активність згаданих груп. Взаєморозуміння, діалог і

максимально можлива реалізація цінностей і потреб людей здатні протистояти конфронтації. Треба відмітити, що йдеться, звичайно, не про іноземних загарбників, які видають себе за представників радикальних груп.

Разом з тим надмірне переважання трансгресивних цінностей призводить до дестабілізації в соціальній системі – виникає почуття невизначеності, небезпек, відсутності опори. Це почуття актуалізує охоронні цінності і викликає сильну охоронну мотивацію, особливо в особистостей авторитарного типу. Адже такі особистості не витримують умов невизначеності і у відповідь на загрозу в них активізуються охоронні смисли. В історичному плані ми знаємо, що за революцією часто йде контрреволюція, яка може стерти досягнення революції та погіршити стан справ в суспільстві. Контрреволюція виникає багато в чому саме завдяки вищевказаним особистостям. Потрібно відзначити, що феномен авторитарної особистості, попри наявність фундаментальних праць з даної теми (наприклад: [2] , [122]), залишається недостатньо вивченим.

Ми спостерігаємо високий рівень агресивної поведінки в традиційних культурах, для яких є характерним високий рівень авторитарності, ієрархічність тощо. Крім того, авторитарність особистості великою мірою пов'язана з когнітивними вадами, про які йшлося вище. Взагалі для людей в традиційних культурах є характерними синкретичність та поверховість мислення, схильність до створення нераціональних міфологем, підвищена навіюваність тощо. Всі ці фактори впливають на адекватність прийнятих рішень, призводячи до різного роду помилок.

Трансгресивні і охоронні цінності тією чи іншою мірою присутні в психіці кожної людини. Вони можуть доповнювати одна одну: Д. Дейнер [22] вказує, що для успішної реформаторської діяльності реалізація прийнятих рішень повинна поєднуватись з деяким консерватизмом, що забезпечить стабільність в реалізації реформ та убереже від занадто нереалістичних прагнень. Тож, цікаво дослідити взаємодію вказаних груп цінностей в особи, яка приймає рішення.

2.6 Теоретичні та методологічні проблеми прийняття рішень у науковій сфері

Психологія прийняття рішень почала активно розвиватися в 60-х роках ХХ століття. Передумовою її розвитку стала НТР, яка призвела до ускладнення систем, в яких задіяна людина. Основним напрямком в зарубіжній психології прийняття рішень стало розкриття когнітивних механізмів, що забезпечують прийняття рішень реальними людьми. Особлива увага приділялася порівнянню реальних рішень, які приймалися людьми, з рішеннями, що випливали з раціональної теорії прийняття рішень. Одним з важливих відкриттів було те, що людина при прийнятті рішень часто не використовує правил зазначеної теорії. Це пов'язано, крім іншого, з тим, що реалізація раціональних способів прийняття рішень вимагає великих витрат сил і часу; тому людське мислення знаходить простіші шляхи обробки інформації, які, у багатьох випадках, не менш ефективні, ніж раціональні способи. Але були встановлені і основні недоліки подібних когнітивних стратегій: 1) їх багато в чому неусвідомлений характер; 2) їх неефективність при вирішенні завдань, що виникають у процесі взаємодії людини зі складними системами: економічними, технологічними, соціально-політичними і т.д. Все більш значущим в сучасних умовах стає та обставина, що людина здатна переробляти обмежену кількість інформації. З усієї інформації, що характеризує конкретну ситуацію, вона змушена виділяти головне, абстрагуючись від другорядного. Звичайно, людина може спробувати сприйняти ситуацію в цілому, але при цьому, закономірно, вона зосередиться на її кидаяються в очі особливостях, упускаючи при цьому значущі деталі, що мало виділяються. Основна проблема людини, яка приймає рішення щодо складної системи, полягає в тому, що потрібно виділити найбільш важливі точки докладання своїх сил, враховуючи динаміку розвитку системи і можливі наслідки своїх дій. Тим часом, дії, спрямовані на складну саморозвивається систему, завжди мають безліч наслідків і завдяки згаданого вище обмеження процесів переробки

інформації ми далеко не завжди можемо простежити їх. В силу вищесказаного можна поставити під сумнів саму можливість гармонійного співіснування людини і природи. Обмеженість наших когнітивних процесів завжди буде створювати проблеми, які будуть стосуватися всього навколишнього середовища, причому ймовірність виникнення цих проблем буде посилюватися у міру збільшення кількості інформації, що надходить. Оскільки будь-які спроби обмежити темпи ускладнення структур, в рамках яких здійснюється людська діяльність, приведуть до ще більшим проблемам, пов'язаним з неможливістю існування більшості людей поза рамками сучасної цивілізації, ми змушені будемо миритися з тим, що доведеться приймати відповідальні рішення в умовах інформаційного перевантаження, з ризиком різних негативних наслідків. Хоча треба відмітити, що теорія діяльності дає людям певну надію на подолання обмежень власної психіки, оскільки остання у філогенетичному плані повинна пристосовуватись до змін середовища, ускладнюючи процеси його відображення [50].

Вчені теж схильні когнітивним спотворень. Так, А. Тверські і Д. Канеман вказують на віру в «закон малих чисел» (різновид неадекватного використання евристики репрезентативності) серед вчених, що проявляється в довірі до результатів досліджень, проведених на малій вибірці, і в завищеній оцінці ймовірності їх відтворення на іншій, також малій вибірці [34]. Так, що всупереч заявам деяких авторів наукових публікацій (наприклад [3]), розмір вибірки має значення в психології, якщо ми хочемо поширити отримані результати на ту чи іншу популяцію, а особливо якщо намагаємося знайти загальні закономірності функціонування психіки. Основи статистики і раціональної теорії прийняття рішень можуть допомогти в цьому. На жаль, активно. Розвиваються ідеї дослідження унікальних проявів психіки. Не заперечуючи важливості даних досліджень, слід вказати, що унікальне завжди проявляється на тлі загального - цей момент недостатньо враховується. Тим часом, без узагальнення емпіричного матеріалу і побудови теоретичних схем наука не може існувати. Важливо, щоб така побудова

ґрунтувалося не так на суб'єктивних припущеннях вченого, а на об'єктивних даних, для отримання яких - якщо мова йде про загальнопсихологічних закономірностях - вельми важливо обстеження великої кількості людей. У світлі вищевикладеного особлива роль відводиться констатуючим дослідженнями, саме вони дозволяють уточнити варіації шуканих показників досліджуваного феномена.

Потрібно відзначити, що проблема прийняття рішень в науковій діяльності залишається мало вивченою, існують тільки окремі дослідження по цій темі. Хоча вона вимагає глибоких систематичних досліджень, оскільки вони можуть оптимізувати процес наукового пошуку.

Ю. Козелецкий вказує, що теорія прийняття рішень може допомогти в науковій діяльності:

- 1) як регулятор наукової політики;
- 2) у плануванні вченим конкретного дослідження.

В останньому випадку прийняття рішень стосується:

- 1) вибору теми дослідження;
- 2) висунення гіпотези;
- 3) вибору методів дослідження [39].

Стосовно загальної політики наукової діяльності можна сказати, виходячи з реалій сучасного світу, що виживання людини все більше буде залежати від технологій, що створюють штучне середовище її проживання. Разом з тим такі технології в довгостроковій глобальній перспективі можуть загрожувати існуванню людини. Тому найважливішим завданням науки є пошук способів вирішити дану дилему. Відкидаючи ідею відмови від подальшого розвитку технологій, як антигуманну і утопічну, наука повинна зосередитися, насамперед, на перспективах, які відкриває та чи інша технологія в майбутньому. Виходячи з вищесказаного, актуальним є питання про експертизу технологій до їх введення в постійне використання. Психологи, зокрема, повинні взяти участь: 1) в експертизі впливу технології

на психіку людини; 2) в експертизі реакції людей на соціальні зміни, викликані введенням нової технології.

Щодо першого пункту ми можемо сказати, що дослідження показують негативний вплив на психіку людини різних екологічних факторів. Так, доведено, що вплив деяких хімічних відходів призводить до зниження ефективності когнітивних процесів (мислення, пам'яті, уваги), підвищує рівень тривожності, знижує самоконтроль. Тривалий вплив малих доз радіації призводить до виникнення симптомів депресії: підвищенню показників Інтровертованності, нейротизму з падінням загального рівня поведінкової активності, втратою інтересу до різних сторін життя і т.д. Також негативно впливає на людину потужне електромагнітне випромінювання [20].

Таким чином, експертиза безпеки тієї чи іншої технології стає дуже актуальною. Проблема впливу екологічних факторів на психіку людини загострюється ще й тим, що цей ефект часто виявляється через тривалий час. Тому, тут відіграє велику роль фактор недооцінки ризику через відсутність яскравих образів наслідків. За аналогією з тим, як курець не усвідомлює негативного впливу даної звички через віддаленість і кумулятивності наслідків.

Важливу роль також відіграє сприйняття населенням введення тієї чи іншої технології як чинника порушення звичного укладу життя. Потрібно відзначити, що на сьогоднішній день не було виражених соціальних криз, безпосередньо пов'язаних з впровадженням нових технологій, виняток становить рух луддитів на початку промислової революції в 18 столітті, але виявлено неприйняття певними соціальними класами тих чи інших технологій. Прикладами останнього може бути неприйняття штучного запліднення, сурогатного материнства деякими релігійними групами. Інші ж можливі в майбутньому технології викликають запеклі суперечки, тому при їх впровадженні потрібно буде враховувати реакцію консервативних верств населення, перш за все можливість агресивних дій по відношенню до осіб,

що скористався даною технологією, і до її продуктам. Дослідники відзначають виникнення правових колізій, пов'язаних з впровадженням деяких нових технологій, що потребують розробки чіткої філософсько-психологічної моделі, визначала б її сутність[115].

Також існує проблема використання технологій спільнотами, що знаходяться на невідповідному рівні морального та особистісного розвитку. Історичні приклади показують згубні наслідки такого роду взаємодії людини і технологій [80]. У силу вищевказаних причин важливу роль відіграє експертиза, що враховує дані моменти. Йдеться про гуманітарну експертизу, спрямованої насамперед на пошук шляхів зняття напруги в суспільстві. Зокрема, важливий не стільки сам прогноз реакції населення на впровадження тієї чи іншої технології, скільки пошук методів протистояння негативним тенденціям громадської думки.

Потрібно відзначити, що гуманітарна експертиза, як правило, не може дати однозначної відповіді на поставлені питання. Її головна функція полягає в розширенні цих питань, у тому, щоб показати можливості, які не враховує замовник. Не даючи однозначних відповідей, експертиза поглиблює розуміння ситуації [55]. Але в теж час експертиза принципово є суб'єктивним методом. Звичайно, думка експерта найчастіше ближче до істини, ніж думка дилетанта або громадська думка, але він також схильний до помилок, на що вказує ряд досліджень. Як вказує Д.О. Леонт'єв, експертиза необхідна там, де неможливо застосувати стандартизовані емпіричні і статистичні методи [55]. По суті, експертиза є «соломинкою» за яку можна вхопитися в спробі уникнути невизначеності. Зрозуміло, що прийняття рішень на основі такого примарного орієнтира вимагає великої відповідальності, оскільки експертиза не може гарантувати правильності даного рішення. Але в той же час, вона часто може бути єдиним способом отримати хоч якусь інформацію про поставлену проблему.

Кожен дослідник в своїй роботі покладається на загальну наукову політику. Потрібно відзначити, що наука, як і будь-яка інша область

людської діяльності, залежить від соціально-політичних тенденцій превалюючих в суспільстві. Вплив політики на наукову сферу ставить перед вченими ряд дилем. Насамперед, яким типом дослідженням варто займатися, а саме: прикладними, які добре фінансують держава і бізнес-структури, або фундаментальними, які не дають прибутку, але можуть бути справжніми рушіями прогресу, джерелом істотних змін у суспільстві.

Виходячи з тези, що наука є одним із засобів, що забезпечують виживання людства, закономірно віддавати перевагу прикладним дослідженням, спрямованим на створення технологій для реалізації актуальних для суспільства цілей. Але в той же час в такому перевазі проявляється типова когнітивна помилка - зосередження на несуттєвих деталях в обхід ключових проблем. Аналогічну помилку допускали деякі випробовувані Р. Дейнера при моделюванні управління містом [22]. У підсумку це призводило до краху всієї системи, щодо якої приймалися рішення. Аналогічно надмірна концентрація на прикладних дослідженнях зробить науку неготовою до відповідей на більш глобальні виклики. В ідеалі наука повинна надавати кошти для вирішення можливих проблем до їх виникнення. Для цього потрібно мати фундамент знань, що не відносяться прямо до використовуваним технологіям та перспективам їх розвитку. Також, говорячи про користь фундаментальних досліджень, можна провести аналогію з експериментами Р. Толмена: криси, яка досконально вивчила лабіринт, швидше досягне мети.

Основна проблема полягає в тому, що проведення фундаментальних досліджень містить у собі ризик безглуздою розтрати ресурсів без отримання якогось практично значущого результату. Потрібно відзначити, що з точки зору теорії суб'єктивної корисності вчений повинен вибирати саме прикладні дослідження, якщо він хоче досягти особистого успіху. Тим часом для суспільства в цілому найбільш корисні саме фундаментальні дослідження. Хоча, як зазначає Г.О. Балл, фундаментальні дослідження не повинні

втрачати свою, нехай перспективну, практичну спрямованість, як і прикладні дослідження теж повинні служити пізнанню реальності [10].

Пильної уваги вимагає й моральний аспект прийняття рішень ученим. При цьому, стандартні приписи традиційної моралі не завжди адекватні в складних ситуаціях сучасної дійсності. Тому моральний аспект прийняття рішень повинен бути тісно пов'язаний з інтелектуальним, з опорою на критичне мислення. Це дозволить враховувати не тільки моральний принцип, але і ситуацію його застосування, що має забезпечити найбільш адекватні дії.

Також, потрібно торкнутися відповідальності вченого за наслідки реалізації на практиці його відкриттів. Майже будь-яка наука, може дати інструменти, які можна використовувати для негуманних цілей. Деякі дослідники задають питання: Чи є відповідальним науковець за те, що його відкриття застосовують в негуманних цілях [44]? Існує думка, що вчений повинен подумати про наслідки оголошення своїх відкриттів. Ми частково згодні з даним твердженням. Його слід враховувати, але не відмовляючись при цьому від загальної тенденції науки. Ця тенденція полягає в орієнтації на прогрес, що вимагає відкриття нових можливостей для розвитку цивілізації.

Як вказує А. П. Назаретян, нові знання повинні підкріплюватися новими стримуючими агресію механізмами [80]. Наука покликана брати участь у їх виробленні. Але, перекладаючи на науку відповідальність за неадекватне функціонування суспільних структур, ми йдемо від справжньої проблеми. Що, звичайно, не виключає персональної відповідальності вчених, допомагають застосовувати наукові знання в неетичних цілях

Потрібно сказати кілька слів і про гуманітарних дослідженнях. Оскільки вони часто пов'язані з політикою, є ймовірність, що дослідник втратить об'єктивність через своїх політичних переконань. Крім того, якщо тема або результати дослідження йдуть врозріз з ідеологією, пануючою в суспільстві, дослідника можуть піддати остракізму на тому чи іншому рівні. На жаль, це стосується не тільки тоталітарних і авторитарних режимів, але навіть у демократичних країнах є табуовані теми. Даний фактор

проявляється також при прийнятті рішень щодо вибору теми дослідження та напрямки її розробки. Особливо це стосується тем, пов'язаних з актуальними соціальними проблемами.

Важливою зміною, що впливає на ефективність наукової роботи, є рівень свободи вченого у виборі теми дослідження. Оптимальним є компроміс між повною свободою вченого і нав'язуванням теми організацією. Крайні точки в цьому континуумі ведуть найчастіше до низької ефективності наукової роботи. Цілком можливо, що вплив ступеня свободи у виборі теми на ефективність наукового дослідження опосередковується мотивами наукової діяльності. Так, якщо людина вибирає навчання в аспірантурі з мотивації «перепочинку» для вибору подальшого шляху самореалізації, то ступінь свободи вибору наукової теми не повинна істотно впливати на ефективність наукової роботи. При варіанті вибору профілю навчання в аспірантурі, як розширення спеціалізації, безпосередньо не пов'язаною з поточним темою наукового дослідження, фактор свободи повинен надати посилене вплив, сприяючи творчому синтезу накопиченого раніше (в іншій спеціальності) знання і досвіду з поточним дослідженням вченого. У всякому разі, окреслена проблема заслуговує того, щоб стати предметом емпіричного дослідження, яке дозволить уточнити вплив ступеня свободи в плануванні наукового дослідження на його ефективність. Потрібно відзначити, що були виділені різні групи мотивів заняття науковою діяльністю, насамперед щодо вибору теми дослідження в аспірантурі [71]. Але, на жаль, на сьогоднішній день недостатньо емпіричного матеріалу, щоб встановити адекватність даних теоретичних моделей, що теж є цікавою дослідницької проблемою.

Як будь-яка людина, вчений схильний до впливу різних соціальних стереотипів, ідеологій і т.п. Все це створює емоційне ставлення до світу і досліджуваному явищу зокрема. На жаль, на сьогоднішній день ми маємо недостатньо досліджень впливу соціальних факторів, і упереджених суджень на вибір напрямку досліджень. Важливість таких досліджень в тому, що вони

можуть допомогти науці в реалізації одного з основних її принципів: спростуванні думок, які вважаються самоочевидними.

Крім вибору напрямку досліджень, для вченого також важливий вибір методів дослідження. Тут практично завжди присутні альтернативи.

Також існують критерії вибору альтернатив: валідність, надійність, економічність та інші. Цінність даних критеріїв є суб'єктивною змінною. Звичайно, відповідно до нормативної моделю проведення дослідження вчений повинен вибирати методи, які відповідають усім заданим критеріям. Але в реальному дослідженні це не зовсім так. Ясно, що мова йде про сумлінно проведених дослідженнях, виконавці яких прагнуть дотримуватися всіх науково обґрунтованих критеріїв. Але для кожного дослідника при виборі методів, один або кілька критеріїв займають чільні положення. Відповідно з важливістю критеріїв для дослідника можна створити матрицю можливих виборів методів дослідження і простежити фактори, що впливають на здійснюваний вибір.

У схему Ю. Козелецького можна додати ще кілька пунктів, а саме: рішення під час проведення дослідження та обробки даних, прийняття рішень у процесі створення висновків, прийняття рішень, пов'язаних з оприлюдненням результатів дослідження. Дані типи рішень вимагають рефлексії і спеціальних емпіричних досліджень.

Ми вже вказували на важливість прийняття рішень щодо вибірки досліджуваних. Також, важливим є склад даної вибірки, моделі, що використовуються для обробки даних, способи репрезентації даних. На вибір вищевказаних характеристик, крім усього іншого, можуть впливати і психологічні чинники, насамперед когнітивні особливості дослідника і його прихильність тих чи інших цінностей.

Також від особливостей функціонування когнітивних процесів залежить і побудова остаточних висновків дослідження. Як відомо, прийняття рішень здійснюється на кожному етапі діяльності. Тому вибір

аспектів дослідження, на основі яких будуть формулюватися основні висновки, теж входить в категорію прийняття рішень.

Важливим є і вибір способу оприлюднення результатів дослідження. Частково він пов'язаний із стратегічними цілями дослідника, його мотивами і смислами, які несе для нього наукова діяльність. Крім того, в деяких випадках оприлюднення результатів дослідження може призвести до певного суспільного резонансу, що вимагає від дослідника специфічної внутрішньої роботи в процесі прийняття вищевказаного рішення. Все це потребує рефлексії і наукового аналізу для поліпшення ефективності наукової роботи.

Висновки до другого розділу

1. Дослідження ціннісно-сислової сфери повинні вийти на новий рівень свого розвитку. В рамках сучасної методології це видається можливим, оскільки створені умови для об'єднання різних підходів до вивчення проблеми.

2. Перспективною видається можливість комп'ютерного моделювання процесів взаємодії людини із зовнішнім середовищем і впливу цієї взаємодії на її ціннісно-сислову сферу.

3. Важливим є розроблення методів, які б дозволили дослідити глибинні смисли особистості.

4. Є недостатньо дослідженою категорія «мрія». Тим часом дана категорія має велике значення для розуміння взаємозв'язку ціннісно-сислової сфери з поведінкою особистості.

5. Є актуальним методологічне удосконалення вже існуючих методів дослідження ціннісно-сислової сфери, зокрема заради зменшення впливу суб'єктивних чинників на його результати.

6. Проблема раціональності прийняття рішень потребує подальших досліджень, як в теоретичному і методологічному, так і в експериментальному плані. Важливим аспектом дослідження раціональності

прийняття рішень є аналіз прийнятих рішень в більш широких еволюційних, культуральних контекстах тощо.

7. Важливим є більш ретельний аналіз межі застосування більш широкого кола методів дослідження процесів прийняття рішень, що дасть можливість вирішити проблему адекватності переносу отриманих даних та теоретичних уявлень на процес прийняття рішень в реальних життєвих ситуаціях.

8. Наявні малодосліджені аспекти прийняття рішень. Перш за все, це онтогенетичний аспект, моделювання особистості суб'єкта політичних рішень, теоретичний аналіз прийняття рішень людиною в ситуаціях з різним рівнем невизначеності тощо.

9. Проблема свободи завжди буде хвилювати людей, вона ніколи не буде вирішеною до кінця. Зовнішні та внутрішні фактори завжди будуть заважати свободі прийняття рішень особистістю. Але, задача психології забезпечити можливість якомога вільнішого вибору людини. Результати психологічних досліджень мають враховуватись визначенні політики держави відносно всіх сфер, які торкаються свободи особистості. Йдеться про освітню, медичну, пенітенціарну системи. Завжди повинно враховуватись і забезпечуватись прагнення людини вільно приймати рішення. В той же час, повинна вестись якомога жорсткіша політика відносно тоталітарних організацій, які пригнічують свободу людини. Але, зараз, задача підтримки свободи особистості покладається, насамперед, на практичних психологів, які працюють в зазначених сферах.

10. Іншою проблемою є самоконтроль особистості, розробка систем його формування при відсутності пригнічення особистості – важливе завдання для педагогів та психологів. Самоконтроль, є одним із інструментів забезпечують внутрішню свободу особистості, що є умовою існування справжньої зовнішньої свободи.

11. Важливо вироблення критичного ставлення особистості, як до себе так і до свого оточення, розширення свого світогляду. Тільки це може забезпечити вільне існування у сучасному складному світі.

12. Перспективним є дослідження індивідуальних відмінностей у взаємодії із свободою. Є потрібним подальше дослідження чинників, які примушують людину відчувати себе у просторі свободи.

13. Потрібно зосередитись на вивченні відповідальності в конкретних видах людської діяльності.

14. Потрібно розглянути відповідальність в контексті взаємодії людини та системи суспільних відносин.

15. Важливо здійснити психологічний аналіз поняття «пасіонарний клас».

16. Особливе місце в дослідженнях відповідальності має займати вивчення прийняття на себе відповідальності в екстремальних ситуаціях.

17. Важливо дослідити відповідальність на етапах планування та реалізації рішення.

18. Важливо дослідити переживання особою ступеня своєї відповідності рівню відповідальності, яку вона приймає на себе.

19. Важливим напрямком досліджень має бути вивчення феномену намагання уникнути відповідальності.

20. Сприйняття ситуації, в якій особа приймає рішення, пов'язане з певними помилками, які походять від недоліків обробки інформації нашою психікою та від особистісних якостей особи, котра приймає рішення. Важливо покращувати якість рішень, що приймаються, через самовдосконалення особистості.

21. Найважливішою якістю особи, яка приймає рішення, має бути компетентність. На жаль, попри самоочевидність даної тези, вона мало враховується.

22. При прийнятті рішень треба враховувати цінності, що панують у суспільстві на даному етапі його розвитку. Брак розуміння цього призводить до суспільних збурень.

23. Можна виділити трансгресивні та охоронні цінності, як чинники суспільно-політичних рішень на різних рівнях суспільної ієрархії. Цікаво простежити взаємодію цінностей цих типів у процесі прийняття рішень.

24. Неадекватність рішень, що приймаються, великою мірою пов'язана з переважанням охоронних цінностей та браком у даної особи навиків взаємодії із системою з високим рівнем невизначеності.

25. Вчені, як і представники інших професій, систематично допускають когнітивні спотворення в процесі прийняття рішень, і це потрібно враховувати в організації та здійсненні наукової діяльності.

26. У зв'язку з наростанням небезпеки від впровадження нових технологій і, разом з тим, їх необхідністю для існування цивілізації, а також зважаючи на неоднозначне ставлення деяких груп населення до впровадження тих чи інших технологій, зростає роль гуманітарної експертизи наукової діяльності з метою виявлення можливих небезпек для населення.

27. У той же час, експертиза не завжди може служити надійним орієнтиром при прийнятті рішень, особливо якщо мова йде про складні нелінійних процеси. Залишається невирішеною проблема пошуку надійної методологічної бази, що дає основу для орієнтування при прийнятті рішень у ситуаціях невизначеності, що породжується складними соціальними процесами.

28. Прийняття рішень простежується на всіх етапах проведення дослідження. Актуальним є виділення моментів прийняття рішень в процесі реалізації дослідницької програми та визначення факторів, що впливають на них, що може забезпечити реалізацію більш ефективної наукової діяльності.

Публікації до другого розділу

1. Степура Е.В. Актуальные вопросы изучения ответственности как психологического феномена / Е.В. Степура // «Психология третьего тысячелетия»: I Международная научно-практическая конференция : сборник материалов / под общ. ред. Б.Г. Мещерякова. – Дубна : Международный университет природы, общества и человека «Дубна», 2014. – С. 243–247.
2. Степура Є.В. Відповідальність як якість особистості, котра приймає рішення / Є.В. Степура // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – К., 2014. – Т. 11, вип. 11, ч.2 – С. 354–362.
3. Степура Є.В. Деякі психологічні проблеми взаємодії людини та інформаційного простору в умовах суспільної кризи / Є.В. Степура // Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя : матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції (Суми, 19-20 лютого 2015р.) / (за ред. С.Б. Кузікової, І.М. Щербакової та ін.). – Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2015. – С. 84–86.
4. Степура Є.В. Деякі шляхи дослідження ціннісно-сміслової сфери особистості / Є.В. Степура // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – К., 2013. Т. 11, вип. 8, ч.2 – С. 400–406.
5. Степура Є.В. До проблеми чинників, що заважають свободі прийняття рішень особистістю / Є.В. Степура // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології імені Г.С. Костюка НАПН України: – К., 2013. – Т. 11, вип. 7, ч. 2 – Ніжин : ПП Лисенко М.М., 2013. – С. 391–399.
6. Степура Е.В. Некоторые проблемы принятия решений в научной деятельности / Е.В. Степура // Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин, 23 квітня 2015р. : матеріали VII міжнародної науково-практичної конференції / За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський, 2015 – С. 194–197.

7. Степура Е.В. О некоторых группах смыслообразующих ценностей и их влиянии на поведение человека / Е.В. Степура // Психологические проблемы смысла жизни и акме : электронный сборник материалов XIX симпозиума / под ред. Г.А. Вайзер, Н.В. Кисельниковой, Т.А. Поповой – М.: ФГНУ «Психологический институт РАО», 2014. – С. 60-63.

8. Степура Е. В. Проблемы соотношения духовного интеллекта и критического мышления / Е.В. Степура // Світоглядні орієнтації особистості у сучасних соціокультурних умовах: міждисциплінарні аспекти: зб. наук. праць Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (м. Полтава, 2-3 жовтня 2015 року). – Полтава, 2015. – С. 219–222.

9. Степура Е.В. Проблемы принятия решений в научной деятельности / Е.В. Степура // Проблеми сучасної психології: зб.наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / за наук. ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої.– Кам'янець- Подільський: Аксіома, 2015. – Вип.28. – С. 551–563.

10. Степура Е.В. Современные цивилизационные сдвиги как контекст развития психологии принятия решений / Е.В. Степура // Психология – наука будущего : материалы V международной конференции молодых ученых / Отв. ред. А.Л. Журавлев, Е.А. Сергиенко, Н.Е Харламенков, К.Б. Зуев. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2013. – С. 596–597.

11. Степура Є.В. Цінність порушення суспільних норм (деякі аспекти проблеми) / Є.В. Степура // Особистість у просторі культури : матеріали V Севастопольського Міжнародного науково – практичного симпозиуму (27 червня 2013р.) / За ред. Г.О.Балла, О.В. Бовть, В.О. Медінцева. – Севастополь : Рібест, 2013. – С. 157–159.

Розділ III. Емпіричне дослідження зв'язку ціннісно-сислової сфери з прийняттям рішень в умовах невизначеності.

3.1. Загальна характеристика дослідження

На основі розглянутого нами теоретичного матеріалу ми можемо виділити загальні положення конструювання нашого дослідження:

1. Невизначеність є однією із важливіших характеристик процесу прийняття рішень;
2. В ситуації прийняття рішень невизначеність проявляється в різній мірі;
3. Можна виділити: відносно повну та часткову невизначеність;
4. Існує диференціація суб'єктів у сприйнятті ситуації як невизначеної;
5. Деякі ситуації, що несуть в собі можливість знаходження оптимального рішення, сприймаються певними людьми як ситуації невизначеності;
6. Суб'єкт вільний обрати ставлення до ситуації і певною мірою визначає її емоційний фон;
7. В ситуаціях невизначеності проявляється ціннісно-сислова сфера особистості;
8. Ціннісно-сислова сфера особистості має декілька рівнів;
9. Важливим параметром ціннісно-сислової сфери є рівень осмисленості особистості;
10. Осмисленість життя значною мірою обумовлюється цінностями суб'єкта;
11. Макіавеллізм є фактором в якому відображене ставлення до іншого як до безперечної цінності або як до засобу досягнення певних цілей.

Керуючись даними положеннями ми можемо виділити наступні гіпотези:

1. Прийняття рішень в умовах повної та часткової невизначеності пов'язано з рівнем осмисленості життя особистості.

2. Прийняття рішень в умовах повної та часткової невизначеності пов'язано з цінностями особистості.

3. Прийняття рішень в умовах повної та часткової невизначеності пов'язане рівнем макіавеллізму.

Завдання дослідження:

1. Добір методик.
2. Організація та проведення самого дослідження.
3. Обробка та інтерпретація результатів дослідження.

Опис методик. Методика «Найкоротший дозволений шлях», розроблена Г.О. Баллом та П.Р. Чаматою [94].

Сутність методики «Найкоротший дозволений шлях» полягає в наступному. Випробуваному пропонуються графічні завдання - креслення, на кожному з яких зображені стрілка, точка і ряд фігур, що виконують роль перешкод (бар'єрів). Завдання наведені у додатку 1. Досліджуваний повинен з'єднати стрілку з точкою, дотримуючись при цьому таких правил.

1. Товсті суцільні затушовані бар'єри перетинати забороняється.
2. Не слід перетинати суцільний тонкий бар'єр, якщо його можна обійти. Кількість перетинів суцільних тонких бар'єрів повинно бути в кожній задачі настільки малим, наскільки це є можливим.
3. З усіх можливих шляхів з найменшою кількістю перетинів слід вибирати найкоротший.

Методика «Найкоротший дозволений шлях» досліджує цілеспрямовану діяльність, пов'язану з вирішенням візуально сприйманих задач.

В методиці «Найкоротший дозволений шлях» досліджуваний опиняється в новій ситуації при вирішенні кожної задачі. Він повинен проаналізувати її, прийняти відповідне рішення і виконати його. Спосіб аналізу вказується в інструкції; точне її дотримання гарантує правильне рішення завдання.

Досліджуваний не може правильно вирішити завдання, спираючись лише на аналогію; він обов'язково повинен скористатися логічним аналізом. До того ж в задачах є елементи, що відволікають його увагу і часто як би провокують його на невірне рішення.

Таким чином, методика «Найкоротший дозволений шлях» виявляє здатність обстежуваного швидко і точно аналізувати предметні ситуації, використовуючи саме ті положення інструкції, які потрібні в даний момент, і, відволікатися від елементів ситуації, несуттєвих для вирішення завдання. Цю комплексну здатність можна визначити як кмітливість.

Ставлячи випробуваного перед проблемною ситуацією в умовах дефіциту часу, методика дозволяє виявити деякі особливості його характеру. Щоб домогтися високого результату, досліджуваний повинен володіти, з одного боку, достатньої витримкою і, з іншого боку, впевненістю у своїх силах і рішучістю. Аналіз результатів випробування, перш за все характеру помилок, дозволяє скласти думку про те, які з цих якостей недостатньо розвинені у даного досліджуваного. Зокрема, він може проявляти схильність до імпульсивних, необдуманих дій (йти «напролом», не рахуючись з перешкодами), навпаки, надмірну обережність (сприймати як непереборне перешкоду те, що зовсім нею не є).

Досліджувані виконують 30 завдань. На випробування відводиться 10 хв. За його результат приймається кількість завдань, правильно вирішених за цей час. Для більш повної характеристики використовуються й інші показники: загальна кількість вирішених завдань; загальний час рішення (якщо кандидат здав роботу до закінчення 10 хв), розподіл помилок за видами («імпульсивна помилка», «обережна помилка» тощо).

Треба відмітити, що імпульсивність рішення визначається частіше всего порушенням перших двох правил, хоча можливі варіанти коли досліджувані роблять заборонені перетини, йдучи не оптимальним шляхом. Обережність рішень проявляється в порушенні третього правила, досліджувані обирають неоптимальний шлях, вбачаючи в бар'єрах, що

знаходяться поряд з оптимальним шляхом, загрозу. Також, обережність проявляється в з'єднанні стрілки із зайвими точками, або навпаки точки із зайвими стрілками, при умові, якщо не порушені перші два правила.

Методика вимірювання рівня макіавеллізму особистості (МАК-шкала).

Методика розроблена Р. Крісті і Ф. Гейс, у 1970 році.

Макіавеллізм - макіавеллістичність - властивість особистості, що включає в себе цинізм, відчуженість, емоційну холодність, зневагу до конвенціональної моралі, що допускає використання інших в своїх цілях. При такому вигляді маніпуляції експлуатація іншого актуалізує його потребу в співробітництві, бажанні мати хороші відносини і добре виглядати в очах оточуючих. Для порівняння: маніпуляція - це процес, за допомогою якого маніпулятор одержує більше певного виду винагород, ніж він би отримав без маніпуляції, а хтось отримує менше, принаймні в межах актуальної ситуації.

Досліджуваним була дана інструкція: Оцініть, наскільки перераховані нижче ознаки відповідають вашим настановами щодо себе та інших людей. Оцінку кожного приведеного судження необхідно висловити, використовуючи п'ятибальну шкалу:

1 - абсолютно не згоден;

2 - не згоден;

3 - важко сказати;

4 - згоден;

5 - абсолютно згоден.

Інтерпретація:

Низький рівень макіавеллізму (до 50 балів і вище) передбачає: сором'язливість, ввічливість, відсутність грубих виразів в мові. Милосердя, доброту, сердечність. Емпатію, співчуття, поступливість, розуміння. Відчуття радості від процесу (творчості). Потреба в допомозі, довірі, визнанні з боку оточуючих, прагнення до тісної співпраці, доброзичливе ставлення до оточуючих. Правдивість, довірливість, щирість, сумлінність.

Високий рівень макіавеллізму (від 50 балів і вище) передбачає: прагнення говорити правду, критичність, прямолінійність, наполегливість у досягненні мети. Домінантність, якості лідера, агресивність, наполегливість, особистісна сила, любов до змагання. Нехтування соціальним схваленням, тенденція мати особливу думку, відмінну від думки більшості, націленість на результат, прагматичність. Впевненість, почуття власної переваги, незалежність, прагнення до суперництва. Саморефлексія, наявність внутрішніх конфліктів, загальний негативний емоційний фон. Марнославство, любов до лестоців, честолюбство, вміння пристосовуватися в будь-якій ситуації.

Люди з високими значеннями по даній шкалі (Високі Макі - термін, запропонований Р. Крісті) - перші там, до чого всі прагнуть, конкуруючи, використовуючи інших як засіб виграти так, що інші дякують їм за цю можливість.

Люди з високими балами за даною шкалою значно більш успішні при веденні переговорів, використанні маніпулятивних тактик та отриманні винагороди, ніж мають середні і тим більше низькі бали.

«Тест смисложиттєвих орієнтації» або, скорочено, СЖО, незважаючи на малий обсяг опитувальника (20 пунктів), є вельми надійною в психометричному, і вельми багатою в якісному відношенні методикою. Досліджуванам дається інструкція: Вам будуть запропоновані пари протилежних тверджень. Ваше завдання - вибрати одне з двох тверджень, яке, на Вашу думку, більше відповідає дійсності, і відзначити одну з цифр 1, 2, 3 залежно від того, наскільки Ви впевнені у виборі (або 0, якщо обидва твердження на Ваш погляд однаково вірні).

В методиці присутні наступні шкали:

1. Основна шкала.
2. Шкала «цілі у житті», тобто наявність життєвих цілей, покликання, намірів в життя (6 пунктів).

3. Шкала «інтерес і емоціональна насиченість життя» - висловлює відчуття успішності здійснення самого себе в житті і повсякденній діяльності (6 пунктів).

4. Шкала «задоволеність самореалізацією» - висловлює відчуття успішності самого самоздійснення в житті і повсякденній діяльності (5 пунктів).

5. Шкала «Я - господар життя» - виражає відчуття людиною її здатності впливати на хід власного життя (4 пункти).

6. Шкала «керованість життя» - висловлює впевненість у принциповій можливості самостійного здійснення життєвого вибору (5 пунктів).

Також для створення ситуації невизначеності ми використали стимульний матеріал методики О.Ю. Артем'євої, який використовувався нею для дослідження візуальної семантики. Він складався з 8 котурних малюнків. Досліджувані мали відповісти на запитання: Які почуття викликають ці малюнки(див. додаток 2). Треба відмітити, що дана інструкція відрізняється від інструкцій О.Ю. Артем'євой, але в рамках даної методики можливі вільні інструкції [6].

Методика Рокіча.

Теоретичні основи. Система ціннісних орієнтації визначає змістовну сторону спрямованості особистості і складає основу її відносин до навколишнього світу, до інших людей, до себе самої, основу світогляду і ядро мотивації життєдіяльності, основу життєвої концепції і «філософії життя».

Найбільш поширеною в даний час є методика вивчення ціннісних орієнтації М. Рокіча, заснована на прямому ранжуванні списку цінностей. Остання обставина змушує багатьох авторів сумніватися в надійності методики, так як її результат сильно залежить від адекватності самооцінки випробуваного. Тому дані, отримані за допомогою тесту Рокіча бажано підкріплювати даними інших методик.

М. Рокіч розрізняє два класи цінностей:

термінальні - переконання в тому, що кінцева мета індивідуального існування варта того, щоб до неї прагнути;

інструментальні - переконання в тому, що якийсь образ дій або властивість особистості є кращим в будь-якій ситуації.

Цей поділ відповідає традиційному поділу на цінності-цілі і цінності-засоби.

Процедура проведення. Респонденту пред'являються два списки цінностей (по 18 у кожному), або на аркушах паперу в алфавітному порядку, або на картках. У списках випробуваний присвоює кожній цінності ранговий номер, а картки розкладає по порядку значимості. Спочатку пред'являється набір термінальних, а потім набір інструментальних цінностей.

Обстеження краще проводити індивідуально, але можливо і групове тестування.

Інструкція. Зараз Вам буде пред'явлений набір з 18 цінностей, базових принципів, якими Ви керуєтесь у житті. Ваше завдання - розкласти їх по порядку значущості особисто для Вас.

Уважно вивчіть поданий список і виберіть ту цінність, яка для Вас найбільш значима - вона займе перше місце (або отримає перший ранг). Потім виберіть другу за значимістю цінність і помістіть її на друге місце. Розставте всі запропоновані цінності. Найменш важлива залишиться останньою і займе, відповідно, 18-е місце.

Працюйте не поспішаючи, вдумливо. Тут немає правильних або неправильних відповідей. Кінцевий результат представить Вашу систему цінностей.

Дані опитувальників та експериментальних задач піддавалися обробці згідно окреслених інструкцій підрахунку результатів даних методик.

Також, при аналізі результатів використовувалися статистичні методи аналізу: коефіцієнт рангової кореляції Спірмена, факторний і кластерний

аналіз. При обробці даних використовувався статистичний пакет SPSS 21 та SPSS 23.

Методика Артем'євої була піддана контент аналізу. На основі останнього відповіді досліджуваних були розподіленні на наступні категорії:

1. Позитивне ставлення (Позитивні емоції та асоціації: тепло, сонце, радість, любов тощо);
2. Негативне ставлення (Негативні емоції та асоціації: холод, вибух, гнів, страх, тривога тощо);
3. Нейтральне ставлення (Нейтральні асоціації: чобіт, коло, зірка, пазл, нічого, невизначеність, байдужість; а також відсутність асоціацій).

Повний перелік асоціацій досліджуваних див. у додатку 3.

Процедура дослідження. В дослідженні взяли участь студенти денної та заочної форми навчання факультету психології та соціальної роботи Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, студенти денної форми навчання факультету психології та соціальної роботи Полтавського державного педагогічного університету, студенти денної форми навчання історичного факультету Національного університету імені Тараса Шевченка, студенти денної форми навчання різних факультетів Національного університету «Київський політехнічний інститут».

Вік досліджуваних – 18-39 років. Гендерний фактор до уваги не брався.

Кількість вибірки – 191 досліджуваний(157 чоловік для списку А тесту Рокіча і 153 людини для списку Б, що пов'язано з видаленням некоректно заповнених бланків методик).

Методики пред'являлися досліджуваним на окремих бланках. На їх виконання надавався час протягом однієї академічної години.

Загальні результати дослідження. Превалюючими термінальними цінностями наших досліджуваних є здоров'я, любов та щасливе сімейне життя. Перше місце серед термінальних цінностей наші досліджувані віддали здоров'ю, і це не дивно, оскільки в нашій культурі здоров'я вважається основою всілякої активності суб'єкта. Напевно, і в інших вікових групах ми

побачимо переважання даної цінності, хоча це вище приведене твердження може виявитись результатом когнітивних викривлень, тож потрібне спеціальне дослідження даного питання.

Надання переваги цінностям любові та щасливого сімейного життя можна пояснити гендерними та віковими факторами. Щодо гендерних факторів треба відмітити, що в нашій вибірці переважають жінки, можливо у виборці з переважанням чоловіків перші місця зайняли б інші цінності. Щодо впливу вікового фактору зазначимо, що наші досліджувані в переважній більшості знаходяться на етапі «близькості» у віковій періодизації Е. Еріксона, звідси надання переваг вище зазначеним цінностям.

Найменш популярними серед термінальних цінностей у наших досліджуваних виступають: краса природи і мистецтва, розваги, щастя інших та творчість. Щодо цінності розваг, то її непопулярність можна пояснити впливом соціальних факторів, а саме: неприйняттям у нашому суспільстві бездіяльного способу життя та осудження даного способу проведення часу на всіх рівнях суспільства, не треба виключати вплив і нижчеприведених психологічних факторів. Цікаво, що творчість та краса природи та мистецтва, які пов'язані з розвагами, теж мало ціняться нашими досліджуваними. Можливо, ми маємо справу з певним комплексом направленості особистості на буденність існування. Можна припустити, що така направленість викликана непевністю, що характерна для нашого суспільства, і є захисним механізмом по відношенню до даного виду невизначеності. Малу вагу цінності щастя інших, теж можна пояснити несприятливими умовами життя у нашій країні. Бо як вказували А. Маслоу та сучасні еволюційні психологи, турбота про щастя інших частіше всього виникає, якщо задоволені власні потреби суб'єкта [37].

Серед інструментальних цінностей найбільш популярними у наших досліджуваних є вихованість і чесність. Відносно вихованості можна сказати, що дана цінність є однією з найбільш прищеплюваних у нашому суспільстві (сім'я (ідеться про нормальну сім'ю), школа) направлена на вироблення у

особи даної якості. Різноманітні організації теж мають свій специфічний діловий етикет, який підтримує у особи існування даної якості. Тому не дивно, що дана цінність є глибоко інтерналізованою у наших досліджуваних. Вибір чесності, як важливої цінності, напевно напряму пов'язаний з популярністю любові, як кінцевої цінності, оскільки любов передбачає чесність між партнерами. Крім того, на вибір досліджуваних могли вплинути соціально-політичні події, що відбувалися під час проведення дослідження, оскільки одним із лозунгів, що привалював під час даних подій, були чесність влади, боротьба з корупцією тощо. Не слід виключати і вплив психологічних факторів про які йтиметься нижче.

Найменш популярною інструментальною цінністю серед наших досліджуваних є цінність високих домагань, що на нашу думку, теж пов'язано з економічною та соціальною нестабільністю в суспільстві, в даній ситуації високий рівень домагань далеко не завжди може реалізуватися, тому цінність такої ефемерної речі як високі ідеали, мрії про досягнення закономірно знижується.

Дослідження показує переважання індивідів, схильних макіавеллізм. Середнє значення даного параметру в нашій вибірці - 55,9 бала. Треба відмітити, що середній показник шкали макіавеллізму у випробовуваних не є значно вище, ніж граничне значення, що відділяє макіавеллістів від не макіавеллістів. Вище сказане означає, що дезадаптація випробовуваних в жодному разі не буде значною мірою виражена. Можливими поясненнями даного факту є вік випробовуваних: молодші люди більше схильні до макіавеллізму, що в рамках традиційних уявлень про дані параметри пояснюється несформованістю психічних структур, що відповідають за моральну регуляцію власних виборів тощо. Дійсно, є дослідження, які вказують на негативний зв'язок макіавеллізму з постконвенційним рівнем морального розвитку, який характеризуються прийняттям особистості як безперечною цінності. Але, в той же час, не відхиляючи дані вищевказаних досліджень, слід зазначити, що сприйняття людини як найвищої цінності у

своїх абсолютиських проявах буде вести до дезадаптації носія поглядів у суспільстві, що не характеризується гуманністю. Зокрема, наше суспільство в багатьох аспектах не є цілком гуманним. Закономірно, як реакція адаптації до даного суспільства виникає схильність до підозрливості, прагнення перших обіграти можливого противника, що виражається в підвищеному рівні макіавеллізму.

Отже, вищенаведені твердження є досить гіпотетичними і суперечать дослідженням, які вказують на дезадаптивний характер макіавеллізму, але в той же час, за аналогією з постулатом еволюційної психології, зовні не логічне і дезадаптивна поведінка може мати адаптивне значення в ширшому контексті, ми можемо припустити, що макіавеллізм, дезадаптує особистість, служить їй захистом від ще більших неприємностей [37]. Приміром, в США членами тоталітарних сект стають в більшості представники середнього класу, які, на відміну від представників вищих і нижчих класів суспільства, більш довірливі, що є результатом більшої стабільності їхнього життя [67]. Розгул тоталітарних сект і шахрайських угруповань у країнах колишнього СРСР теж можна пояснити звичкою до стабільності, довірливістю до засобів масової інформації. Підвищений рівень макіавеллізму в нашій вибірці можна трактувати, як сформовану захисну реакцію на складні життєві умови, характерні для нашого суспільства. Цікаво було б порівняти рівень макіавеллізму в СРСР і в сучасних Україні та Росії. Це можна здійснити за допомогою ретроспективного заповнення опитувальників, хоча тут потрібно враховувати помилки, викликані особливостями людської пам'яті.

Ми простежили зв'язок макіавеллізму з певними цінностями. Треба відзначити, що у всіх випадках кореляція є досить значимою (на рівні 0,01).

Наше дослідження показало позитивний зв'язок макіавеллізму з цінністю чесності ($r = 0.257$), що не суперечить іншим дослідженням. Важливим є знаходження можливих пояснень даного феномену, оскільки макіавеллізму асоціюється з брехнею і маніпуляціями. Можливим його поясненням є недосконалістю методик вимірювання даного психологічного

конструкту. Дійсно, дослідники знайшли певні суперечності в самому опитувальнику. Але, якщо навіть методи вимірювання даного конструкту не є валідними, чесність як цінність не зовсім суперечить духу Макіавеллі. Сам він, завдяки істинному опису сучасної йому політичної ситуації та принципів адекватної поведінки і прийняття рішень в даній ситуації, намагався досягти певних цілей. Треба відмітити, що Н. Макіавеллі вперше в історії створив нормативну модель політичних рішень, яка, на відміну від його попередників, ґрунтувалася не на основі певних ідеалізованих норм, а на аналізі реальної політичної ситуації [69].

Загальновідомо, що для ефективної маніпулятивної стратегії пряма брехня небезпечна, оскільки її відкриття ставить під загрозу весь план маніпулятора. Саме максимальна чесність, там, де це не перешкоджає досягненню поставлених цілей, робить маніпуляцію вдалою.

Також показано позитивний зв'язок макіавеллізму з цінністю чутливості та її аспектів, які проявляються в турботі ($r = 0.337$). Цей зв'язок можна пояснити схильністю макіавеллістів до виявлення брехні. Без певної чутливості, емпатії неможливо виявити приховані мотиви людської поведінки і можливі ознаки недостовірності повідомлень співрозмовника. Також можливою причиною зв'язку чутливості з макіавеллізмом є те, що макіавеллісти живуть у ворожому для них світі, звідси і цінність турботи. Можна припустити, що макіавеллістів не тільки цінують турботу про себе як умову свого виживання, але й здатні до турботи до оточуючих. Це підтверджується позитивним зв'язком макіавеллізму з цінністю щастя інших ($r = 0.277$). Як уже зазначалося, дані стратегії не є прямо протилежними гуманістичним ідеям. Сам Макіавеллі, створюючи свій трактат, турбувався про свою державу та народ [69]. Зазначимо, що отриманий результат йде в розріз з дослідженнями, які показують зв'язок макіавеллізму з доконвенційним рівнем морального розвитку (Наприклад [45]). Тож, дане коло питань потребує додаткової теоретичної та експериментальної розробки.

Також, встановлений негативний зв'язок макіавеллізму з цінністю високих прагнень ($r=-0.263$). Даний результат може здатися парадоксальним, оскільки основною характеристикою макіавеллізму є прагнення до влади. Очевидно, що дане прагнення повинно домінувати в якості інструментальної цінності, щоб добитися владного положення людина повинна мати високий рівень домагань. Але, цинізм та схильність до сумнівів роблять неможливим утворення високого рівня вимог до себе та оточуючих, оскільки утворення такого рівня передбачає наявність певних ідеалів та віри, що не характерно для людей з високим рівнем макіавеллізму, їх прагнення до влади не є прагненням до зміни суспільства, а є засобом продовження свого безпечного існування. Дане твердження на перший погляд протирічить нашій гіпотезі, що макіавеллізм може бути засобом досягнення позитивних та суспільно корисних цілей, але насправді дане твердження окреслює коло цих цілей. Макіавеллістичні стратегії направлені на створення умов для виживання індивіда, або певної спільноти (наприклад сім'я) або велика група (нація). Дане узагальнення можна проілюструвати прикладами із трактату Макіавеллі та загальною ціллю цього трактату.

Виявлений негативний зв'язок макіавеллізму та цінності розваг ($r=-0.398$). Даний факт можна пояснити суб'єктивним сприйняттям макіавеллістами як небезпечного середовища. Дослідження показують високий рівень тривожності у макіавеллістів. Звісно, при такому сприйнятті, вони не бачать цінності в розвагах, оскільки останні не ведуть до виживання. Треба відмітити, що йдеться про виживання не тільки в фізичному плані, але й в соціальному, світоглядному тощо. С. Мадді вказував, що крім смерті, як кінцевої фази людського буття, людина переживає безліч малих смертей – різного роду невдач, проблем в міжособистісних стосунках тощо [58]. Люди з високим рівнем макіавеллізму напевно гіперчутливі до даного роду подій, вони глибоко їх переживають, і напевно, не мають достатньо ефективних копінг-стратегій для конструктивного переживання даних ситуацій. Тому, розваги для них є пустою тратою часу, який можна використати для

вирішення нагальних або перспективних проблем. Дана стратегія можливо є ефективною в умовах підвищеної небезпеки, але при використанні в повсякденному житті повинна призводити до різних неадекватностей в поведінці. Це твердження не протирічить дослідженням, що вказують на зв'язок дезадаптації індивідів з високим рівнем макіавеллізму. Звісно наші твердження носять багато в чому гіпотетичний характер, але вони відкривають широке поле для подальших досліджень поведінки та внутрішнього світу макіавеллістів, в плані прийняття рішень, реагування та переживань відносно різних умов існування в фізичному, соціальному плані тощо.

Також, виявлено негативний зв'язок макіавеллізму з цінністю матеріально забезпеченого життя ($r=-0.311$). Ми можемо припустити, що даний факт пов'язаний з використанням макіавеллістами швидкої стратегії досягнення успіху – досягаючи своїх цілей вони ідуть на ризик втрат, особливо не замислюючись про майбутнє. Прагнення до матеріально забезпеченого життя більш притаманно для людей, які використовують повільну еволюційну стратегію досягнення успіху, при якій вони ідучи до своїх цілей намагаються не ризикувати і уникати зайвих витрат, послідовно накопичуючи певні блага. Негативний зв'язок макіавеллізму та цінності матеріально забезпеченого життя має також екзистенційні передумови. Як уже зазначалося, для людей з високим рівнем макіавеллізму є характерним: сприйняття світу як ворожого середовища, де панує лише конкуренція і кожен в будь-який момент може встромити іншому ножа в спину. Звісно середовище, де наявна загроза, як становленню, так і самому існуванню особистості матеріальні цінності виходять на другий план.

Люди в більшості мають певну спрямованість, а саме: на ціль, або на процес. Наше дослідження показує, що при високому рівні макіавеллізму люди не орієнтовані на процес (негативна кореляція з цінністю розваг) та слабо орієнтовані на досягнення цілей (негативна кореляція з цінністю високих запитів). Їх спрямованість на цілі носить більш базовий характер

(можна сказати що вона більш примітивна в порівнянні з цільовою системою не макіавеллістичних особистостей), але в той же час, їх цілі можуть мати більш екзистенційний характер з відтінком певного матеріалізму, оскільки ідеться про стратегії виживання індивіда в суспільстві і в світі в цілому.

Крім того, виявлено негативний зв'язок макіавеллізму з цінністю незалежності ($r = -0.280$). Цікаво, що дослідження вказують на позитивний зв'язок макіавеллізму та екстернальності [25]. Є вірогідність, що саме з цим пов'язаний отриманий нами результат, оскільки суб'єкт не повинен цінувати те, про що він в принципі не має уявлення в своєму чуттєвому досвіді або вважає цілком неможливим для себе. У будь-якому випадку, окреслене питання заслуговує подальших досліджень.

3.2. Кореляційний аналіз зв'язку ціннісно-сислової сфери з прийняттям рішень в умовах невизначеності

В таблицях 1 і 2 показані значимі кореляції між результатами методик, направлених на вивчення ціннісно-сислової сфери та процесів прийняття рішень особою.

3.2.1. Зв'язок процесів прийняття рішень в умовах часткової невизначеності з ціннісно-сисловою сферою особистості.

Як видно з таблиць встановлено позитивний зв'язок між баченням смислу у своєму минулому та здатністю вирішувати задачі у методиці «Найкоротший дозволений шлях» ($r=0.153$ при $p=0.05$). Дана методика потребує від досліджуваних здатності до зосередження та здатності до аналізу умов задачі. Треба відмітити, що є певний проміжок часу (20 секунд на задачу), протягом якого необхідно знайти оптимальне рішення. Ми вважаємо, що середньо досліджувані мають достатньо часу для прийняття оптимального рішення в кожній задачі. Крім того, ми сильно не акцентували увагу на часових аспектах вирішення задач, часові рамки носили більше рекомендаційний характер. Тож, умови проведення дослідження давали змогу виявити вплив більш суб'єктно зумовлених психічних процесів. До даних процесів відноситься ціннісно-сислова сфера особистості.

Задоволеність прожитим життям та рівнем самореалізації повинна знижувати рівень тривожності суб'єкта, що дає змогу зосередитись на аналізі задач без страху не встигнути у відведений час.

Таблиця 1

Значимі кореляції результатів за методикою «Найкоротший дозволений шлях» та методикою Артем'євої з результатами за тестом СЖО

Методика	«Найкоротший дозволений шлях»				Методика Артем'євої		
	Ефективні	Імпульсивні	Обережні	Відмова	Позитивні	Негативні	Нейтральні
Шкали СЖО							
Загальна					0.242**		-0.171*
Минуле	0.153*	-0.154*			0.266**		-0.184*
Майбутнє					0.252**		-0.178*
Господар життя		-0.153*			0.195**		
Управління життям					0.226**		-0.171*

* - кореляція значима на рівні 0.05

** - кореляція значима на рівні 0.01

Таблиця 2

Значимі кореляції результатів за методикою «Найкоротший дозволений шлях» та методикою Артем'євої з результатами за методикою Рокіча

Рішення	«Найкоротший дозволений шлях»				Методика Артем'євої		
	Ефективні	Імпульсивні	Обережні	Відмова	Позитивні	Негативні	Нейтральні
Цінності							
Свобода	-0.162*	0.181*					
Незалежність	-0.168*						
Освіченість	0.172*						
Суспільне визнання		0.161*					
Сімейне життя		-0.196*					
Впевненість у собі		0.186*					
Життєва мудрість			0.176*				
Розваги			-0.163*				
Високі запити			-0.182*				
Краса природи				0.191*			
Життєрадісність					-0.184*		
Нетерпимість до недоліків					0.233**		

* - кореляція значима на рівні 0.05

** - кореляція значима на рівні 0.01

Можна провести аналогію між ефективністю вирішення задач методики «Найкоротший дозволений шлях» з дослідженням отримання відстроченої винагороди. Можна припустити, що досліджувані успішні у вирішенні наших задач використовують послідовну еволюційну стратегію, що дозволяє їм отримувати більше «дивідендів» у довгостроковому плані [37]. У всякому випадку це припущення потребує подальших досліджень. На користь використання досліджуваними послідовної еволюційної стратегії вказує високий рівень педантизму, який необхідний для успішного виконання даної методики.

Наше дослідження, не прямим чином, доводить вплив позитивного минулого досвіду на ефективність прийняття рішень за певних умов. Важливо продовжувати дослідження в даному напрямку, оскільки дані дослідження зможуть виявити межі використання великого кола теоретичних систем, що концентрують свою увагу на чинниках впливу на поведінку людини, пов'язаних з подіями минулого. Треба відмітити, що дослідження з використанням психологічного інструментарію, подібного до нашого, лише частково створюють умови для верифікації вище зазначених теорій, оскільки він заснований на реєстрації суб'єктивних оцінок досліджуваних, які далеко не завжди відображають минулий досвід досліджуваних.

Встановлено позитивний зв'язок рівня правильності вирішення задач цінністю освіченості ($r = 0,172$ при $p = 0,05$). Досліджувані, які цінують широке коло знань та залученість до надбань культури, більш ефективно приймають рішення під час виконання завдань методики «Найкоротший дозволений шлях». Це можна пояснити тим, що прагнення до широкого кола знань та оволодіння культурними надбаннями розвиває у досліджених високий рівень аналітичних здібностей, що необхідно для успішного вирішення задач зазначеної методики.

Але в той же час прагнення до широких знань та утвердження в рамках культури може свідчити про спробу подолати невизначеність. Ефективність у вирішенні наших задач може бути результатом розвинутої навички долати

невизначеність. Треба відмітити, що дані задачі характеризуються частковою невизначеністю – у них наявні певні орієнтири, що можуть знижувати дискомфорт досліджуваних інтолерантністю до невизначеності та наявності прагнення до широкого кола знань.

Виявлено негативний зв'язок між ефективністю прийняття рішень в задачах методики «Найкоротший дозволений шлях» з цінністю свободи та незалежності ($r = -0,162$ та $r = -0,168$ при $p = 0,05$) Досліджувані, що ефективно вирішують дані задачі не бачать користі в прийнятті самостійних рішень, відстоюванні власної позиції тощо.

Як ми вже зазначали методика «Найкоротший дозволений шлях» створює умови часткової невизначеності, коли наявні певні альтернативи та існують орієнтири, що допомагають здійснити вибір. Даний тип невизначеності відрізняється від повної невизначеності – коли немає чітко виділених альтернатив та не існує чітких орієнтирів для прийняття рішень. В той же час, повна невизначеність передбачає максимально можливу свободу рішень та дій людини, що створює можливості для творчого процесу та само здійснення людини.

Наші досліджувані ефективно діють в умовах часткової невизначеності, і чим ефективніші їхні рішення в даних умовах, тим менше вони прагнуть бути в ситуаціях повної невизначеності.

Можливим поясненням даного факту є вироблений у наших досліджених адаптаційний механізм, що базується на створенні певного компромісу між природним бажанням існувати у визначених умовах та іманентній для світу невизначеності. Досліджувані, завдяки прагненню до широких знань, засвоєнню культурних зразків, виробляють, розвивають аналітичні здібності, що дозволяє швидко орієнтуватися в умовах часткової невизначеності. Досліджувані знаходять для себе певну нішу взаємодії з невизначеністю і намагаються знаходитися в ній.

Можемо припустити, що наші досліджувані інтолерантні до невизначеності, яку несе в собі свобода, саме через опору на суспільний

досвід. Чим ефективніше досліджувані можуть знаходити аналогії між певними ситуаціями, тим більш вразливішими вони стають в ситуації повної невизначеності, де неможливо діяти за певними аналогіями. Щоб зрозуміти причини не комфортності, яку викликає у досліджуваних ситуацію невизначеності, потрібно вказати на їх орієнтацію на пізнання уже готових культурних зразків, а не дослідження речей, що перебувають поза межами обумовленими уже здобутими знаннями. На підтвердження даної тези вказує наявність тенденції до негативного зв'язку ефективності виконання завдань в методиці «Найкоротший дозволений шлях» та цінності пізнання ($r = -0.130$).

Загалом виявлено негативні кореляційні зв'язки між оптимальною стратегією вирішення задач в методиці «Найкоротший дозволений шлях» та імпульсивною стратегією. Це ж саме можна сказати і про відмінність між ефективною і обережною стратегією вирішення завдань. Дані факти свідчать про наявність відмінної психічної організації у досліджуваних, які ефективно виконують завдання нашої методики, від досліджуваних, що використовують інші стратегії вирішення завдань. В той же час не виявлено значимої кореляції між результатами, які використовують імпульсивну та обережну стратегію вирішення завдань, хоча сама кореляція між даними стратегіями є також негативною. Можливим поясненням даного факту є мала вибірка досліджуваних, що створює умови для похибок в результатах статистичних розрахунків. Хоча наша вибірка і є випадковою, а також охоплює людей різного віку та статі, з різних регіонів України, вона не є цілком репрезентативною. Збільшення вибірки в десять разів, в принципі, повинно привести до логічного результату наявності статистично значимих відмінностей у психіці досліджуваних, що переважно використовують різні стратегії у вирішенні задач нашої методики.

Іншим можливим поясненням відсутності негативної значимої кореляції між імпульсивною та обережною стратегіями нашої методики є її недосконалість – нездатність до повного виявлення досліджуваних тенденцій. Але, ми виключаємо таку можливість, оскільки дана методика

пройшла надійну апробацію, де показала свою ефективність у вирішенні поставлених дослідниками завдань.

Третьою можливою причиною даних результатів є помилковість імпульсивної та обережної стратегії у вирішенні задач даного типу. Дані фактори нашої методики є по змісту протилежними фактору «вірно». В той же час хоч фактори «обережність» та «імпульсивність» протилежні один одному, але все ж їх об'єднує помилковість, як стратегія вирішення задач в нашій методиці.

Встановлено наявність негативного зв'язку між імпульсивністю та рівнем осмисленості життя у минулому. Іншими словами наявний зв'язок між імпульсивністю та рівнем незадоволеності результатами процесу самореалізації суб'єкта. Можливим поясненням даного факту є зв'язок самореалізації із задоволенням більш базових потреб, а також неможливістю реалізувати власні цілі та смисли, що стоять за останніми. Еволюційні психологи довели, що негативний досвід у минулому суб'єкта сприяє виробленню у нього імпульсивної стратегії поведінки, яка спрямована на задоволення потреб суб'єкта поки є наявна можливість їх задоволення [37]. Негативний досвід у минулому робить неможливим для суб'єкта дострокове та поетапне планування шляхів реалізації власних цілей. Тож дана категорія людей намагається реалізувати власні цілі «тут і зараз» через використання стратегій підвищеним рівнем ризику та схильність приймати рішення, що приносять відчутну користь у короткостроковій перспективі. Дослідниками показано, що негативний минулий досвід сприяє підвищеному рівню імпульсивності починаючи з раннього віку, та збереження цієї тенденції у подальших вікових етапах. Даний результат нашого дослідження, в деякій мірі теж підтверджує вище приведену теорію, оскільки вказує на зв'язок негативного досвіду в процесі реалізації життєвих смислів з рівнем прояву імпульсивності у наших досліджуваних.

Цікаво провести додаткові дослідження, а саме: лонгітюдне порівняння життєвого шляху представників ефективної та імпульсивної

стратегії прийняття рішень в методиці «Найкоротший дозволений шлях». Виходячи із уявлень еволюційної психології, ми можемо припустити, що досліджувані, які ефективно справлялися з нашими завданнями в цілому будуть більш успішними у житті, але в той же час їхнє становлення в плані успіху буде більш тривалим та поступовим. Крім того, малоімовірно, що вони досягнуть крайніх точок успіху у важливих для них сферах життя.

У представників імпульсивної стратегії прийняття рішень завдань нашої методики, можна припустити наявність «нелінійних» відносин з життєвим успіхом. Можна припустити, що частина з них буде мати порівняно низький рівень успіху у важливих для них сферах життя. Вірогідно наявність серед наших досліджуваних, людей, що максимально наблизяться до точки найвищого успіху та самореалізації, завдяки схильності до ризику та здатності швидко приймати необхідні рішення. В той же час і при знаходженні на вершині самореалізації ймовірно наявність в даних досліджуваних різноманітних криз, що може вилитись в «падіння» в протилежність самореалізації. Крім того, схильність до ризикових рішень створює умови, що сприяють виникненню невдач, що теж спонукає до входження в кризу та краху особистості.

Наше дослідження також виявило негативний зв'язок імпульсивності з відчуттям себе господарем свого життя, що можна поставити в один синонімічний ряд з поняттям інтернальності. Тому, чим більш виражена імпульсивність прийняття рішень в завданнях методики «Найкоротший дозволений шлях», тим більше вираженою є схильність приписувати подіям власного життя зовнішню, відносно суб'єкта, детермінацію.

Виявлений зв'язок імпульсивності з цінністю свободи, що є закономірним, оскільки сам імпульс як прояв особистості може існувати лише в просторі свобод. В зв'язку з питанням про природу імпульсивності постає питання відношення даного феномена до особистісної сфери людини. Л.С.Виготський вказував, що імпульсивність проявляється за особистістю. Треба відмітити, що в радянській психології особистість загалом

розглядалася як контролююча інстанція суспільства в середині людини. В принципі теж саме ми знаходимо в класичних працях психоаналізу. Вікторіанська епоха в Англії та встановлення тоталітарної комуністичної влади в радянському союзі не могли не вплинути на розвиток як психоаналізу, так і культурно-історичної теорії. Треба відмітити, що навіть у найдемократичнішому суспільстві завжди наявні деякі тоталітарні тенденції, що проявляються в традиціях, в релігії, у сфері навчання тощо. Соціальні психологи показали домінуючу тенденцію підкорення авторитету, що є характерною для більшості людей. В будь-якому суспільстві є ієрархія, набір правил, норм обов'язкових до виконання. Дані норми завжди інтеріюлізуються в людину, як це показав Л.С.Виготський [16].

Ми не заперечуємо регулятивної ролі даних психічних утворень та їх користі для людини. Але в той же час інтеріюлізовані суспільні норми часто заважають людині проявляти свій потенціал. Особистість як результат суспільного життя людини часто сковує її свободу. Імпульсивність людини є проявом її сутності, що бере початок з більш філогенетично ранніх адаптаційних утворень людини. Звісно, імпульсивні реакції часто призводять до помилкових дій, але в той же час в них проявляється в повній мірі індивідуальність – людина діє так, як їй найбільш зручно та комфортно. Імпульсивність є проявом свободи людини, тому нерозривно пов'язана з відповідною цінністю. Імпульсивні суб'єкти повинні бути більш оригінальними та творчими, оскільки вони не зв'язані з контролюючими інстанціями особистості. Дані досліджувані повинні бути більш толерантними до невизначеності, мається на увазі її повний прояв, оскільки для знаходження стратегій подавлення часткової невизначеності потрібні розвинуті вольові процеси в поєднанні з когнітивними, які б забезпечили доступ до культурно прийнятих способів вирішення проблем.

Постає питання в залежності стратегій прийняття рішень в рамках тієї чи іншої задачі та необхідних для цього психічних якостей від рівня присутності невизначеності в даній задачі. Невизначеність присутня в кожній

задачі, різниться тільки її рівень, починаючи від вибору суб'єкта із кількох альтернатив до наявності безкінечної кількості альтернатив з неможливістю на певному етапі вирішення задачі виділення найбільш імовірних альтернатив. Для вирішення задач, які передбачають вибір з декількох наявних альтернатив, потрібно мати чіткі критерії для їх оцінки. Дані критерії мають частіше всього культурологічне походження і утворюються через інтеріоризацію цінностей референтних для індивіда соціальних груп. Навіть, якщо робить вибір виходячи із власних потреб, цінність даних потреб багато в чому задана її соціальним оточенням.

Ситуації повної невизначеності потрібно вироблення найбільш адекватних альтернатив вирішення задач. Але культурні зразки не можуть дати ці альтернативи або ведуть в правильному напрямку вирішення задач. Суб'єкту потрібна рішучість, щоб вийти за рамки культурно заданих паттернів поведінки, які неадекватні в ситуації. Імпульсивність, скоріш за все, створює базис для виникнення рішучості через слабкий зв'язок імпульсивної особи з культурно заданими нормами. Залишається відкритим питання про перетворення імпульсивності на рішучість, яка сприяє творчому акту особистості. Можна припустити, що в структурі особистості є певні підсистеми, що сприяють «сублімації енергії», яка виникає в імпульсивної особи у певну вольову дію, спрямовану на знищення соціальних стереотипів, що заважають знайти адекватне рішення в ситуації повної невизначеності. Імпульсивність бере початок з генетично закладеного прагнення людини до свободи. Раніше ми вбачали в інтеріорізованих суспільних нормах перепони на шляху свободи суб'єкта, які виражені його імпульсами, але дані норми можуть також направляти ці імпульси на певну ціль. Постає питання створення методів виховання особистості, яке б не заважало прояву її імпульсивної складової, а направляло її в певне вигідне для особистості і суспільства русло.

Крім імпульсивності, у людини з дитинства розвинута схильність наслідувати оточуючих. А.Бандура назвав цю схильність на учіння через

спостереження [126]. Треба відмітити, що паттерни поведінки, засвоєні таким непрямим шляхом, є більш сталими, ніж сформовані шляхом ціле направлено виховання. Також використання такої людської схильності у виховному процесі знімає протиріччя між природною людською імпульсивністю та прагненням до свободи з потребою засвоєння соціальних норм як засобів саморегуляції. Людина чудово засвоїть соціальні норми в процесі свого саморуху, задача педагога полягає тільки в створенні відповідного для даного процесу середовища з наявністю відповідних зразків для наслідування.

Виявлений негативний зв'язок імпульсивності у вирішенні задач методики «Найкоротший дозволений шлях» з цінністю щасливого сімейного життя. В принципі, це також не дивно, оскільки імпульсивні суб'єкти прагнуть до постійних змін, а також, як показано раніше, до свободи і незалежності в своїй поведінці, рішеннях тощо. Сімейне життя передбачає певну стабільність та злагодженість міжособистісних взаємин, при цьому обмежується певним чином свобода кожного члена сім'ї, що протирічить схильностям та прагненням імпульсивної особи. Важливим аспектом сімейного життя, що обмежує свободу індивіда, є відповідальність. Остання передбачає чітке планування власних дій, передбачення їх наслідків, що не властиво імпульсивним особам. Крім того, сім'я є відображенням культурних норм суспільства, зустріч з якими починаючи з дитинства не дуже приємна для імпульсивних осіб, оскільки заважає реалізації їх природних схильностей.

Виявлено позитивний зв'язок імпульсивності з цінністю самовпевненості. В принципі, самовпевненість виступає одним з факторів імпульсивних рішень, а саме наявність у людини даної риси робить можливим довіру людини до своїх внутрішніх імпульсів, схильностей, прагнень і виникнення рішучості щодо їх реалізації. Впевненість в собі є еволюційним утворенням, що сприяє активізації діяльності індивіда, спрямованої на досягнення важливих для нього цілей. Впевненість в собі

пов'язана з підкорковими зонами головного мозку, що відповідають за виникнення емоцій у людини. З активацією даних центрів пов'язана імпульсивність в прийнятті рішень.

При формуванні навичок відбувається їх автоматизація. По суті, навички переходять на один рівень з інстинктами. Треба відмітити, що інстинкти це ті ж самі навички, але сформовані в процесі еволюції. Дослідження показують рівноцінність у проявах імпульсивної поведінки та поведінки, що базується на міцному засвоєнні певних навичок або схем. В процесі діяльності суб'єкт ніби переписує раніше закладені імпульсивні форми поведінки. При цьому зростає впевненість суб'єкта відносно ситуацій, що вимагають прояву даної поведінки. В психофізіологічному плані в процесі діяльності виконується поступовий перехід в керуванні певними навичками в кори головного мозку до підкоркових структур. Активізація останніх повинна сприяти зростанню впевненості суб'єкта в процесі виконання відповідних дій.

Виявлено також зв'язок імпульсивності з цінністю суспільного визнання. Можливим поясненням може бути наявність зв'язку імпульсивності з екстраверсією, при якій суб'єкт відчуває гостру потребу в соціальних контактах. Іншою причиною може бути те, що імпульсивна поведінка призводить до конфліктів з оточуючими і взагалі мало ціниться в нашому суспільстві з його інститутами, побудованими на дисципліні. Фрустрація, що виникає в стосунках з оточуючими примушує суб'єкта цінити суспільне визнання. Звісно дані припущення потребують додаткових досліджень.

Виявлений позитивний зв'язок кількості невиконаних задач в методиці «Найкоротший дозволений шлях» з цінністю краси природи. Це можна пояснити особливістю даної методики, що характеризується сильною схематизованістю своїх завдань, що входить у протиріччя з направленістю суб'єктів на конкретику предметного світу. Остання є необхідною умовою для естетичного сприймання оточуючого середовища. Можна припустити,

що для даних суб'єктів сприймання людських творінь (наприклад, архітектури) є чимось абстрактним, невід'ємним від планів на основі яких вона створена. Тож, цікавим є дослідження сприймання та мислення людей, які цінують красу природи в плані розвитку конкретного та абстрактного мислення та особливостей просторового сприймання.

Виявлений позитивний зв'язок показника обережних рішень у методиці «Найкоротший дозволений шлях» з цінністю життєвої мудрості. Досліджувані, що намагаються якомога менше ризикувати будуть цінувати життєву мудрість як інтегральну якість мислення суб'єкта. Ми можемо припустити: а) наявність у минулому досвіді даних суб'єктів значної кількості помилок, що призводили до дуже негативних наслідків; б) підвищену чутливість до витрат, що спричинена характерологічно темпераментальними особливостями даних осіб. Можлива комбінація вище згаданих причин прояву обережності в процесі прийняття рішень. Прагнення до життєвої мудрості є наслідком тенденції до уникнення невдач даних досліджуваних. Життєва мудрість є засобом уникнення помилок, що задають страждань через вище згадані причини. Оскільки прагнення до здобуття певних якостей часто призводить до їх формування ми можемо припустити високий рівень рефлексивності, зваженості та поміркованості в процесі прийняття рішень, як характеристику даних досліджуваних. Крім того, вони повинні мати більший психологічний вік у порівнянні з фізичним. Даний набір психологічних якостей робить успішними прийняття рішень в спокійних умовах, але, в той же час, малопридатний для рішень в екстремальних ситуаціях, оскільки потребує наявності певного часу для прийняття рішень і певної рішучості діяти в ситуації недостатньої кількості інформації для прийняття зваженого рішення.

Виявлена негативна кореляція обережності в прийнятті рішень в задачах методики «Найкоротший дозволений шлях» з цінністю розваг. Ми можемо припустити наявність високого рівня тривожності у даних досліджуваних, що не дає змоги розслабитись і насолоджуватись процесом

гри або іншої розваги. Ми можемо припустити наявність у цих досліджуваних чітко виражених цільових установок негативного характеру, що виходять із намагання уникнути неприємностей, життєвих труднощів тощо. Крім того, можна припустити наявність або занадто низького, або дуже високого рівня креативності, при останньому обережні рішення є наслідком невротичних реакцій, що виникли в результаті перенапруження творчих сил. Згідно ідей М. Аптера, людина не може перебувати весь час в певному психічному стані, наявність певних цільових установок повинна переходити в стан розслаблення та розваг [5]. У даній групі досліджуваних наявне негативне ставлення до розваг, можна припустити, що фаза розслаблення у них відбувається якимось іншим чином, швидше за все через захисний механізм «втеча у хворобу», хоча можлива і творчість, яка носить вибуховий реактивний характер.

Виявлено негативний зв'язок обережності в прийнятті рішень в методиці «Найкоротший дозволений шлях» з цінністю високих устремлінь. Якщо припустити у даних досліджуваних наявність високої мотивації уникнення невдачі, то даний зв'язок є закономірним. Загалом, обережність в прийнятті рішень повинна коригувати цілі суб'єкта в плані заниження рівня домагань, оскільки, чим більш значна ціль, тим менша вірогідність її досягнення та більший ризик втрат на шляху до цієї цілі, що протирічить обережності стратегії поведінки в цілому, що протирічить обережній стратегії дії.

3.2.2. Зв'язок ціннісно-сислової сфери з прийняттям рішень в умовах повної невизначеності.

Був виявлений позитивний кореляційний зв'язок загальної осмисленості життя з позитивними почуттями та асоціації на невизначені стимули ($r=0.242$ при $p=0.01$). Високий рівень осмисленості життя дає змогу досліджуваним обирати позитивну інтерпретацію інформації, яка носить нейтральний невизначений характер. Даний результат можна співвіднести з ідеями позитивної психології, зокрема, з результатами досліджень

М.Чікцентміхайлі про необхідність смислу для повноцінної насолоди життям [129].

Люди з високим рівнем осмисленості життя безсумнівно будуть більш щасливими, також вони повинні відчувати себе більш захищеними від небезпек оточуючого середовища, менш схильні до підозрілого ставлення до оточуючих, цинізму, тощо. Цікаво, що тоталітарні секти даючи людям певний смисл життя водночас зменшують їх критичність мислення. Можливо деяку роль в цьому грає відкритий нами зв'язок осмисленості життя з позитивною інтерпретацією невизначених стимулів – люди з високим рівнем осмисленості життя інтерпретують непевні ситуації, які мали б викликати підозру і відчуття небезпеки позитивним чином, що призводить їх до потрапляння в руки релігійних шахраїв.

Цікаво провести дослідження зв'язку рівня осмисленості життя зі схильністю ставати жертвою різноманітних видів шахрайства. На користь нашої гіпотези свідчить негативна кореляція загальної осмисленості життя з макіавеллізмом ($r=-0.275$ при $p=0.01$). Треба відмітити, що дана кореляція має місце не тільки в нашому дослідженні, але й в більш репрезентативному дослідженні В.В. Знакова [29]. Як відомо, макіавеллізм характеризується підвищеною підозрілістю та недовірою до оточуючих. Хоча є дослідження, що вказують на позитивний зв'язок довірливості та макіавеллізму. Правда в даному дослідженні рівень довірливості визначався через самооцінку досліджуваних, тож дослідники припустили, що підозрілість макіавеллістів є компенсацією гіпердовірливості, яка, на їх думку, властива макіавеллістам [73]. У всякому разі дане коло питань потребує додаткових досліджень, оскільки може прояснити механізми прийняття рішень в ситуаціях, що загрожують матеріальному, фізичному та духовному благополуччю суб'єкта.

Виявлений зв'язок позитивних інтерпретацій невизначених стимулів з осмисленістю минулого ($r=0.266$ при $p=0.01$). Досліджувані задоволені результатами власної самореалізації бачать ситуації невизначеності в позитивному світлі, вибираючи позитивне ставлення до даних ситуацій як

точку опори. В процесі онтогенезу людина приймає ряд життєвих рішень, які визначають її рівень самореалізації. Особливо важливим є прийняття таких рішень у кризові періоди життя, саме ці рішення визначають особливості подолання життєвих криз, хоча безперечно важливість і зовнішніх, щодо особистості факторів, особливо в дитячому віці. Кризова ситуація завжди включає в себе певну невизначеність. Позитивне вирішення кризи повинно сприяти позитивному ставленню до ситуації невизначеності, про що свідчить вище наведений результат нашого дослідження.

Негативна кореляція осмисленості життя у минулому прийняттям рішень в умовах часткової та повної невизначеності (репрезентованої методики «Найкоротший дозволений шлях» та модифікованою методикою Артем'євої) вказує на наявність єдиного фактору, що визначає ефективність процесу взаємодії людини з невизначеністю. Хоча ми абстрагуємося від деяких негативних наслідків даної взаємодії, треба відмітити, що при взаємодії зі світом завжди будуть проявлятися негативні наслідки тих чи інших рішень і дій людини, але в той же час, завжди існують оптимальні рішення щодо більшості людей. Оптимальність таких рішень, щодо невизначеності, скоріш всього диктується рівнем задоволеності особи своєю самореалізацією. К. Роджерс вказував, що відкритість новому досвіду є характеристикою самореалізованої особистості (новий досвід завжди має в собі невизначеність), і що остання найбільш ефективна при наявності в досвіді особистості стосунків, що базуються на безперечному її прийнятті, створення можливості для дослідження навколишнього світу та творчості [126]. Результати нашого дослідження частково підтверджують дані тези, але, в той же час, існують фактори, що навіть при наявності достатнього рівня задоволеності самореалізацією не сприяють не стресогенній взаємодії з певним різновидом невизначеності. Ймовірно, що авторитаризм з його нетерпимістю до невизначеності є результатом проблем з само актуалізацією та відсутності бачення смислу в своєму минулому, механізмом виникнення даних феноменів може бути знецінення суб'єктом своїх потреб, потягів, мрій,

відмова від їх реалізації через привласнення інтроєктів, які несуть в собі релігійні та моралістичні норми присвячені самообмеженню за для досягнення цілей, що мають «певний смисл» у майбутньому. У всякому разі вище приведена гіпотеза потребу емпіричного підтвердження.

Виявлено позитивний зв'язок шкали «цілі життя» з позитивними асоціаціями та емоціями на стимульний матеріал методики Артем'євої ($r=0.252$ при $p=0.01$). Наявність цілей в житті досліджуваний впливає на вибір інтерпретації нейтральних невизначених стимулів в бік утворення позитивного ставлення до останніх. Наявність цільової установки робить осмисленими теперішні дії суб'єктів, навіть якщо нема чітких орієнтирів для даних дій. Цільові установки виступають певною заміною даних орієнтирів. Цілі, будучи орієнтирами більш високого рівня, беруть на себе дану функцію в певних ситуаціях невизначеності більш локального рівня, відбувається переосмислення ситуації в більш широкому смисловому контексті, що дає змогу для певних рішень та дій. Ситуація сприймається як один із етапів досягнення більш важливих життєвих цілей, що призводить до включення її в якості етапу цілісного контексту життєвого шляху суб'єкта.

Відсутній зв'язок методики Артем'євої та осмисленості життя в теперішньому ($r=0.137$). Це можна пояснити тим, що існування тут і тепер не передбачає невизначеності, яка характерна для майбутнього. Люди з високим рівнем осмисленості життя в теперішньому часі мають низький рівень тривоги і існують якби паралельно невизначеності, яка не є детермінантою їхніх рішень. Хоча треба відмітити, що кореляція між цими змінними не близьиться зовсім до нуля - переживання осмисленості життя щодо теперішнього часу теж визначає рішення та дії суб'єкта в ситуації невизначеності, але роль цієї змінної не є визначальною.

Великою проблемою у психологічній науці є феноменологічне існування зв'язків між психологічними змінами. Проблема полягає в тому, як суб'єктивно переживається певна психологічна реальність. Це напряду торкається відсутності зв'язку між наявністю смислу у теперішньому та

прийняттям рішень у невизначеності. Суб'єктивно людина, що захоплена переживаннями осмисленості свого цілісного існування в теперішньому часі не помічає або не реагує на невизначеність навколо себе. Постає питання про психологічні механізми даного феномену, можливо переживання, що захопили людину, створюють ілюзію осягнення власного життя, або людина зосередившись на своїх переживаннях та справах не вважає оточуючу невизначеність чимось важливим для себе. У всякому випадку, феноменологія взаємодії з невизначеністю людей, що глибоко переживають осмисленість свого існування у теперішньому часі, потребує подальших досліджень.

Виявлений позитивний зв'язок рівня суб'єктивного відчуття здатності впливати на події власного життя з вибором позитивної інтерпретації нейтральних невизначених стимулів ($r = 0.226$ при $p = 0.01$). Даний результат чудово «вписується» в теорію «вивченої беспорядності», як причини виникнення депресії [103]. Люди, впевнені в своїй здатності впливати на події власного життя, мають більш позитивний емоційний фон.

Виявлений позитивний зв'язок рівня впевненості суб'єкта в своїй здатності за будь-яких обставин здійснювати життєвий вибір з позитивною інтерпретацією нейтральних невизначених стимулів ($r = 0.195$ при $p = 0.01$). Даний результат можна співвіднести з дослідженнями, що показують вроджене прагнення людини до свободи [67]. впевненість суб'єкта в здатності завжди реалізувати це прагнення повинно позитивно впливати на його емоційний фон і як наслідок, інтерпретацію навколишньої дійсності. Крім того, ситуація невизначеності являє собою саме те місце, де реалізовується свобода суб'єкта, що не може не визначати позитивну інтерпретацію даної ситуації. Цікаво прослідкувати співставлення переконання суб'єкта в можливості реалізації власної свободи та поведінки в ситуації, яка дає цю свободу. Наше дослідження показує, що переконання у власній свободі вибору сприяє найбільш адекватній поведінці у відповідній ситуації, яка сприяє саногенному ефекту перебування в даній ситуації.

Логічно припустити, що переконання в неможливості здійснення суб'єктом вільного вибору буде сприяти виникненню тривоги у ситуації невизначеності, яка дає цю свободу. Можливою причиною даної реакції на ситуацію невизначеності є когнітивний дисонанс між переконаннями суб'єкта та наявною ситуацією. Ця проблема потребує додаткових досліджень, але на основі результатів нашого дослідження, ми можемо вказати на патологізуючий ефект уявлень, що заперечують наявність свободи суб'єкта та соціальних інституцій, що розповсюджують дані уявлення, оскільки останні сприяють дезадаптації суб'єкта у взаємодії із сучасним світом, який передбачає наявність ситуацій невизначеності і багатство варіантів рішень та дій в даних ситуаціях.

Результати нашого дослідження співпадають з результатами досліджень С. Мадді про зв'язок відчуття контролю з адекватністю взаємодії невизначеності [65]. В свою чергу, наші результати дещо протирічать дослідженням, що вказують на негативний зв'язок інтернальності та поведінки в ситуації невизначеності. Треба відмітити, що дане дослідження мало на увазі організаційну невизначеність, абсурдність наших завдань в очах деяких досліджуваних можна теж суб'єктивно інтерпретувати, як прояв організаційної невизначеності, тож правомірним є співвіднесення в результати обох досліджень. У всякому разі проблема зв'язку інтернальності та організаційної невизначеності, ще не має остаточного вирішення.

Виявлений негативний зв'язок уподобання цінності життєрадісності з вибором позитивної інтерпретації нейтральних невизначених стимулів ($r = -0.184$ при $p = 0.05$). В той же час виявлена тенденція до зв'язку цінності життєрадісності з вибором нейтрального реагування на невизначені стимули ($r = 0.150$). Взагалі треба відмітити, що позитивне реагування на невизначені стимули протиставляється в нашому дослідженні нейтральним реакціям, про це свідчать численні негативні кореляції нейтрального реагування з показниками осмисленості життя, які мають суттєві зв'язки з позитивним реагуванням на невизначені стимули.

Можливим загальним поясненням даного феномену є проявлення в ситуації невизначеності смислових утворень психіки, які наповнюють дані стимули емоційними складовими. При недостатній сформованості смислових утворень у психіці досліджуваних ми будемо мати вибір нейтральних інтерпретацій невизначених стимулів, що несуть в собі емоційне навантаження; або ми будемо мати вибір не робити ніяких інтерпретацій заданим стимулам.

Але повернемося до зв'язку цінності життєрадісності з вибором способу реагування на ситуацію невизначеності. Ми маємо дещо парадоксальний результат, оскільки згідно уявлень гуманістичної психології та здорового глузду, люди, які цінують життєрадісність та почуття гумору повинні позитивно реагувати на незвичну для них ситуацію, якою є пред'явлення стимулів, що несуть в собі невизначеність. Але ми маємо протилежний результат, досліджувані, що не цінують життєрадісність позитивно реагують на дані стимули. Можливим поясненням даного феномену є захисний характер життєрадісності, досліджувані цінують життєрадісність лише умовно, як засіб адаптації до соціуму, який вважає дану якість позитивною. Ситуація невизначеності провокує у даних досліджуваних протилежну реакцію, оскільки вона виходить за звичні соціальні рамки і примушує досліджуваних реагувати на основі більш глибоких поведінкових паттернів, що виражають їх дезадаптовність в рамках звичних ситуацій.

Можна припустити, що встановлення цінності життєрадісності на одне з останніх місць при рангуванні частково пов'язана з неприйняттям досліджуваними певних соціальних установок, пов'язаних з даною цінністю, а саме: її безумовно позитивний характер, оскільки це вимагає від людини носіння певної маски, контролю власних почуттів, тощо.

За цією логікою, існування в суспільстві представляється суцільною нудьгою, виникнення незвичної ситуації виводить даних досліджуваних від

звичного набридливого кола речей, що супроводжується позитивним емоційним покращенням даної ситуації.

Тенденцію позитивного зв'язку цінності життєрадісності з вибором нейтральної реакції на невизначений стимул можна пояснити адаптивним значенням почуття гумору, як складовою цієї цінності, в подоланні стресу, викликаного ситуацією невизначеності. Звісно, це припущення потребує додаткових досліджень, оскільки наші завдання можна вважати не достатньо стресогенними, але вони виводять досліджуваних за рамки звичної поведінки, нехай на рівні елементарних дій, що повинно виражатися в певній стресовій реакції. На адаптивну роль гумору при зіткненні з невизначеністю та стресогенними ситуаціями вказували різні автори.

В. Франкл вказував, на гумор, як елемент цінностей ставлення, коли деякі аспекти життя не можна змінити, над ними можна піднятися через гумор та іронію, що є елементом зміни ставлення суб'єкта щодо них. І. Ялом та Ф. Найджел вказували на можливість формування іронічного ставлення до безглузлого світу [136] [146]. Близьких поглядів дотримується А. Камю, коли говорить про презирство, як засіб перемоги над долею [32]. Взагалі, філософію А. Камю можна охарактеризувати, як філософію життєрадісності, не дивлячись на усвідомлення повної відсутності смислу життя, достатньо згадати його образи донжуана, актора або загарбника, як прикладів суб'єктів, що живуть повноцінним життям на відсутність смислу. Можна не сумніватися про наявність почуття гумору у даних типів особистості. Хоча наші роздуми несуть дещо спекулятивний характер, теоретичні уявлення зазначених авторів передбачають наявність у людей, які переживають відсутність смислу, наявність виражених почуттів подібних до гумору. Ми можемо припустити, що останній є надійним засобом адаптації до ситуації невизначеності та відсутності смислу, яку можна віднести до певного типу невизначеності. Крім того, керуючись уявленнями С.Л. Рубінштейна можна сказати, що гумор, а особливо іронія, вказують на цінності суб'єкта, що може

допомогти в психотерапевтичному процесі направленому на знаходження суб'єктом прихованих смислів [97].

Виявлено позитивний зв'язок цінності непримиримості до недоліків у себе та інших з вибором позитивної інтерпретації нейтральних невизначених стимулів ($r= 0.233$ при $p=0.01$). Можливим поясненням даного результату є походження цієї цінності, а саме: вона є квінтесенцією «філософії кітчю». Дана філософія або світоглядні установки передбачають існування світу, у якому негативні прояви майже відсутні [58]. Зрозуміло, що цей образ світу формується завдяки різноманітним психологічним захистам: витіснення, раціоналізації, проекції, тощо. Занадто велика схильність дотримуватися даної цінності призводить до виникнення ряду ірраціональних переконань: я не маю права на помилку, всі ідеально повинні дотримуватись правил, порушники мають бути суворо покарані, тощо. Дані переконання повинні призводити до невротизації особистості, що буде не прямим підтвердженням наших уявлень. Ситуація невизначеності є для даних особистостей дзеркалом для проекції їхніх очікувань, позитивне сприйняття ситуації невизначеності повинно носити для них недовготривалий характер. Тривале перебування в ситуації невизначеності та стрес, як наслідок цього повинно призводити до дезадаптації, що теж піддається експериментальній перевірці.

Як уже вказувалось раніше низькі бали майже за всіма шкалам опитувальника СЖО пов'язана з вибором нейтральної інтерпретації або уникнення вибору взагалі у відповідь на пред'явлення невизначених стимулів.

Негативну кореляцію загальної осмисленості життя з вибором нейтральної інтерпретації невизначених стимулів можна пояснити уже відомою закономірністю проявлення смислової сфери в умовах невизначеності. Відсутність актуальних смислів у суб'єкта призводить до вибору не оцінювати пред'явлені стимули або надавати їм значення, що зв'язані з поверховими асоціаціями.

Наше дослідження показало, що в умовах невизначеності активізуються перш за все смисли пов'язані з минулим та майбутнім суб'єкта, відсутність смислів в даних часових перспективах призводить до вибору нейтральної інтерпретації невизначених стимулів.

Віра людини в неможливість здійснення вільного вибору та неможливість впливу на події власного життя призводить до відчуття відчуженості від світу, що проявляється як вибір нейтральної інтерпретації невизначених стимулів.

Вкажемо, також, тільки на загальне теоретичне пояснення даних результатів. Ситуація невизначеності автоматично продукує у суб'єкта бажання відобразити в ній актуальні для нього смисли. Це пов'язано із особливостями сприймання людини, а саме: з осмисленістю, структурованістю, предметністю та цілісністю. Ситуація невизначеності передбачає від суб'єкта певних операцій по своєму структуруванню, оскільки ми сприймаємо об'єкти цілісно та предметно, що є неодмінним атрибутом нашого сприймання, тому в ситуації невизначеності, наші звичні стратегії сприймання, дають збій. В результаті останнього для орієнтування суб'єкта «вмикаються додаткові потужності» процесів осмислення ситуації, в результаті відбувається накладання актуальних смислів суб'єкта на ситуацію, що створює її позитивний фон. В разі відсутності у суб'єкта актуальних смислів відбувається відмова від інтерпретації ситуації або проекція на неї нейтральних для суб'єкта значень, які можливо і мають для нього якийсь прихований смисл, але він не є актуальним для суб'єкта. Щодо останнього можна припустити можливість використання нейтральних інтерпретацій невизначених стимулів для актуалізації неусвідомлених смислів суб'єкта. Залишається відкритим питання про емоційне вираження дискомфорту спричиненого ситуацією невизначеності у суб'єктів з низькими балами по означеним шкалам СЖО. Вираження емоцій завжди опосередковано смисловими утвореннями особистості. Через рефлексію емоційних реакцій можна визначити актуальні смисли для суб'єкта. Досліджувані з низькими

балами по означеним шкалам СЖО скоріш всього мають проблеми з відчуттям та вираженням емоцій, що може підтвердити відповідні дослідження. Емоції, що виникають по відношенню до невизначеного стимулу скоріш всього піддаються дії захисного механізму обезцінювання. Цікавим є онтогенетичний аспект даних процесів. Низькі бали по шкалі наявності смислу у минулому свідчать про незадоволеність досліджуваними власною самоактуалізацією. Враховуючи переважний вік досліджуваних, можна припустити важливість соціального середовища у створенні перепон для протікання вище зазначених процесів. Цікаво виділити соціокультурні умови, що призводять до відчуття відсутності смислу життя.

Негативна інтерпретація невизначених стимулів протиставляє собі нейтральні інтерпретації ($r = -0.622$ при $p = 0.01$), та має незначний зв'язок з позитивними інтерпретаціями ($r = 0.072$). На жаль, не виявлено значимих кореляцій між вибором негативної інтерпретації невизначених стимулів та конструктами ціннісно-сислової сфери особистості, тому розгляд даних відносин буде проводитись на рівні тенденцій.

Виявлена тенденція до позитивного зв'язку даного вибору з цінністю продуктивного життя ($r = 0.128$). Дані досліджувані намагаються з максимальною повнотою реалізувати свої можливості та здібності, але в той же час виявлена негативна тенденція до зв'язку негативної інтерпретації ситуації невизначеності з цінностями високих запитів та твердої волі ($r = -0.143$ та $r = -0.135$). Це означає, що досліджувані не мають високого рівня домагань та вміння не здаватись перед труднощами. Як ми бачимо, в даних досліджуваних є певний конфлікт в прагненні до самореалізації на рівні кінцевих цілей та неспроможності їх реалізації в конкретних життєвих умовах. Дане твердження, не прямим чином, підтверджує наявність тенденції до зв'язку вибору негативної інтерпретації невизначених стимулів з вибором відмови вирішувати задачі методики «Найкоротший дозволений шлях» ($r = 0.111$). Можливим механізмом даних рішень є прагнення мінімізувати втрати

і тим самим зберегти перевагу досягнень, які можна здобути не докладаючи особливих зусиль. Ситуація повної невизначеності спричинює дистрес у даних осіб через відсутність в ній орієнтувальної основи для рішень, що забезпечили б реалізацію їхньої стратегії підвищення рівня здобутків за рахунок зниження вірогідності втрат. А. Тверські та Д. Канемана тенденція до зменшення рівня втрат є загальнолюдською [33]. Але, в даних осіб вона повинна перевищувати загальні середні показники, що піддається експериментальній перевірці.

3.3. Факторний та кластерний аналіз результатів дослідження

Нами був проведений факторний аналіз результатів, отриманих за методиками: Тест смисложиттєвих орієнтацій, шкала Макіавеллізму, методика Артем'євої та методика «Найкоротший дозволений шлях» (Див. табл. 3). Треба відмітити, що міра вибіркової адекватності Кайзера-Майєра-Олкіна дорівнює 0.529 – це означає низьку, але все ж прийнятну, адекватність нашої вибірки для факторного аналізу. На жаль, критерій сферичності Барлетта не вказує на статистичну достовірність результатів факторного аналізу. Тому, їх потрібно розглядати скоріш як певні тенденції.

В результаті факторного аналізу було виділено п'ять факторів. У перший фактор «Осмишеність життя» увійшли результати по всім шкалам СЖО. Другий фактор «Інтерпретація невизначених стимулів» склали результати по методиці Артем'євої, при цьому нейтральне ставлення до невизначених стимулів протиставляє себе позитивному та негативному відношенню, як було показано і в результаті кореляційного аналізу. Третій фактор «Рішення в задачах» - два виміри методики найкоротший дозволений шлях, а саме: імпульсивність рішень, ефективність рішень, що протиставляються одна одній. Четвертий фактор «Співставлення змінних» - результати шкали позитивного ставлення методики Артем'євої та шкали ефективності рішень методики НДШ, які протиставляють себе шкалі негативного ставлення методики Артем'євої, шкалі обережності методики

НДШ та мак-шкалі. П'ятий фактор «Уникнення рішення» являє собою кількість пропусків в задачах методики НДШ.

Як ми бачимо, у наших досліджуваних виділяються чотири сфери психічної активності, що не перетинаються, а саме: смислова сфера, сфера емоційного ставлення, сфера вирішення задач та сфера уникнення діяльності. Ці сфери репрезентовані означеними факторами, крім четвертого.

Таблиця 3

Результати факторного аналізу: ваги результатів, отриманих за Мак-шкалою, методиками СЖО, НДШ та методикою Артем'євої

Змінні	Фактори				
	Осмисленість життя	Інтерпретація невизначених стимулів	Рішення в задачах	Співставлення змінних	Уникнення рішення
Загальна шкала СЖО	0.973				
Минуле	0.834				
Теперішнє	0.860				
Майбутнє	0.832				
Господар життя	0.855				
Управління життям	0.866				
Позитивна інтерпретація		0.712		-0.326	
Негативна інтерпретація		0.665		0.367	
Нейтральна інтерпретація		-0.993			
Ефективна стратегія			0.928	-0.325	
Імпульсивна стратегія			-0.890		
Обережна стратегія				0.779	
Відмова від рішення					0.902
Макіавеллізм				0.555	

Треба відмітити, що дані результати, на жаль, не показують наявності зв'язку осмисленості життя з прийняттям рішень в умовах невизначеності в широкому плані. Отримані в результаті кореляційного аналізу дані можна інтерпретувати як ситуативні та опосередковані іншими змінними. Пошук останніх є предметом додаткового теоретичного та емпіричного дослідження.

Особливий інтерес для нас становить четвертий фактор, оскільки в ньому проявляється протиставлення ефективної та обережної стратегії в методиці «Найкоротший дозволений шлях» і позитивного та негативного ставлення до невизначених стимулів в методиці Артем'євої, через опосередкування рівнем макіавеллізму особи. При високих значеннях макіавеллізму ми загалом спостерігаємо переважання обережної стратегії в методиці «Найкоротший дозволений шлях» та вибір невиявлено наявності зв'язку ефективності вирішення задач в НДШ з цінністю продуктивного життя. Саме прагнення використовувати свої можливості та здібності дає змогу нашим досліджуваним ефективно приймати рішення в задачах методики «Найкоротший дозволений шлях». негативного ставлення до невизначених стимулів в методиці Артем'євої. При низькому рівні макіавеллізму ми маємо переважання ефективної стратегії в методиці «Найкоротший дозволений шлях» та позитивне ставлення до невизначених стимулів в методиці Артем'євої.

Можливим поясненням наведених результатів є високий рівень тривоги, характерний для макіавеллістів. У будь-якому разі дані результати повинні наштовхнути на додаткові емпіричні дослідження.

Оскільки наша вибірка була не зовсім релевантна для проведення факторного аналізу, то щоб побачити загальну картину зв'язків рішень наших досліджуваних з ціннісно-смісловою сферою, ми провели додатково кластерний аналіз. Його результати подано на дендрограмі (рис. 1).

Як можна побачити з дендрограми, загалом результати кластерного аналізу повторюють результати кореляційного аналізу, але також були виявлені нові зв'язки. Так, виявлено, що вибір позитивного ставлення до невизначених стимулів пов'язаний, крім шкал СЖО, з цінностями розваг та високих запитів. Звісно, цей результат не є дивним, оскільки позитивне ставлення до світу передбачає наявність в ньому можливостей для самореалізації, звідси і цінність високих запитів. Також позитивне ставлення до світу передбачає зниження рівня тривоги у суб'єкта, що дає змогу йому

проявити свої дійсні почуття, наміри, що буде виявлятися і в природному прагненні до розваг.

Негативне ставлення до невизначених стимулів пов'язане з цінністю терпимості. Скоріш за все, у досліджуваних, які високо оцінюють терпимість, ситуація невизначеності викликає проєкцію імпульсів, що вони тримають в собі.

Нейтральне ставлення до невизначених стимулів пов'язане з цінністю життєрадісності, як і в результатах кореляційного аналізу, тому ми не будемо його обговорювати.

Виявлено наявність зв'язку ефективності вирішення задач в НДШ з цінністю продуктивного життя. Саме прагнення використовувати свої можливості та здібності дає змогу нашим досліджуваним ефективно приймати рішення в задачах методики «Найкоротший дозволений шлях».

Імпульсивна стратегія прийняття рішень в НДШ, крім цінності прагнення до суспільного визнання, пов'язана з цінністю хороших та вірних друзів. Саме соціальна спрямованість імпульсивних осіб робить їх рішення більш ризикованими, що служить засобом привернення уваги інших. З часом, ризикова стратегія робиться звичною для даних осіб, і проявляється автоматично за будь-яких обставин.

Обережна стратегія прийняття рішень в НДШ, крім цінності життєвої мудрості, складає один кластер з відповідальністю та старанністю. Саме відповідальність, старанність та прагнення зробити зважене рішення робить даних досліджуваних обережними.

Відмова від рішення в задачах НДШ являє собою окремий кластер (також вона являла собою окремий фактор при проведенні факторного аналізу). Але, якщо взяти кластер більш високого рівня, відмова від рішення пов'язана з обережністю та вище зазначеними цінностями. Відповідальність наших досліджуваних, прагнення не допустити помилки викликають відмову від прийняття рішень, якщо задача здається їм важкою.

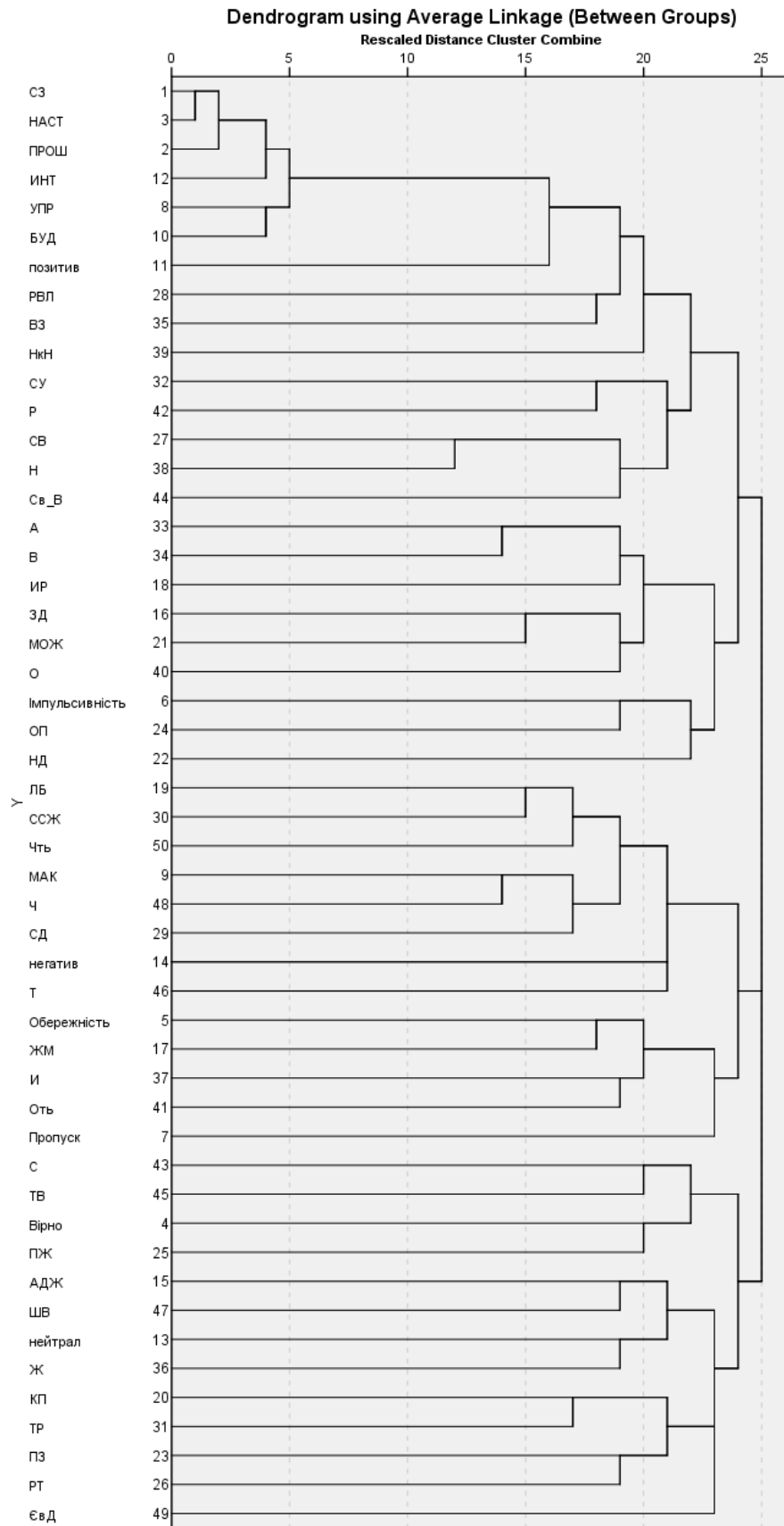

Рис. 1. Результати кластерного аналізу (дендрограма, що використовує середні зв'язки між групами).

На рисунку 1 використано такі позначення: СЗ – шкала загальної осмисленості життя; НАСТ – шкала наявності смислу життя в теперішньому; ПРОШ – шкала наявності смислу життя в минулому; ИНТ – шкала «Я – господар життя»; УПР – шкала управління життям; БУД – шкала цілей життя; позитив – позитивна інтерпретація невизначених стимулів; РВЛ – цінність розваг; ВЗ – цінність високих запитів; НкН – цінність нетерпимості до недоліків; СУ – цінність впевненості в собі; Р – цінність раціоналізму; СВ – цінність свободи; Н – цінність незалежності; Св_В – цінність хоробрості в відстоюванні своїх поглядів; А – цінність акуратності; В – цінність вихованості; ИР – цінність цікавої роботи; ЗД – цінність здоров'я; МОЖ – цінність матеріально забезпеченого життя; О – цінність освіченості; імпульсивність – імпульсивна стратегія прийняття рішень; ОП – цінність суспільне визнання; НД – цінність наявності хороших і вірних друзів; ЛБ – цінність любові; ССЖ – цінність щасливого сімейного життя; Чть – цінність чутливості; МАК – шкала макіавеллізму; Ч – цінність чесності; СД – цінність щастя інших; негатив – негативна інтерпретація невизначених стимулів; Т – цінність терпимості; обережність – обережна стратегія прийняття рішень; ЖМ – цінність життєвої мудрості; И – цінність старанності; Оть – цінність відповідальності; Пропуск – утримання від прийняття рішень; С – цінність самоконтролю; ТВ – цінність твердої волі; Вірно – ефективна стратегія прийняття рішень; ПЖ – цінність продуктивного життя; АДЖ – цінність активного діяльносного життя; ШВ – цінність широти поглядів; нейтрал – нейтральна інтерпретація невизначених стимулів; Ж – цінність життєрадісності; КП – цінність краси природи та творчості; ТР – цінність творчості; ПЗ – цінність пізнання; РТ – цінність розвитку; ЄвД – цінність ефективність у справах.

Макіавеллізм, як і в результатах кореляційного аналізу, пов'язаний з цінностями чесності та щастя інших. Тому ми тут не будемо обговорювати дані результати.

Висновки до третього розділу

1. Перша гіпотеза частково підтвердилась. Встановлено наявність зв'язку окремих шкал СЖО з окремими стратегіями прийняття рішень в умовах часткової невизначеності. Не встановлено зв'язку шкал СЖО з обережною стратегією прийняття рішень. Встановлено наявність ціннісного підтексту кожної стратегії прийняття рішень. Зокрема, цінність освіченості пов'язана з ефективною стратегією прийняття рішень, цінності свободи та незалежності – з імпульсивною стратегією, цінність життєвої мудрості з обережною стратегією.

2. Друга гіпотеза теж частково підтвердилась. Виявлений зв'язок майже всіх шкал СЖО з вибором позитивної або нейтральної інтерпретації невизначених стимулів. Зокрема, виявлено позитивний зв'язок загальної осмисленості життя, наявності смислу в минулому, наявності цілей життя у майбутньому та двох шкал СЖО, які відповідають за контроль суб'єктом власного життя з позитивною інтерпретацією невизначених стимулів. Водночас вище зазначені шкали СЖО негативно корелюють з вибором нейтральної інтерпретації невизначених стимулів. Не виявлено ціннісно-сміслового підтексту вибору негативної інтерпретації невизначених стимулів. Можливим поясненням даного факту є відносно мала кількість вибірки, яка не є цілком репрезентативною. Тому, цей результат, треба сприймати як попереднє і ті, що потребують додаткових досліджень для своєї верифікації.

3. Встановлено зв'язок цінності життєрадісності з вибором позитивної або нейтральної інтерпретації невизначених стимулів (останнє на основі кластерного аналізу). Парадоксальною є тенденція до позитивної кореляції цінності життєрадісності з вибором нейтральної інтерпретації невизначених стимулів. Можливе пояснення даного факту можна знайти в працях екзистенційних філософів та психологів, де почуття гумору та іронія виступають як адекватна реакція на безсмісленість. Ця проблема потребує подальших досліджень на більш репрезентативній вибірці.

4. Третя гіпотеза теж частково підтвердилась. Був знайдений зв'язок макіавеллізму з вибором позитивної або нейтральної інтерпретації невизначених стимулів. Високий рівень макіавеллізму корелює з тенденцією до вибору нейтральної інтерпретації невизначених стимулів, а низький характерний для вибору позитивної інтерпретації означених стимулів. Даний результат не є дивним, оскільки високий рівень макіавеллізму негативно корелює з високим рівнем осмисленості життя.

5. Встановлено наявність протиставлення позитивної та нейтральної інтерпретації невизначених стимулів у нашому дослідженні. Показано значення наявності смислу життя для позитивного світовідчуття суб'єктом, що співвідноситься з основними положеннями позитивної психології. В той же час показано, що відсутність смислу спонукає суб'єкта до відчуженого сприймання світу через відсутність у нього можливості створювати особистісне ставлення до предметів та явищ навколишнього світу.

6. Є вірогідність ризику стати жертвами аферистів, а також членами тоталітарних сект у людей з високим рівнем осмисленості життя. Оскільки позитивна інтерпретація навколишньої дійсності повинна корелювати із зниженням критичності мислення. У будь-якому разі означене коло питань потребує додаткових досліджень.

7. Встановлено загальний ціннісно-смісловий підтекст прийняття рішень в умовах повної та часткової невизначеності. Він полягає в наявності у суб'єкта смислу життя у минулому. Виходячи з переважаючого віку наших досліджуваних можна припустити, що смисл життя у минулому давала можливість задоволення їх базових потреб. Дане питання потребує додаткових досліджень.

8. Потребує додаткових досліджень зв'язок макіавеллізму з цінностями особистості. Оскільки в нашому дослідженні виявлено нестандартні кореляції вище зазначених психологічних параметрів. Зокрема, позитивний зв'язок з цінністю чесності, чутливості, щастя інших; негативні кореляції з матеріально забезпеченим життям, з цінністю високих запитів.

Дані зв'язки підривають традиційне уявлення про макіавеллізм і потребують:

1. Перевірки на більш репрезентативній вибірці; 2. В разі їх підтвердження, ґрунтовного теоретичного обґрунтування.

9. Цікаво співвіднести позитивну кореляцію макіавеллізму з цінністю щастя інших з непопулярністю цієї цінності у наших досліджуваних при переважанні у них макіавеллістичних тенденцій. Дані показники означають: 1. Цінність щастя інших завжди буде мати не дуже високий ранг в ієрархії цінностей людини; 2. При наявності високого рівня макіавеллізму відбувається якісна зміна ціннісних орієнтацій суб'єкта в бік про соціальності.

10. Ймовірно, що рівень макіавеллізму визначає вибір позитивного або негативного ставлення до ситуації відносно повної невизначеності. Також, він визначає рівень обережності суб'єкта у прийнятті рішень в задачах, що містять оптимальну стратегію свого вирішення. Обережність в свою чергу знижує шанси знаходження оптимальної стратегії вирішення задач суб'єктом.

11. На вибір позитивного ставлення до ситуації невизначеності впливають цінності розваг та високих запитів. Це може бути пов'язано з наявністю нових можливостей для отримання досвіду в даній ситуації.

12. Обережна стратегія у виборі рішення задач, що мають можливість знаходження ефективного рішення, пов'язана з цінностями відповідальності та ретельності. Високе значення вище зазначених цінностей для суб'єкта спричинює помилки пошуку оптимальної стратегії вирішення задач.

13. Відмова від вирішення задач на більш високому рівні може бути пов'язана з обережністю, відповідальністю та ретельністю суб'єкта. Ці установки спричиняють страх зробити помилку у вирішення задач, що в свою чергу призводить до вибору відмови прийняття рішень.

Публікації до третього розділу

1. Степура Є.В. Зв'язок макіавеллізму з цінностями особистості / Є.В. Степура // Особистість в кризових життєвих обставинах: історія та сучасність : матеріали науково-практичної конференції (м. Київ, 15 жовтня 2015 р.). – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агенство», 2015. – С. 41–43.

Література

1. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии / А. Адлер; пер. с англ. А. Боковинова. – М.: Академический Проект, 2007. – 240 с.
2. Адорно Т. Исследования авторитарной личности [Электронный ресурс] / Т. Адорно. – Режим доступа:
<http://www.klex.ru/a2q>. – Назва з екрана.
3. Алёхин А. Н. О признаках дизонтогенеза психологии / А. Н. Алёхин, Б. В. Иовлев, Е. А. Трифонова // Юбилейный сборник научных трудов (к 10-летию кафедры клинической психологии РГПУ им. А.И. Герцена). – СПб. : Стратегия будущего, 2010. – С. 21–26.
4. Аронсон Э. Эпоха пропаганды: Механизмы убеждения. Повседневное использование и злоупотребление [Электронный ресурс] / Э. Аронсон, Э. Р. Практанис. – Режим доступа:
<http://www.klex.ru/a8>. – Назва з екрана.
5. Аптер М. За пределами черт личности: реверсивная теория мотивации / М. Аптер. – Луцк, 2004. – 111 с.
6. Артемьева Е. Ю. Основы психологии субъективной семантики / Е. Ю. Артемьева ; под ред. И. Б. Ханиной. – М.: Наука, Смысл, 1999. – 350 с.
7. Асадулина Ф. Г. Ценностные ориентации мужчин и женщин как факторы морального выбора / Ф. Г. Асадулина, Д. В. Малюгин // Психологический журнал. – 2008. – Т. 29, № 6. – С. 48–55.
8. Ассаджиоли Р. Психосинтез. Принципы и техники / Р. Ассаджиоли ; пер. с англ. – М.: Психотерапия, 2008. – 384 с.
9. Балл Г. А. Выбор в жизни человека как предмет системологического и психологического анализа / Г. А. Балл // Мир психологии. – 2010. – № 1. – С. 197–208.
10. Балл Г. О. Нормативный идеал вченого-людинознавця / Г. О. Балл // Професійна освіта: педагогіка і психологія: Польсько-український щорічник / за ред. Т. Левовицького, І. Вільш, І. Зязюна, Н. Ничкало. – Т. XIII. – Ченстохова ; К., 2011. – С. 49–65.

11. Балл Г. О. Трактуння вчинку в психологічних концепціях С. Л. Рубінштейна і В. А. Роменця / Г. О. Балл, О. О. Нікуленко // Психологія вчинку: Шляхами творчості В. А. Роменця // Зб. статей / упоряд. П. А. М'ясоїд ; відп. ред. А. В. Фурман. – К. : Либідь, 2012. – С. 59–67.

12. Балл Г. О. Орієнтири сучасного гуманізму(в суспільній, освітній, психологічній сферах) / Г. О. Балл. – Видання друге, доповнене. – Житомир : ПП “Рута”, Видавництво “Волинь”, 2008. – 232 с.

13. Бейтсон Т. Екологія розуму. Избранные статьи по антропологии, психиатрии и эпистемологии / Т. Бейтсон ; пер. с англ. – М. : Смысл, 2000. – 476 с.

14. Береговой В. Формування і місце пасіонарного класу в соціалній системі / В. Береговой // Психологія і суспільство. – 2007. – № 3. – С. 63–72.

15. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляция [Електронний ресурс] / Ж. Бодрийяр. – Режим доступу:

<http://existencia.livejournal.com>. – Назва з екрана.

16. Выготский Л. С. Психология [Електронний ресурс] /Л. С. Выготский. – Режим доступу:

<http://www.klex.ru/b3w>. – Назва з екрана.

17. Губенко О. В. Психологічні аспекти політичного екстремізму / О. В. Губенко // Практична психологія та соціална робота. №5, 2011. С. 74–80.

18. Гусельцева М. С. Культурно-исторические «вызовы» постмодернизма / М. С. Гусельцева // Вопросы психологии. – 2002. – № 3. – С. 119–131.

19. Гусельцева М. С. Культурно-историческая психология: от классической – к постнеклассической картине мира / М. С. Гусельцева // Вопросы психологии. – 2003. – № 1.

20. Данилова Н. Н. Психофизиология / Н. Н. Данилова. – М. : Аспект Пресс, 2004. – 368 с.

21. Двойнин А. М. Специфика ценностно-смысловых ориентаций

православной молодёжи / А. М. Двойнин // Психологический журнал. – 2011. – Т. 32, № 5. – С. 23–35.

22. Дернер Д. Логика неудач/Д.Дернер. – М. : Смысл, 1997. – 242 с.

23. Дорохов М. Б. Ценностно-смысловая реконструкция психотравматического опыта в процессе психотерапии / М. Б. Дорохов // Вопросы психологии. – 2010. – № 6. – С. 68–77.

24. Драгов В. П. Психотроника / В. П. Драгов // Практична психология та социальна робота. – 2005.– № 9. – С. 50–57.

25. Егорова М. С. Макиавеллизм в структуре личностных свойств /М. С. Егорова // Вестник Пермского государственного педагогического университета. Серия 10 “Дифференциальная психология”. – 2009. – № 1/2,с. 65–80.

26. Зимбардо Ф. Эффект Люцифера. Почему хорошие люди превращаются в злодеев / Филипп Зимбардо ; пер. с англ. – Альпина нон-фикшн, 2013. – 740 с.

27. Зимбардо Ф. Социальное влияние / Ф.Зимбардо, М.Ляйппе ; пер. с англ. А. Свенцицкого. – СПб. : Питер, 2011. – 448 с.

28. Зинченко В. П. Толерантность к неопределённости: новость или психологическая традиция? / В. П. Зинченко // Вопросы психологии. – 2007. – № 6. – С. 3–20.

29. Знаков В. В. Понимание экзистенциального выбора: жизнь в страданиях или эвтаназия / В. В. Знаков // Вопросы психологии. – 2005. – № 6. – С. 3–12.

30. Изард К. Э. Психология эмоций / К. Э.Изард. – СПб. : Питер, 2007. – 464 с. : ил.

31. Калущая И. Н. Представления о макиавеллизме: разнообразие подходов и оценок / И. Н. Калущая, А. Н. Поддьяков // Культурно-историческая психология. – 2007. – № 4. – С. 78–89.

32. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство / А. Камю ; пер. с фр. – М. : Политиздат, 1990. – 415 с.

33. Канеман Д. Думай медленно... решай быстро / Даниэль Канеман. – Москва ; АСТ, 2014. – 428 с.
34. Канеман Д. Принятие решений в неопределенности: Правила и предубеждения / Д.Канеман, П.Словик, А.Тверски ; пер. с англ. – Х. : Изд-во Институт прикладной психологии «Гуманитарный центр», 2005. – 632 с.
35. Кемпинский А. Экзистенциальная психиатрия [Электронный ресурс] / А. Кемпинский. – Режим доступа:
www.koob.ru. – Назва з екрана.
36. Кемпинский А. Психология шизофрении [Электронный ресурс] / А. Кемпинский. – Режим доступа:
www.koob.ru. – Назва з екрана.
37. Кендрик Д. Рациональное животное. – Сенсационный взгляд на принятия решений / Д. Кендрик, В. Гришкевичус. – СПб. : Питер, 2015. – 304 с. : ил.
38. Ковтунович М. Г. Мироззренческие компоненты и специфика «образа мира» у представителей экстремальных профессий / М. Г. Ковтунович // Мир психологии. – 2010. – № 2. – С. 241–250.
39. Козелецкий Ю. Психологическая теория решений / Ю. Козелецкий. – М. : Прогресс, 1979. – 503 с.
40. Козелецкий Ю. Человек многомерный (психологические эссе) / Ю. Козелецкий. – К. : Лыбидь, 1991. – 288 с.
41. Колісник О. П. Українська духовна революція як перемога українського духу над українським матеріалізмом / О. П. Колісник // Практична психологія та соціальна робота. – 2013. – № 9. – С. 19–22.
42. Корнилова Т. В. Методологические проблемы психологии принятия решений / Т. В. Корнилова // Психологический журнал. – 2005. – Т. 21, № 1. – С. 7–17.
43. Корнилова Т. В. Психология неопределенности: Единство интеллектуально-личностной регуляции решений и выборов / Т. В. Корнилова // Психологический журнал. – 2013. – Т. 34, № 3. – С. 89–100.

44. Корнилова Т. В. Психология риска и принятия решений / Т. В. Корнилова. – М. : Аспект Пресс, 2003. – 286 с.
45. Корнилова Т. В. Стадия индивидуальной морали и принятие неопределенности в реакции личностных выборов / Т. В.Корнилова, И. А.Чегринова // Психологический журнал. – 2012. – Т. 33, № 2. – С. 69–87.
46. Кузьмина Е. И. Психология свободы: теория и практика / Е. И. Кузьмина. – СПб. : Питер, 2007. – 336 с.
47. Кьеркегор С. Болезнь к смерти [Электронный ресурс] / С.Кьеркегор. – Режим доступа:
<http://www.klex.ru/fwt>. – Назва з екрана.
48. Лебедева Н. М. Ценности и отношение к инновациям: Межкультурные различия / Н. М. Лебедева // Психологический журнал. – 2009. – Т. 30, № 6. – С. 81–92.
49. Леонтьев А. Н. Деятельность, сознание, личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 304 с.
50. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики / А. Н. Леонтьев. – 3-е изд. – М. : Изд. МГУ, 1972. – 575 с.
51. Леонтьев Д. А. Психология выбора. Часть 1. За пределами рациональности / Д. А. Леонтьев // Психологический журнал. – 2014. – Т. 35, №5. – С. 5–18.
52. Леонтьев Д. А. Личностный потенциал в ситуации неопределенности и выбора / Д. А. Леонтьев, Е. Ю. Мандринова, Е. И. Рассказова, А. Х. Фам // Личностный потенциал. Структура и диагностика / под ред. А. А. Леонтьева. – М. : Смысл, 2011. – С. 512–547.
53. Леонтьев Д. А. Методика предельных смыслов (МПС) : методическое руководство / Д. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 1999. – 36 с.
54. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д. А. Леонтьев. – 3-е изд., доп. – М. : Смысл, 2007. – 511 с.
55. Леонтьев Д. А. Экзистенциальные основания экспертной деятель-

ности / Д. А. Леонтьев // Экспертиза в современном мире: от знаний к деятельности / под ред. Г. В. Иванченко, Д. А. Леонтьева. – М. : Смысл, 2006. – 454 с.

56. Леонтьев Д. А. Личностный потенциал в ситуации неопределенности и выбора / Д. А. Леонтьев, Е. Ю.Мандринова, Е. И.Рассказова, А. Х.Фам // Личностный потенциал. Структура и диагностика / под ред. А. А. Леонтьева. – М. : Смысл, 2011. – С. 512–547.

57. Леонтьев Д. А. Психология свободы: к постановки проблемы самодетерминации личности / Д. А. Леонтьев // Психологический журнал. – 2000. – Т. 21, № 1. – С. 15–25.

58. Леонтьев Д. А. Экзистенциальная тревога и как с ней бороться / Д. А. Леонтьев // Московский психотерапевтический журнал. – 2003. – № 2. – С. 107–119.

59. Леонтьев Д. А. Тест жизнестойкости / Д. А. Леонтьев, Е. И. Рассказова. – М. : Смысл, 2006. – 63 с.

60. Лири Т. Семь языков Бога [Электронный ресурс] / Т. Лири. – Режим доступа:

<http://www.klex.ru/e6>. – Назва з екрана.

61. Ломов Б. Ф. Математика и психология в изучении процессов принятия решений / Б. Ф. Ломов //Нормативные и дескриптивные модели принятия решений. – М., 1981. – С. 5–21.

62. Лотоцька Ю. М. З чим пов'язана успішність життєвих виборів / Ю. М. Лотоцька, О. В. Панкратов // Практична психологія та соціальна робота. – 2014. – № 1. – С. 71–75.

63. Лэнг Р. Расколотое “Я” / Р. Лэнг. – М., 1995.

64. Лэнгле А. Эмоции и экзистенция / А. Лэнгле ; пер. с нем. – 2-е изд., стереот. – Х. : Изд-во Гуманитарный центр, 2011. – 332 с.

65. Мадди С. Смыслообразование в процессе принятия решений / С. Мадди // Психологический журнал. – 2005. – Т. 26, № 6. – С. 87–101.

66. Майерс Д. Интуиция / Д. Майерс. – СПб. : Питер, 2009. – 256 с. : ил.

67. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс. – 7-е изд. – СПб. : Питер, 2012. – 800 с. : ил.
68. Макгонигал К. Сила воли. Как развить и укрепить / Келли Макгонигал ; пер. с англ. Ксении Чистопольской. – 2-е изд. – М. : Манн, Иванов и Фербер, 2013. – 320 с.
69. Макиавелли Н. Государь [Электронный ресурс] / Н. Макиавелли. – Режим доступа:
<http://www.klex.ru/25k>. – Назва з екрана.
70. Максименко С. Д. Генезис существования личности / С. Д. Максименко. – К. : Издательство ООО «КММ», 2006. – 240 с.
71. Мельничук А. С. Субъективные стратегии выбора научной области для обучения в аспирантуре / А. С. Мельничук // Мир психологии. – 2008. – № 3. – С. 219–229.
72. Мельничук А. С. Ценности и смысл риск-поведения / А. С. Мельничук, И. В. Кремов // Мир психологии. – 2012. – № 3. – С. 248–260.
73. Мещеряков Б. Г. Макиавеллизм, ложь и правда в повседневной жизни / Б. Г. Мещеряков, А. В. Некрасова // Человек. – 2005. – № 6. – С. 87–95.
74. Милграм С. Эксперимент в социальной психологии / С. Милграм. – СПб. : Издательство «Питер», 2000. – 336 с.
75. Молчанова Ю. Ю. Ценностные установки личности гемблера / Ю. Ю. Молчанова // Вопросы психологии. – 2010. – № 4. – С. 75–83.
76. Моляко В. А. Психология конструкторской деятельности / В. А. Моляко. – М. : Машиностроение, 1983. – 136 с.
77. Муздыбаев К. Психология ответственности / К. Муздыбаев ; под ред. В. Е. Семенова. – Изд. 2-е, допол. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – 248 с.
78. Назаретян А. П. Смыслообразование как глобальная проблема современности: синергетический взгляд / А. П. Назаретян // Вопросы философии. – 2009. – № 1. – С. 3–19.
79. Назаретян А. П. Насилие в СМИ: Сегодня и завтра / А. П. Назаретян

// Вопросы психологии. – 2009. – №2. – С. 141–126.

80. Назаретян А. П. Цивилизационные кризисы в контексте универсальной истории (Синергетика-психология-прогнозирование) [Электронный ресурс] / А. П. Назаретян. – Режим доступа:

<http://www.klex.ru/2e0>. – Назва з екрана.

81. Налчаджян А. А. «Я»-концепция / А. А. Налчаджян // Психология самосознания : хрестоматия. – Самара : Издательский дом «Бахрах-М», 2007. – 672 с.

82. Ницше Ф. Генеалогия морали / Ф. Ницше // Ницше Ф. По ту сторону добра и зла : Сочинения. – М. : ЗАО издательство ЭКСМО-Прогресс ; Харьков : Издательство «Фолио», 1997. – 1056 с.

83. Ницше Ф. Рождение трагедии из духа музыки [Электронный ресурс] / Ф. Ницше. – Режим доступа:

www.koob.ru. – Назва з екрана.

84. Овчинников Б. В. Типы темпераментов в практической психологии / Б. В. Овчинников, И. М. Владимирова, К. В. Павлов. – СПб. : Речь, 2008. – 288 с.

85. Олпорт Г. Становление личности: Избранные труды / Г. Олпорт. – М. : Смысл, 2002. – 462 с.

86. Орлов А. Б. «Эмпирическая личность и её структура» / А. Б. Орлов // Вопросы психологии. – 1995. – № 2.

87. Ортега-и-Гасет Х. Восстание масс. Дегуманизация искусств. Бесхребетная Испания : сб. / Хосе Ортега-и-Гасетей ; пер. с исп. – М.: АСТ: СТ МОСКВА, 2008. – 347 с.

88. Пенькова О. І. Цінності як регулятор процесу самовдосконалення особистості / О. І. Пенькова // Проблеми загальної та педагогічної психології : збірник наукових праць Інституту психології Г. С. Костюка Національної АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2013. – Т. X. – Ч. 2. – С. 176–184.

89. Перлз Ф. Практика гештальттерапии / Ф. Перлз ; пер. с нем.

М. Папуша. – М. : Академический Проект, 2008. – 463 с.

90. Петров Н. И. Ценностно-смысловая сфера личности руководителей государственной службы и предпринимателей / Н. И. Петров // Психологический журнал. – 2011. – Т. 32, № 1. – С. 34–44.

91. Поджинська О. О. Психологічні особливості становлення у студентів ціннісного компонента особистісної ідентичності: автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / О. О. Поджинська; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2015. – 22 с. – укр.

92. Поппер К. Открытое общество и его враги [Электронный ресурс] / К. Поппер. – Режим доступа:

<http://www.klex.ru/buj>. – Назва з екрана.

93. Пригожин И. И. Время, хаос, квант / И. Пригожин, И. Стенгерс ; пер с англ. – М. : Издательская группа «Прогресс», 1997. – 272 с.

94. Психологический отбор летчиков / под ред. Е. А. Милеряна. – К. : НИИ психологии УССР, 1966.

95. Психологія суїциду : посібник / за ред. В. П. Москольца. – К. : Академвидав, 2004. – 288 с.

96. Роменець В. А. Психологія творчості : навч. посіб. / В. А. Роменець. – К. : Либідь, 2001. – 288 с.

97. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2006. – 713 с.

98. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки : монографія / М. В. Савчин. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. – 280 с.

99. Саймон Г. Науки об искусственном / Г. Саймон. – М., 1972. – 146 с.

100. Салихова Н. Р. Реализуемость личностных ценностей в условиях жизненного кризиса / Н. Р. Салихова // Психологический журнал. – 2009. – Т. 30, № 1. – С. 44–51.

101. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм / Ж.-П. Сартр ; пер. А. А. Савина // Сумерки богов / Ж.-П. Сартр ; пер. с фр. ; сост. и общ. ред. А. А. Яковлева. – М. : Политиздат, 1990. – С. 319–344.

102. Селезнева Е. В. Смысловые детерминанты самореализации / Е. В. Селезнева // Мир психологии. – 2010. – № 4. – С. 78–91.
103. Селигман М. Как научиться оптимизму [Электронный ресурс] / М. Селигман. – Режим доступа:
http://fb2epub.ru/load/nauka_obrazovanie/psikhologija/kak_nauchitsja_optimizmu/137-1-0-787. – Назва з екрана.
104. Слейтер Л. Открыть ящик Скиннера / Лорин Слейтер ; пер. с англ. А. А.Александровой. – М. : АСТ : Москва : Хранитель, 2007. – 317 с.
105. Смотровая Т. Н. Ценностные ориентации личности и склонность к нарушению социальных норм / Т. Н. Смотровая, В. В. Гриценко // Психологический журнал. – 2009. – Т. 30, № 6. – С. 3–16.
106. Собчик Л. Н. Психология индивидуальности. Теория и практика психодиагностики [Электронный ресурс] / Л. Н. Собчик. – Режим доступа:
<http://www.klex.ru/8zt>. – Назва з екрана.
107. Сорина Г. В. Принятие решений как интеллектуальная деятельность: монография / Г. В. Сорина. – М.: Гардарики, 2005. – 253 с.
108. Сорокин П. Ф. Социальная стратификация и мобильность / П. Ф. Сорокин // Человек. Цивилизация. Общество / общ. ред. сост. и предисл. А. Ю. Соколова ; пер. с англ. – М. : Политиздат, 1992.
109. Соснин В. А. Психология суицидального терроризма в XXI веке: Исторические параллели и современные геополитические тенденции / В. А. Соснин // Психологический журнал. – 2011. – Т. 32, № 4. – С. 30–44.
110. Стенберг Р. Практический интеллект / Р. Стенберг. – Санкт-Петербург : Питер, 2002. – 272 с.
111. Столин В. В. Самосознание личности / В. В. Столин. – М. : Издательство Московского университета, 1983. – 284 с.
112. Теплов Б. М. Избранные труды : в 2 т. / Б. М. Теплов. – М. : Педагогика, 1985. Т. 1. – 1985. – 328 с. : ил.
113. Теслюк І. Обґрунтування відповідальності особистості у соціогуманітарній науці / І. Теслюк // Психологія і суспільство – 2013. – № 2.

– С. 105–112.

114. Тиллих П. Мужество быть / П. Тиллих ; пер. с англ. – Модерн, 2011. – 240 с.

115. Тимофеева М. К. Логический анализ воображаемых миров в условиях выбора психофизической гипотезы / М. К. Тимофеева // Человек в условиях неопределенности : сборник материалов Всероссийской конференции 18–19 мая 2006 г. – Новосибирск, 2006. – С. 83–95.

116. Турбан В. В. Розвиток у першокласників здатності до спільної діяльності у ситуаціях невизначеності : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / Турбан В. В. ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2001. – 18 с. – укр.

117. Фам А. Х. Особенности деятельности выбора в реальных ситуациях разного уровня значимости / А. Х. Фам // Вопросы психологии. – 2012. – № 5. С. 143–153.

118. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса / Л. Фестингер ; пер. с англ. – СПб. : Речь, 2000. – 320 с.

119. Франкл В. Человек в поисках смысла : сборник / В. Франкл ; пер. с англ. и нем. ; общ. ред. Л. Я. Гозман и Д. А. Леонтьева, вст. ст. Д. А. Леонтьева. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.

120. Фрейд З. Психоаналитические этюды / З. Фрейд ; сост. Д. И. Донского, В. Ф. Круглянского ; послесл. В. Т. Кондрашенко ; худ. обл. М. В. Драпко. – Мн. : ООО “Поппури”, 1998. – 608 с.

121. Фрейд З. Психопатология обыденной жизни / З. Фрейд // Очерки по психологии сексуальности / пер. с нем. – Минск : Попурри, 2008. – 480 с.

122. Фромм Э. Бегство от свободы // Э. Фромм. – М. : АСТ ; Мн. : Харвест, 2005. – 384 с.

123. Фромм Э. Иметь или быть? / Э. Фромм ; пер. с англ. ; общ. ред. и посл. В. И. Добренъков. – 2-е изд., доп. – М. : Прогресс, 1990. – 336 с.

124. Хапперн Д. Психология критического мышления / [Электронный ресурс] / Д. Хапперн. – Режим доступа:

<http://www.klex.ru/58v>. – Назва з екрана.

125. Хассен С. Освобождение от психологического насилия / С. Хассен. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. – 400 с.

126. Хьелл Л. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – 3-е изд. – СПб. : Питер, 2006. – 607 с.

127. Чайка Г. В. Огляд особливостей ціннісних орієнтацій користувачів комп'ютерної техніки / Г. В. Чайка // Проблеми загальної та педагогічної психології : збірник наукових праць Інституту психології Г. С. Костюка Національної АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2013. – Т. X. – Ч.1. – С. 302–311.

128. Чигринова И. А. Две основные парадигмы понимания морального выбора в современной когнитивной психологии / И. А. Чигринова // Вопросы психологии. – 2013. – № 6. – С. 115–124.

129. Чиксентмихайи М. Поток [Электронный ресурс] / М. Чиксентмихайи. – Режим доступа:

<https://docs.google.com/viewer?a=v&pid=sites&srcid=ZGVmYXVsdGRvbWFpbmFhYmFraWV2YXRyZW5lcxneDo0YTg1ZGUxNTE4ZDhjODZm>.–

Назва з екрана.

130. Эллис А. Гуманистическая психотерапия. Рационально-эмоциональный подход [Электронный ресурс] / А. Эллис. – Режим доступа:

<http://www.klex.ru/8eb>. – Назва з екрана.

131. Эммонс Р. Психология высших устремлений : мотивация и духовность личности / Р. Эммонс ; пер. с англ. А. Лызлова ; под ред. Д. А. Леонтьева. – М. : Смысл, 2004. – 416 с.

132. Эриксон Э. Идентичность. Юность и кризис [Электронный ресурс] / Э. Эриксон. – Режим доступа:

http://www.koob.ru/ericson_eric/iidentity. – Назва з екрана.

133. Юнг К. Г. Психология переноса. Статьи : сборник / К. Г. Юнг ; пер. с англ. – М. : Релф-бук ; К. : Ваклер, 1997. – 304 с.

134. Юревич А. В. Социальная психология революций / А. В. Юревич //

Психология. Журнал Высшей школы экономики. – 2006. – Т. 3, № 4. – С. 110–132.

135. Ялом И. Вглядываясь в солнце. Жизнь без страха смерти / Ирвин Ялом ; пер. с англ. А. Петренко. – М. : Эксмо, 2010. – 352 с.

136. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия / И. Ялом ; пер. с англ. Т. С. Драбкиной. – М. : Независимая фирма «Класс», 2005. – 576 с.

137. Ясперс К. Психология світоглядів / К. Ясперс ; пер. з нім. О. Кислюк, Р. Осадчук. – К. : Юніверс, 2009. – 464 с.

138. Aging and decision making. Empirical and applied perspectives / Edited by N. V. Hess, J. Strough, C. E. Cockenhoff. – New York: Elsevier Ins, 2015. – 399 p.

139. Bechara A. Decision making, impulse control and loss of willpower to resist drugs: a neurocognitive perspective / A. Bechara // Nature neuroscience. – 2005. – Vol. 8. – P. 1458–1463.

140. De Martino B. Frames, Biases, and rational Decision-Making in the Human Brain / B. de Martino, D. Kumaran, B. Seymour, J. D. Raymond // Science. – 2006. – Vol. 313. – P. 684–687.

141. Eggen P. D. Educational psychology. Classroom connection / P. D. Eggen, D. Kauchak. – New York; Toronto: Macmillan Publishing Company, 1992. – 692 p.

142. Green S. C. Improved Probabilistic Inference as a General Learning Mechanism with Action Video Games / S. C. Green, A. Pouget, D. Bavelier // Current Biology. – 2010. – № 20. – P. 1573–1579.

143. Hare T. A. Self-Control in Decision-Making Involves Modulation of the vmPFC Valuation System / T. A. Hare, C. F. Camerer, A. Rangel // Science. – 2009. – Vol. 324. – P. 646–648.

144. Jovic-Vranes F. Adolescent Sexual Risk Behavior: Associations with Family, Peers and School Environment / F. Jovic-Vranes, B. Vranes // Encyclopedia of psychology of decision-making. Edited by Murphy D., Longo D. – New York: Nova Science Publishers, Inc, 2009. – P. 503–516.

145. Morewedge C. K. Debiasing Decisions: Improved Decision Making With a Single Training Intervention / C. K. Morewedge, H. Yoon, I. Scopelliti, C. W. Symborski, J. H. Korris, K. S. Kassam // Policy Insights from the Behavioral and Brain Sciences. – 2015. – Vol. 2(1). – P. 129–140.

146. Nagel T. The Absurd / T. Nagel // The Journal of Philosophy. – Vol. 68, № 20. Sixty-Eighth Annual Meeting of the American Philosophical Association Eastern Division (Oct. 21, 1971). – P. 716–727.

147. Powell M. Gender differences in risk behaviour in financial decision-making: An experimental analysis / M. Powell, D. Ansic // Journal of economical psychology. – 1997. – № 18. – P. 605–628.

148. Schwarz N. Emotion, cognition, and decision making / N. Schwarz // Cognition and emotion. – 2000. – № 14 (4). – P. 433–440.

149. Zuckerman M. The relation between intelligence and religiosity: A meta-analysis and some proposed explanations [Электронный ресурс] / M. Zuckerman, J. Silberman, J. A. Hall. – Режим доступа:

<http://nuweb9.neu.edu/socialinteractionlab/wp-content/uploads/Miron-meta-final.pdf>. – Назва з екрана.

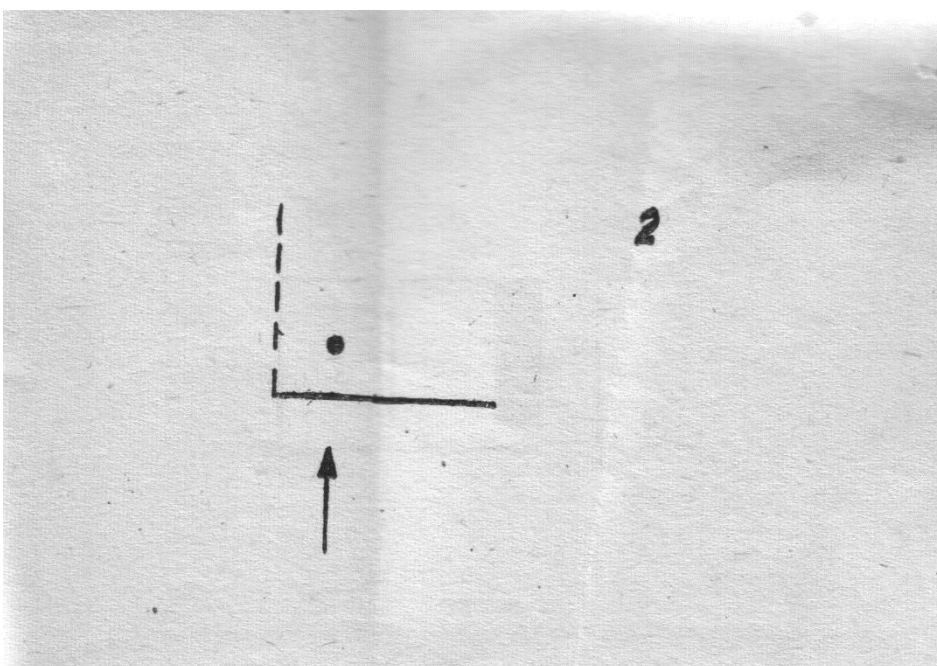
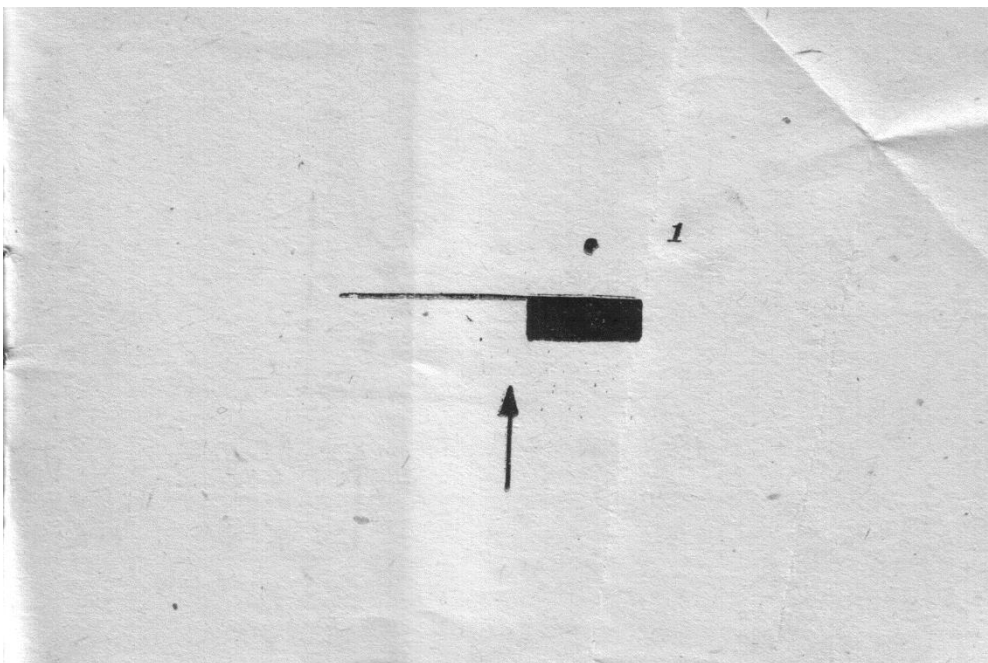
Методика кратчайший дозволeнный путь

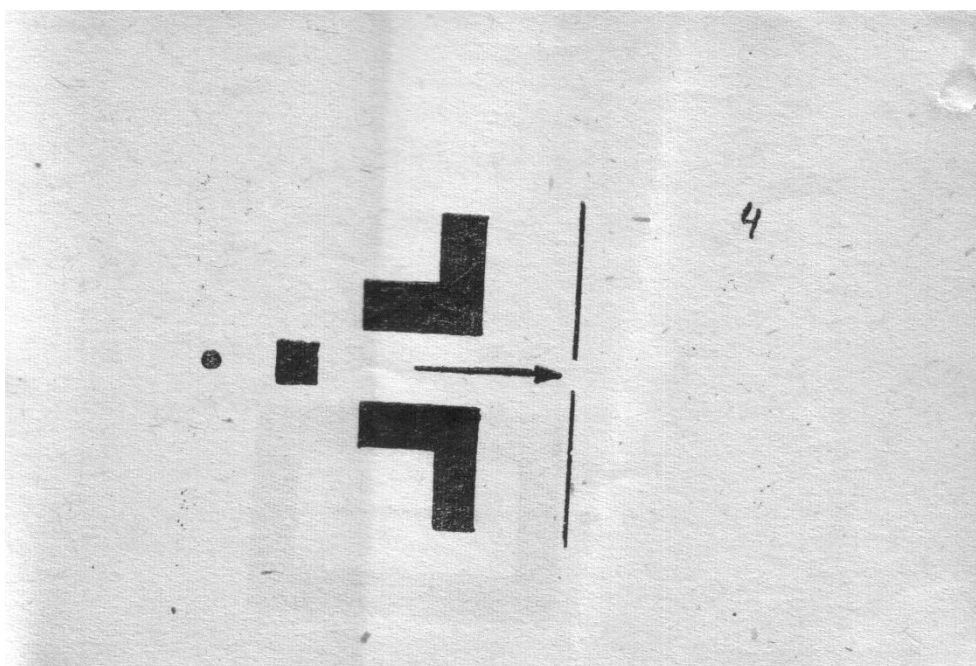
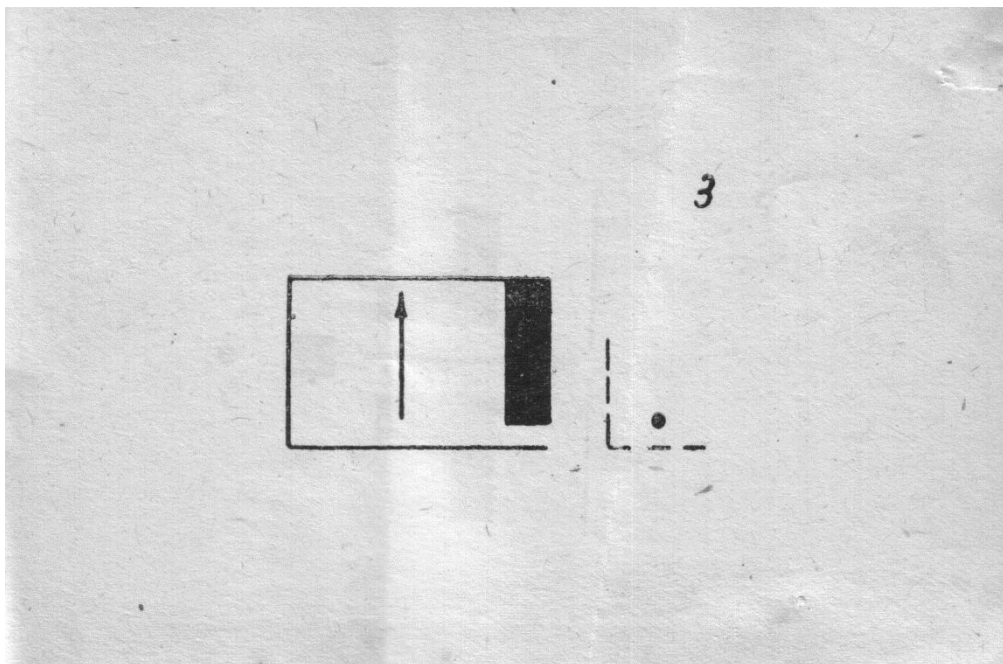
Инструкция

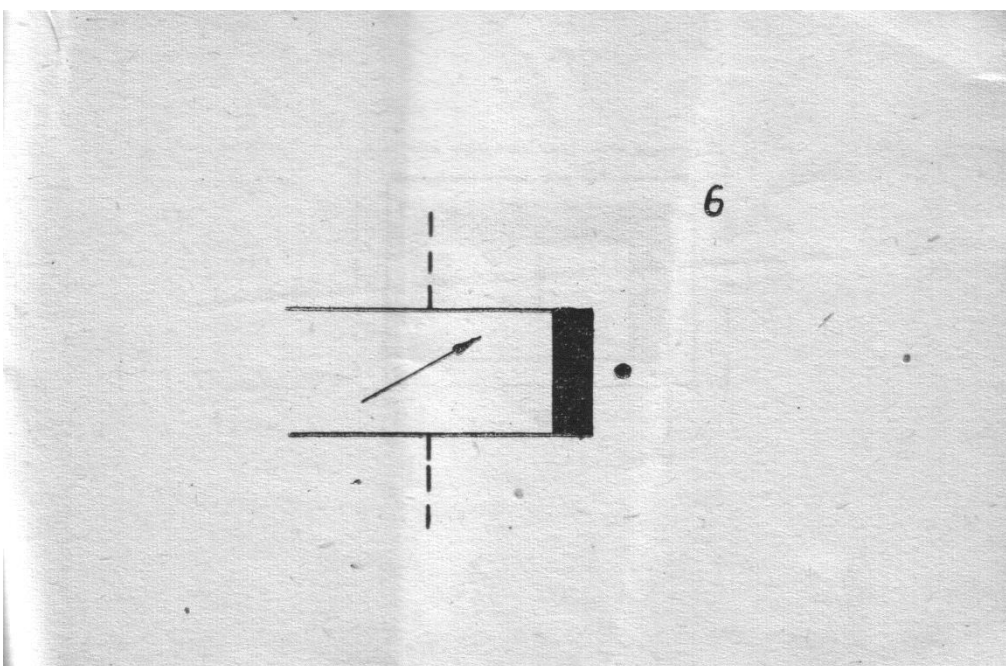
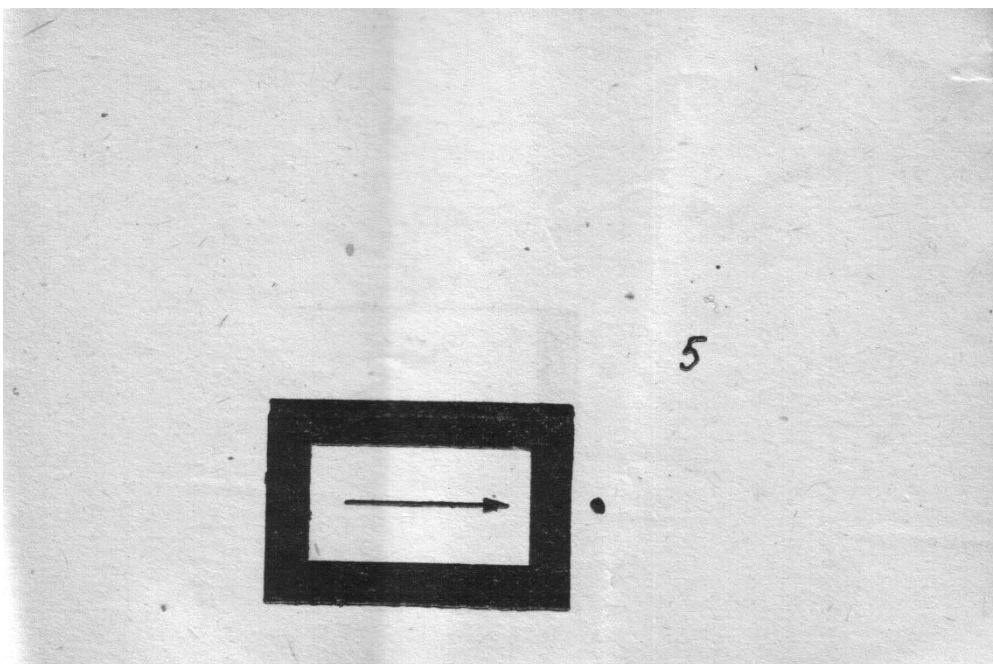
Соедините стрелку и точку, соблюдая следующие правила:

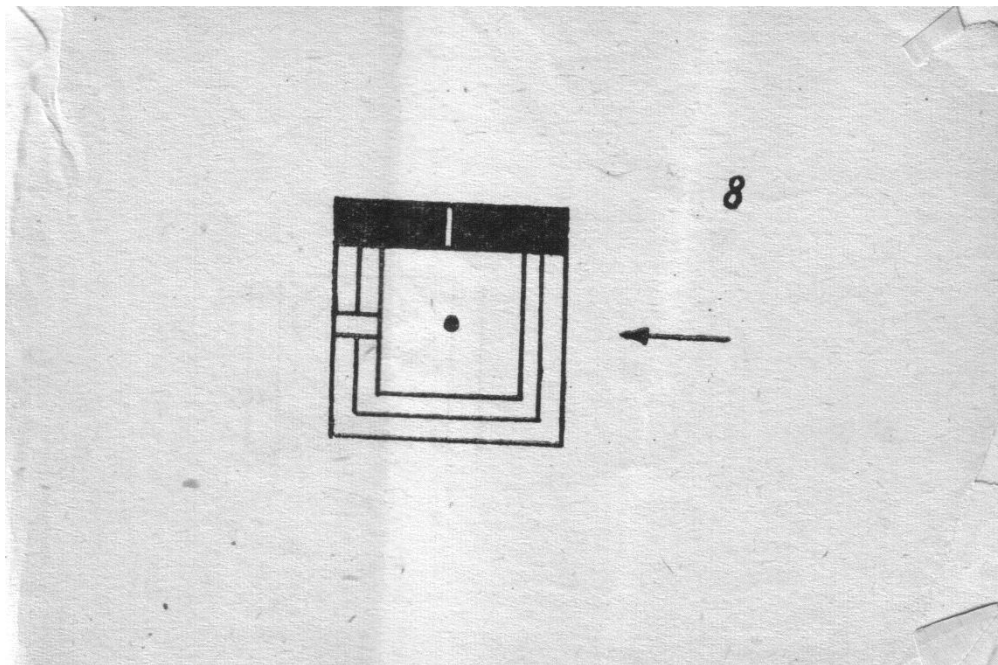
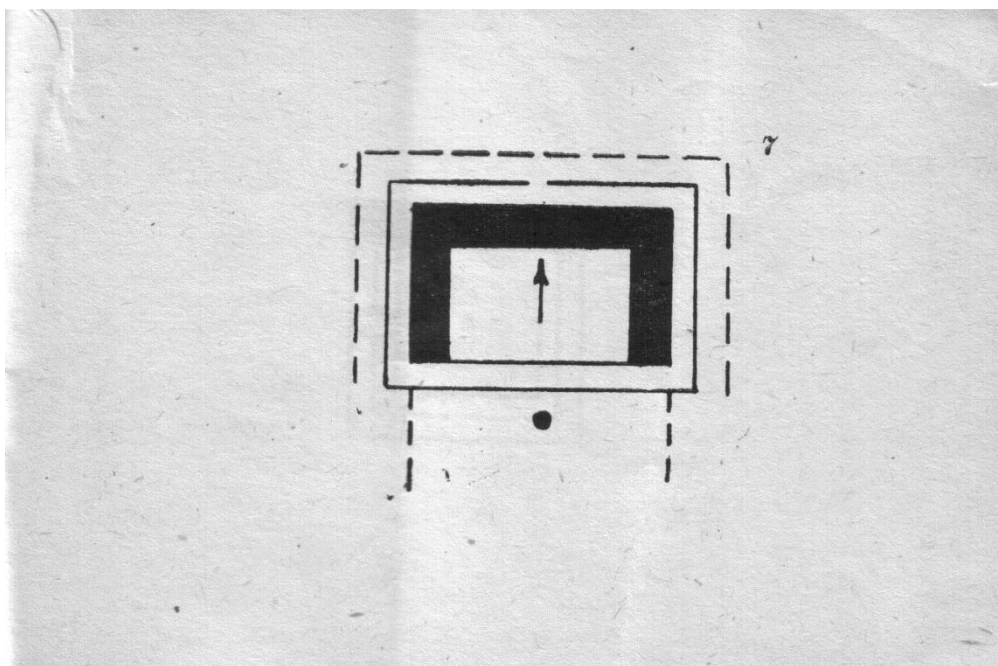
1. Толстые сплошные затушеванные барьеры пересекать запрещается.
2. Не следует пересекать сплошной тонкий барьер, если его можно обойти. Количество пересечений сплошных тонких барьеров должно быть настолько малым, насколько возможно.
3. Из всех возможных путей с наименьшим количеством пересечений следует выбирать самый короткий.

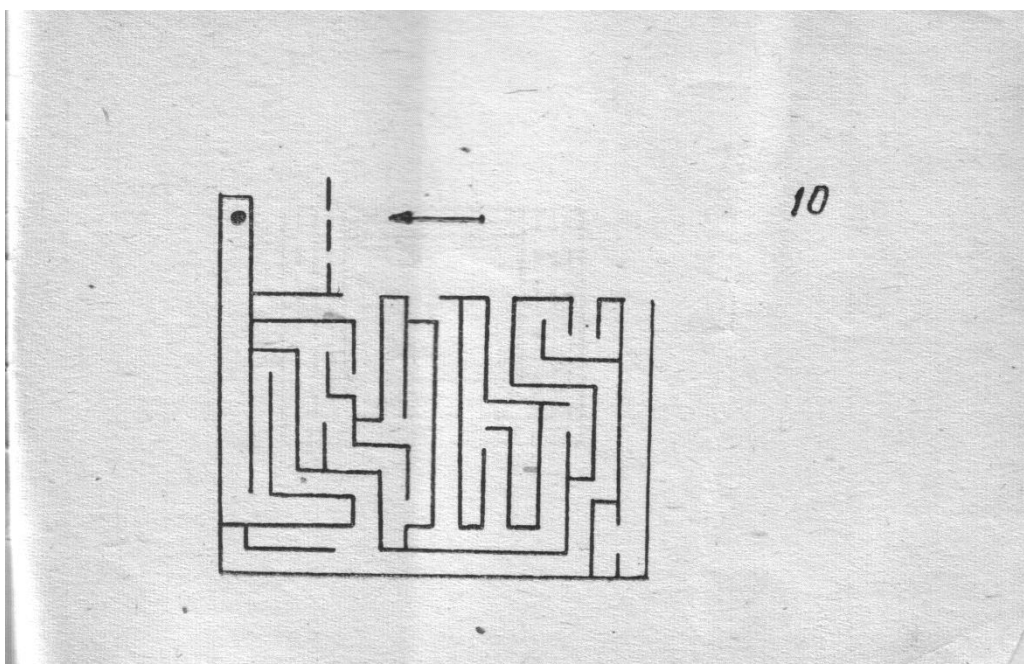
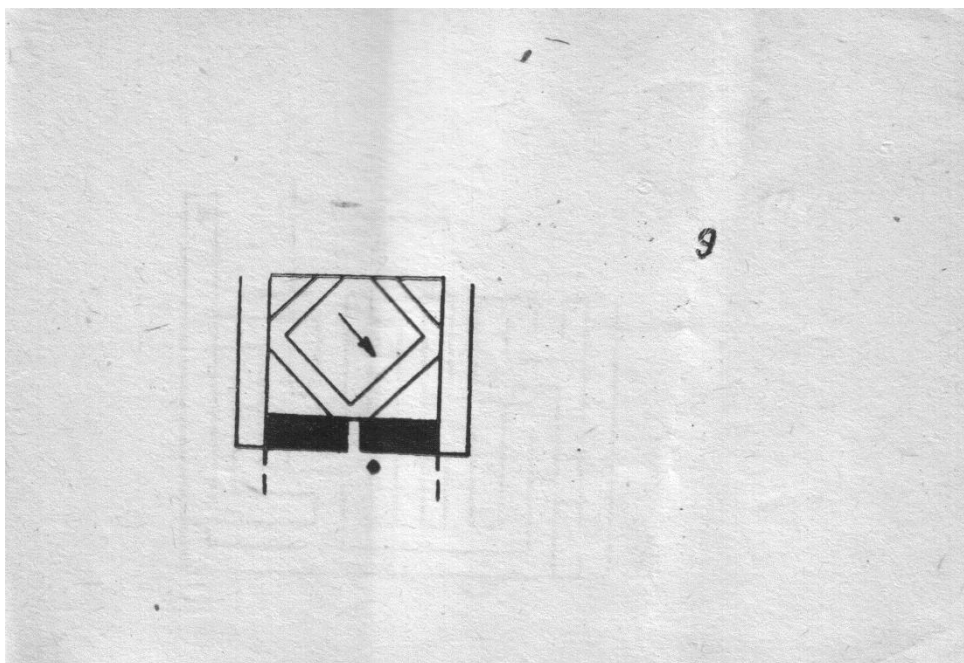
Время на решение всех задач – 10 минут (20 секунд на одну задачу).

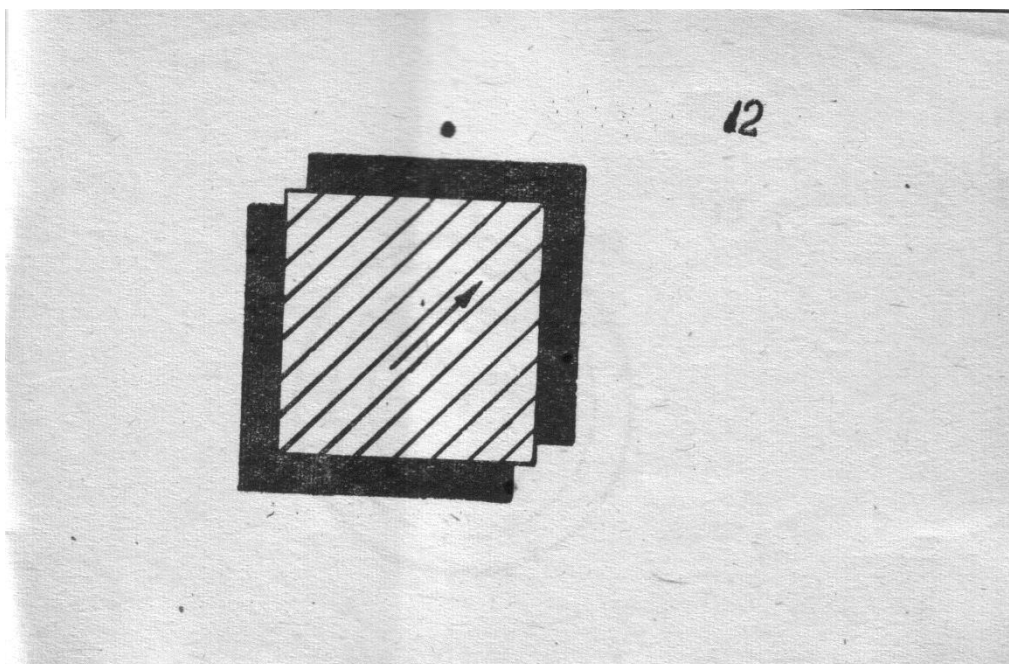
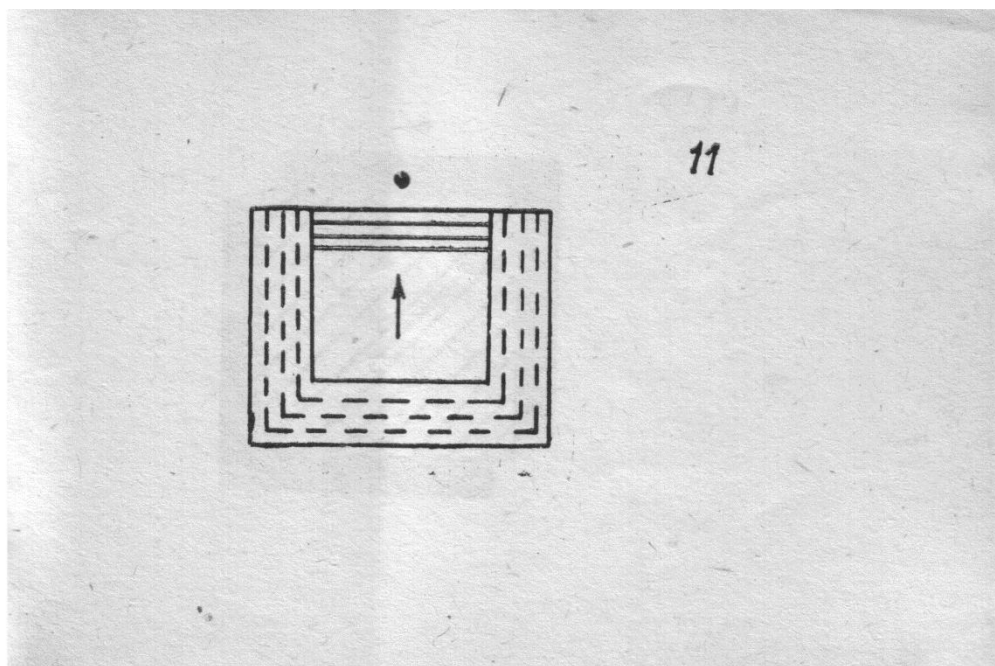

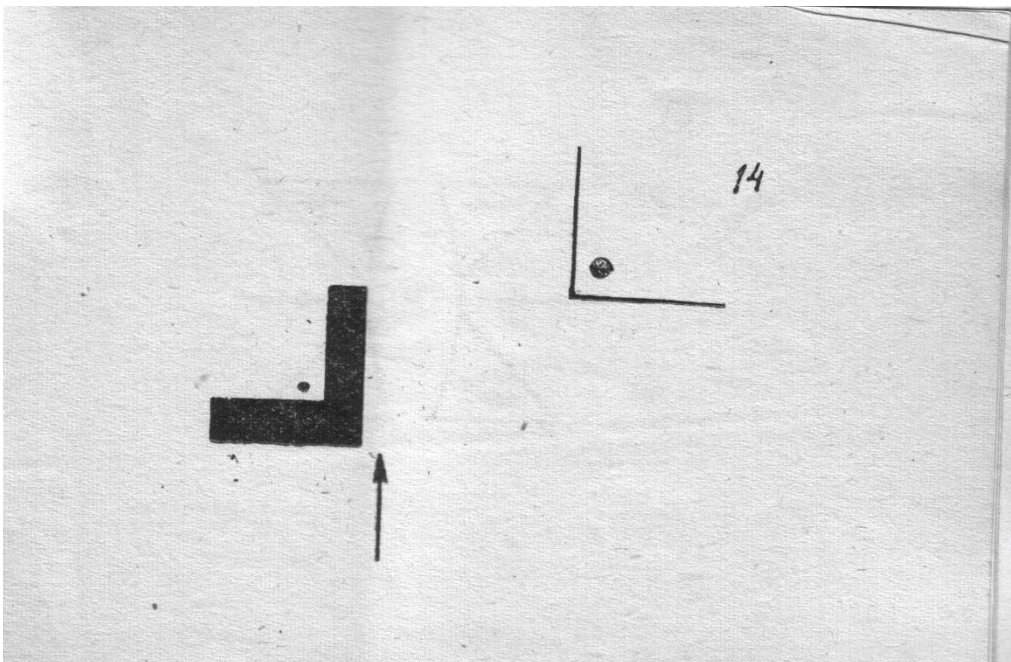
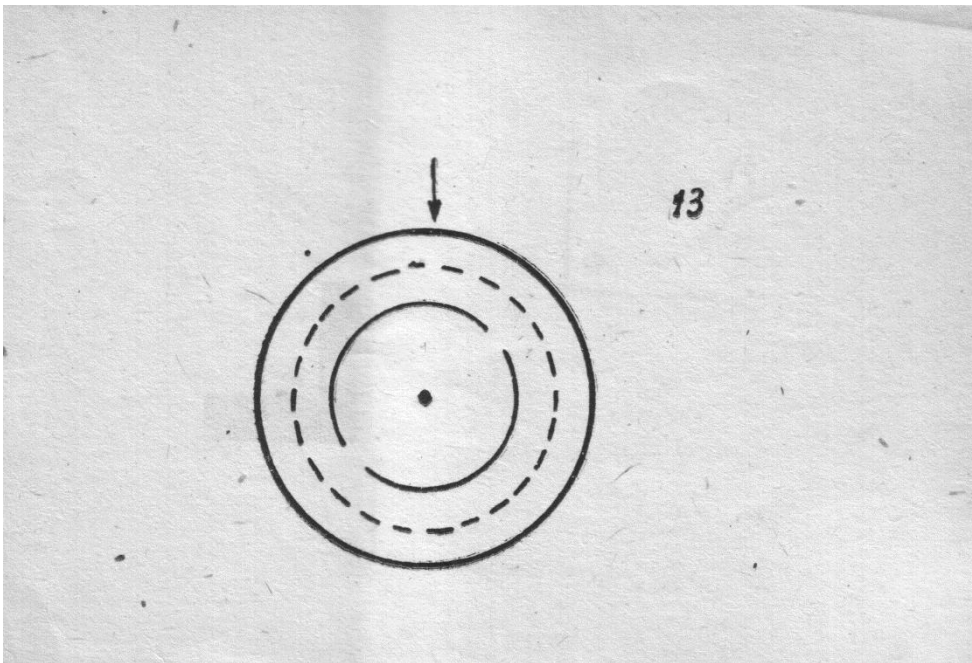

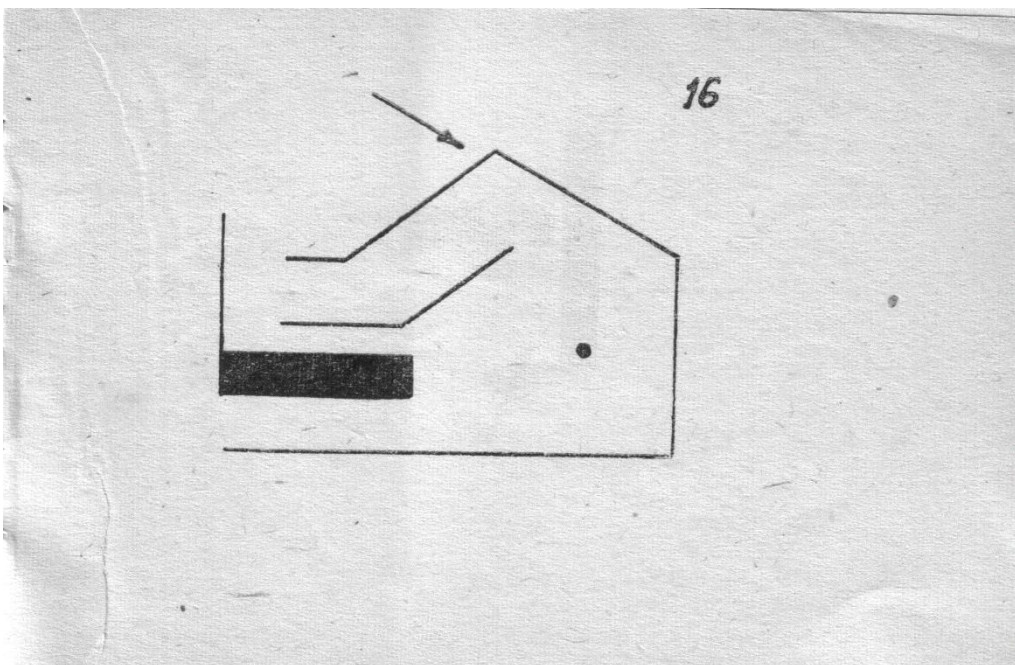
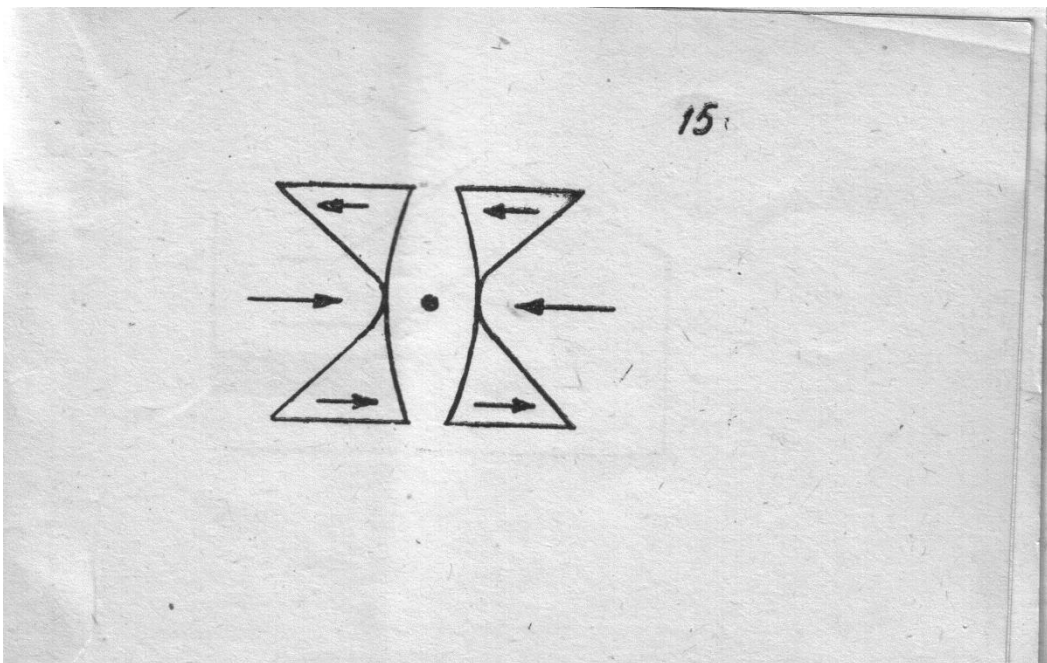

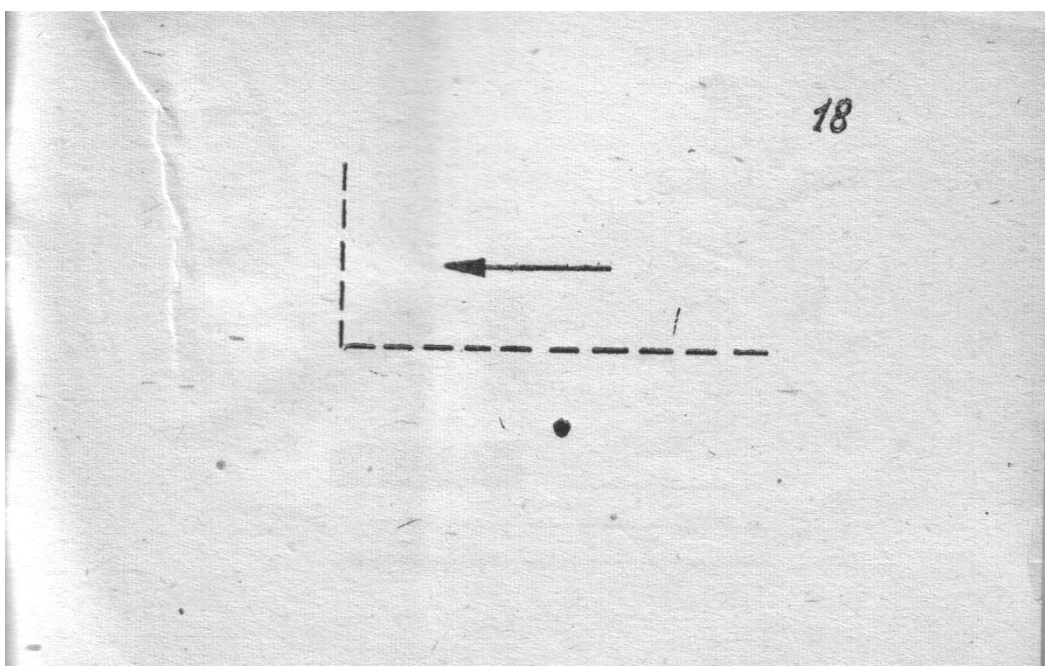
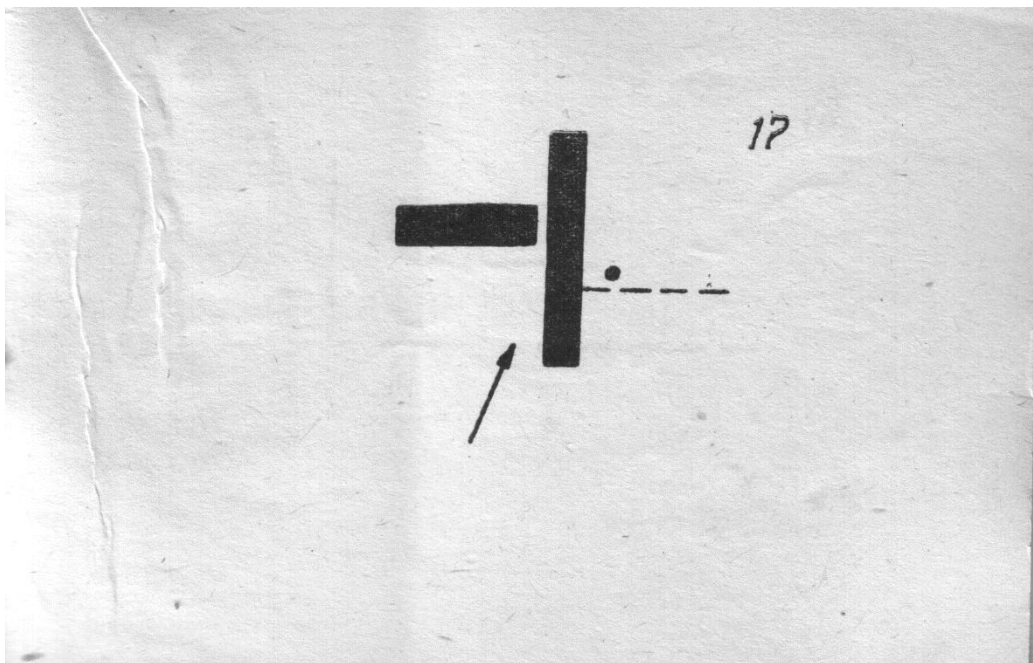

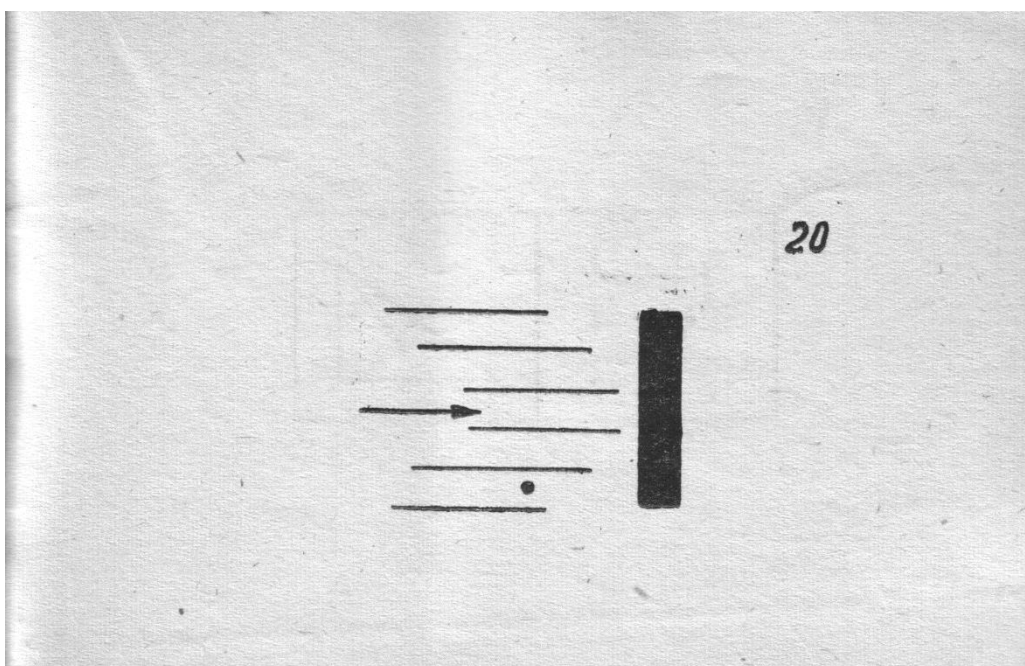
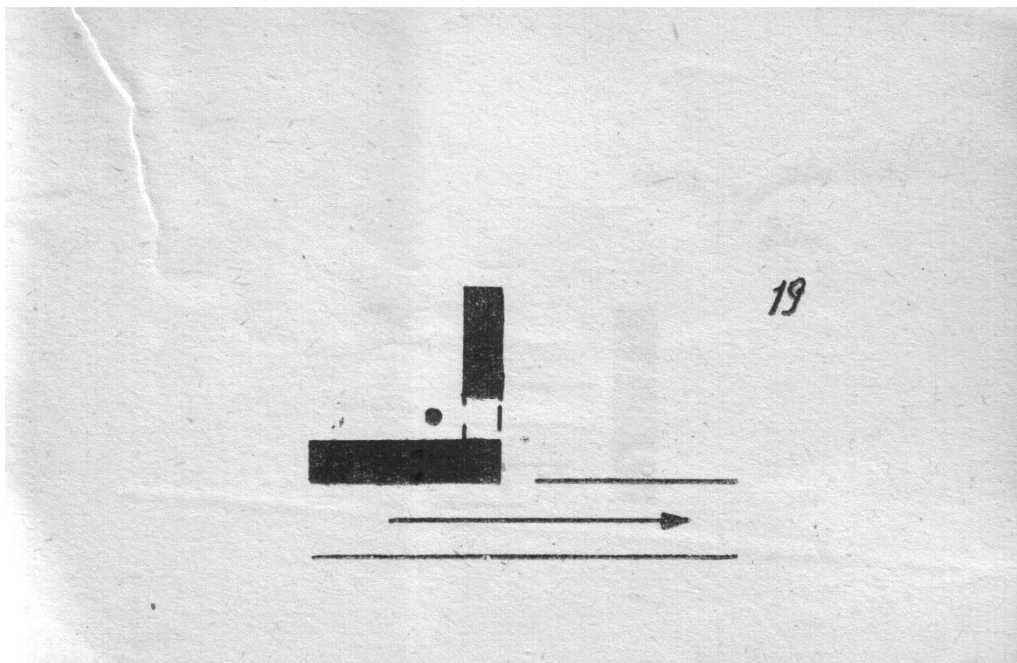

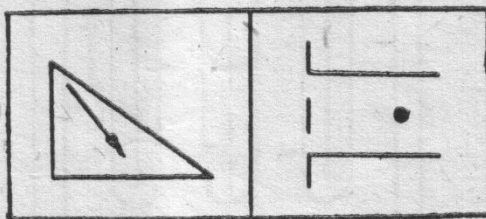

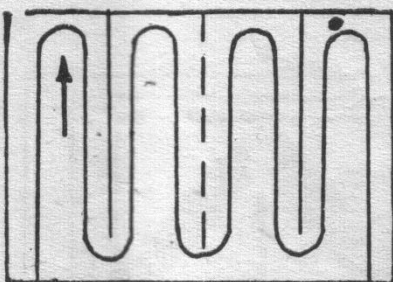

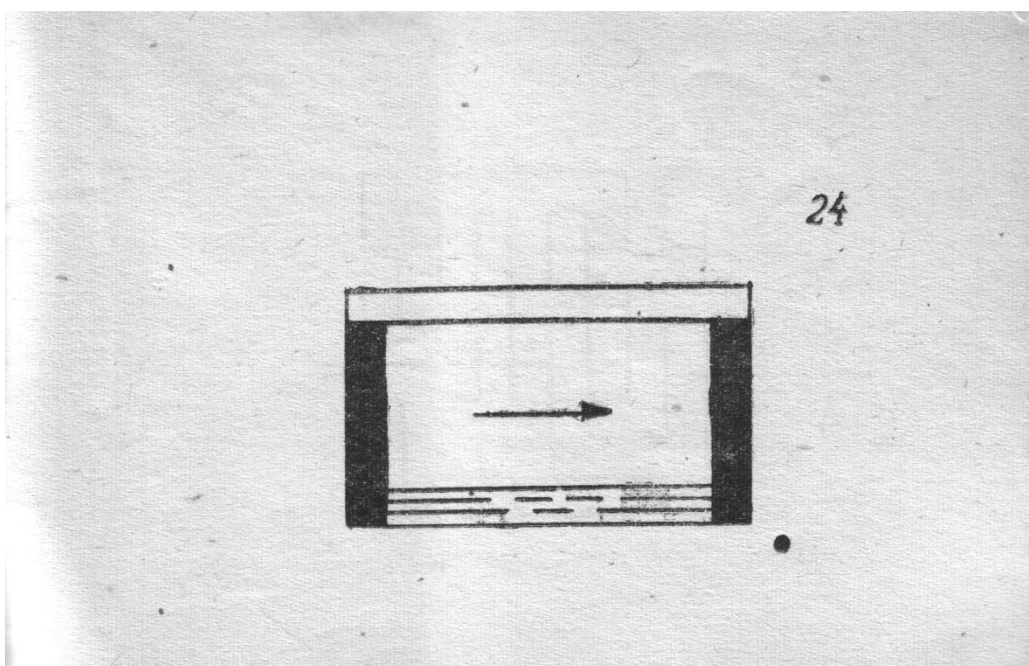
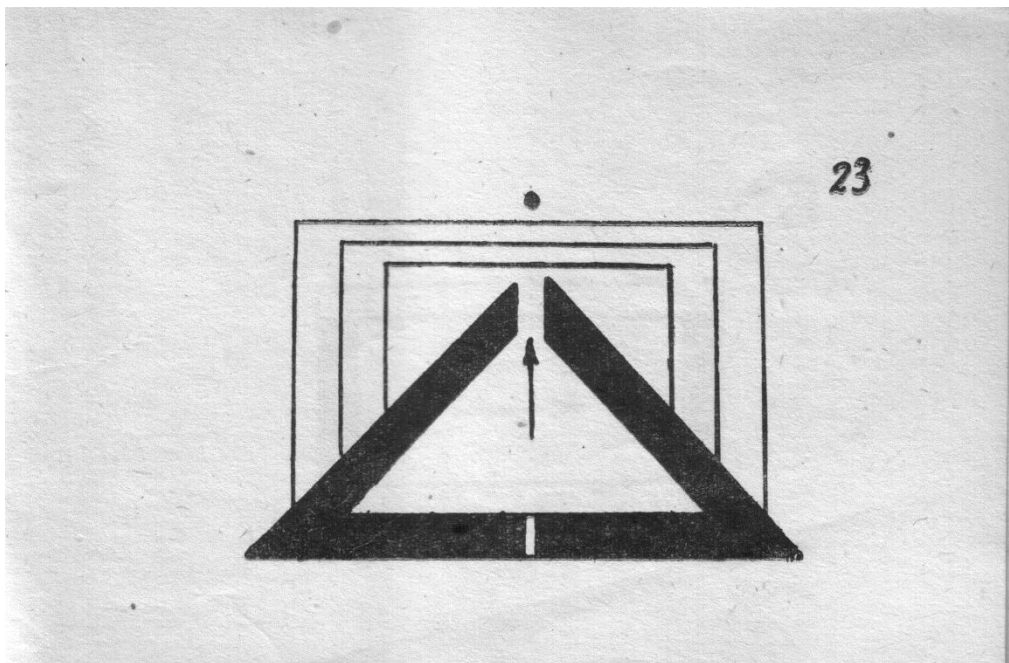

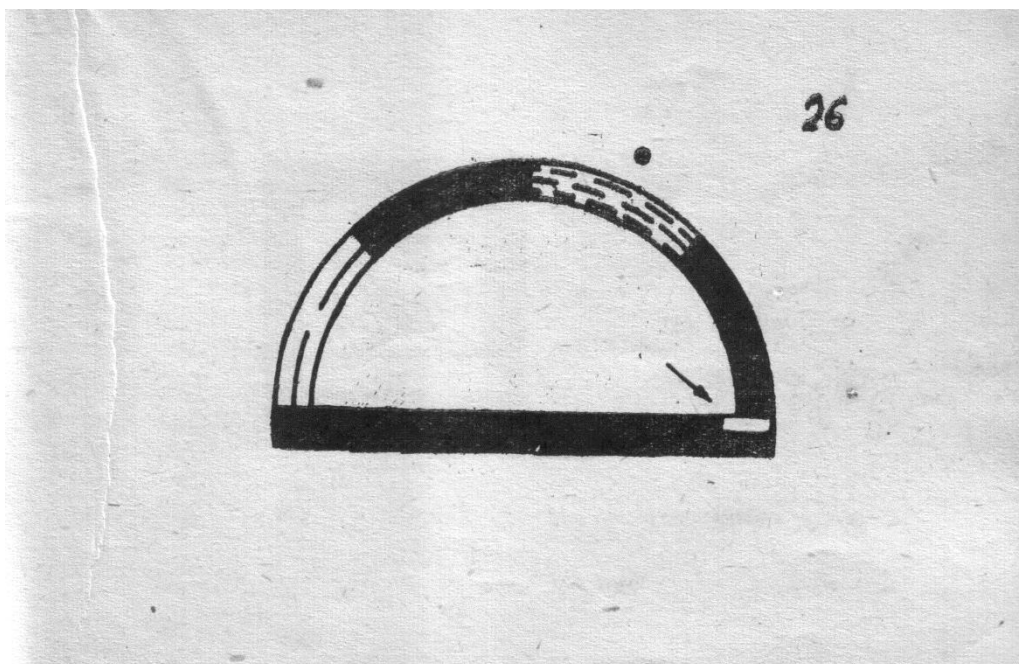
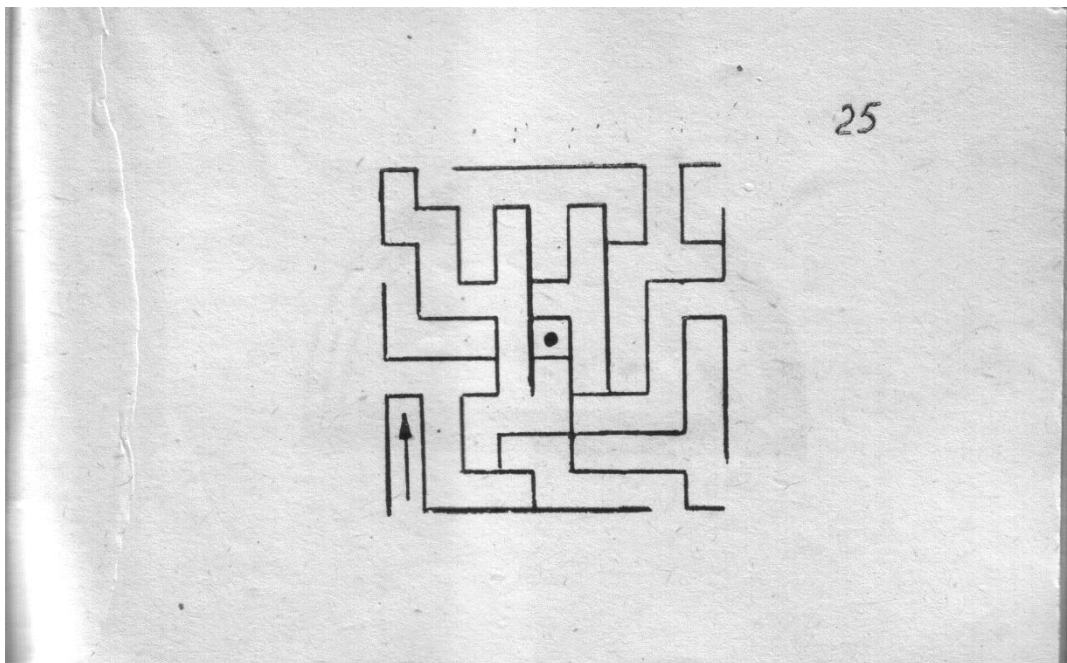
21

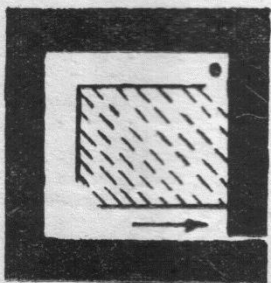
22

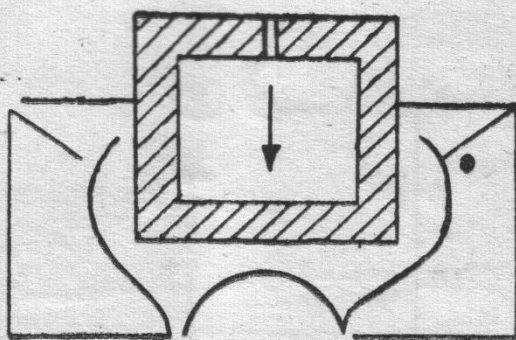

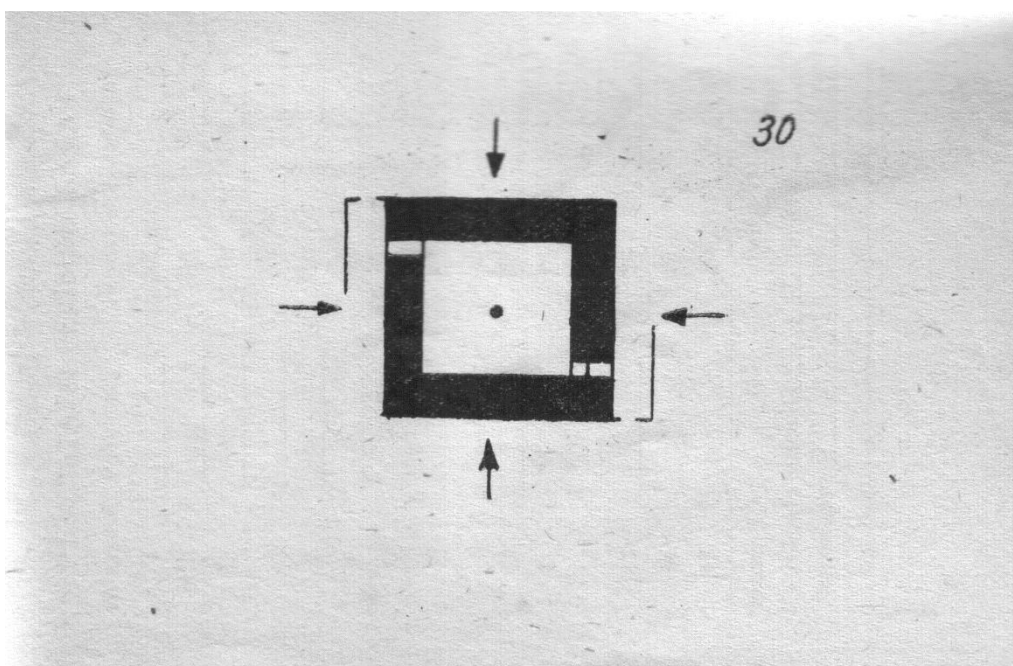
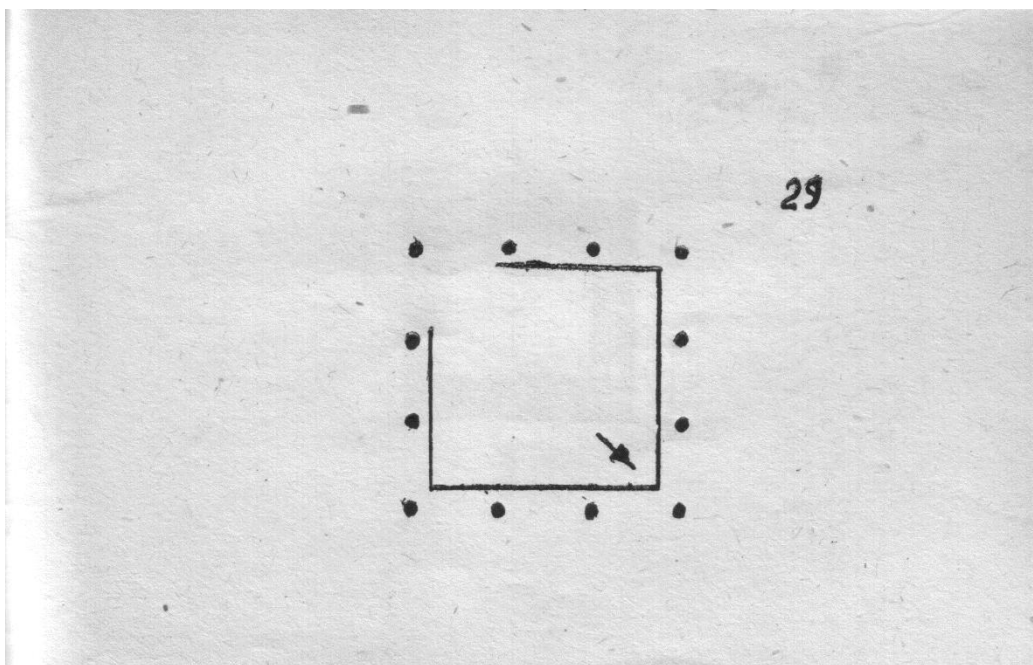

27

28

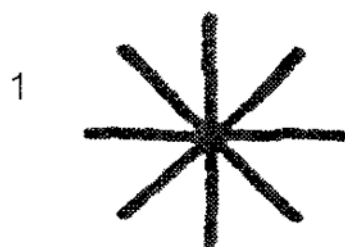

Додаток II

Методика Артем'євої

Какие чувства вызывает у вас каждый из этих рисунков?

Додаток III

Контент-аналіз результатів методики Артем'євої

ПОЗИТИВНІ	НЕГАТИВНІ	НЕЙТРАЛЬНІ
радість	страх	неопределённость (невизначеність)
цікавість	тривожність (тревога)	тривожність
здивування	дисбаланс	сніжинка
захист (защита)	паніка	зірка
свято	апатія	комета
сміх (смех)	заблуждение	птах
азарт	острое битое стекло	человечек
работоспособность	тупик	сапог
щастя (счастье)	растерянность	пазлы
спокойствие (спокій)	холод	коло
сміливість	безразличие	безразличие(байдужість)
свобода	роздратування (раздражение)	равнодушие
умиротворение	неспокій	задумчивость
мечтательность	замкненість	ось координат
інтерес	боль	ракета
улыбка	неуверенность (невпевненість)	пятно
зима	напряженность	геометрична фігура
энергия	сум (грусть)	серце
начало нового пути	переживание	обличчя
роза ветров	недоверие	штани
устремление вперед	сомнение (сумніви)	черевик
энтузиазм	отчужденность	растерянность
мудрость	отвращение (відраза)	замешательство

романтичність	бесполезність	осколок від скла
интимність	злость (злість)	колобок
ясність	подозрительність	загадочність
открытість	прохолодність до всього	складність (складність)
доверие	вспыльчивість	взрив
уверенність (впевненість)	замкнене коло	шаг
вдохновение	клаустрофобія	острота
любовь	усталість	здивованість
оптимизм	агресія (агрессия)	нічого не викликає (ничего)
верність	розчарування	снег
сосредоточенність	метушливість	дощ
чистота	відчай	долг
удовольствие (задоволення)	стыд	булочка
рівновага	провина (вина)	удивление
добродушність	горе	недоумение
расположеність к себе	сметенье	неопосередкованість
творчість (творчество)	голод	игривість
здоланність всіх труднощів	занепокоєння	неосягаємість
достижение	резкість	коловорот
выбор	колкость	чутство шкорути
взлёт	хитрость	возбуждение
уважение	скука (нудьга)	неизвестність (невідомість)
сочувствие	печаль	загадочність
легкість (лёгкость)	пустота	равнодушие
эйфория	скованність	бессмыслица

уют	опасность	аморфность
близость	непонимание	этикетка на новой вещи из кожи
різносторонність (разносторонность)	крах	сравнение
веселье	колючее	двойственность
воодушевлённость	надломленность	непонятность (незрозумілість)
доброта	одиночество	хеллоуин
праздники	разбитость	носорог
игра	грубость	кусочек сыра
сказка	хаос	кумедні
познание	обеспеченность	не зрозумілі
фантазия	безвихідність (безысходность)	кожа
чувство долга	шум	прохлада
тепло (теплота)	жадность	острота обзора
стремление (стремление к цели)	бруд	пора доить корову
разнообразие	примитив	детская одежда
стабильность	зависть	поиск себя в жизни
обаяние	скрытность	пустота
приятно	обделённость	воздушность
удовлетворение (задоволення)	неприятнь	скорость
изящество (витонченість)	нещирість	роздуми
чистота	закритість	незавершенность
яркие краски осени	плохое что-то	неправильное озеро
друг	трудности (складнощі)	странное

охрана	гнев	непонятное
достаток, еда	переживания	буратино
мудрость	ложь	кристал
внимание	отчаянье	солнце
гармонія (гармония)	угроза	непостоянство
точность	негатив	подив
чувство выигрasha	препятствия	игрушка
удача	замкнутое пространство	печенье
защищённость	рутина	необыкновенность
чудо	обязанность	чайник
позитив	неприступность	женщина
путешествия	ярость	природні інстинкти
вспышка софитов	тоска	геометрія
прыгающая балерина	разбитость	безвыходность
балет	брошенность	ум
искусство танца	оторванность	решение
луна	бесполезность	акула
элвис пресли	безобразие	открывачка
забавные	ужас	дерево
ідеал (идеал)	сердитість	велосипедный ключ
стремление системы к нулю свободной энергии	жалость	молния
забавность	лень	обруч
оригами	ограниченность	стрибати
ностальгия	раздробленность	слон
спасание утопающего	осторожность	земля
успех	зло	летающий корабль
милость	горечь	розгубленість
простота душі	нерешительность	глупость

віра у перемогу	непрерывность	школа
відвертість	общность	статуя
прозорість	скупость	шаг
ясність думок	тяжесть	снежный ком
хорошее	дурное	симметричность
красота	удар молнии	съёженность
целестремленность, целенаправленность (цілеспрямованість)	смущение	изменения
единство	неприятные	мысль
працелюбність	усталость	математика
духовність	обида	значек шерифа
прагнення	неуклюжесть	лев
пізнавальний	взволнованность	суглоб
енергійний	оскорбление	карточна масть
окриленість	недовольство	приспособление
чувство «летнего вечера»	обділенність	суперечливість
справедливость	риск	морський коник
чувство жизни	обман	комаха
натхнення	задолбывает	буква «о»
рішучість	бесконечность	нейтральные
глибина	неврівноваженість	
цілісність	депрессия	
движение	втома	
определенность	страдания	
отдых	упадок	
забава	бессознание	
нежность	смятение	
возвышенность	эгоизм	

восторг	зжатость	
захоплення		
честь		
настойчивость		
завершенность		
непобедимость		
гордость		
неординарність		
умиление		
одобрение		
предвкушение		
любопытство		
злагода		
милосердя		
организованность		
волшебство		
блаженство		
последовательность		
гибкость		
непринужденность		
многогранность		
затишок		
благополуччя		
індивідуальність		
комфорт		
кот, который потягивается		
изыск		
развлечение		
победа		

покровительство		
шик		
голова дракончика		
восхищение		